

ISSN 0378-2921

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SBFDERGİSİ

80[3]

Temmuz - Eylül 2025

Yayın Sahibi	:	A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Adına Dekan Orhan Çelik
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü	:	Orhan Çelik
Yönetim Yeri	:	A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Cebeci/Ankara
Yayın Türü	:	Yaygın Süreli Yayın
Baskı	:	Ankara Üniversitesi Basımevi, A.Ü. Merkez Kampüsü Beşevler/Ankara
Basım Tarihi	:	

ISSN: 0378-2921

Online ISSN: 13091034

Dergide yer alan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlara aittir; dergiyi, editörleri ve yayıncıyı bağlamaz.

Opinions expressed in articles express the viewpoints of the authors, and do not represent the viewpoints of the journal, the editors and the publisher.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SBF DERGİSİ

Editör / Editor-in-Chief

Boran Ali Mercan, *Ankara Üniversitesi, Türkiye*

Alan Editörleri / Associate Editors

Alper Ecevit, *Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul, Türkiye*
Brian J. Frederick, *SUNY Empire State College, Brooklyn, ABD*
Erhan Özşeker, *Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli, Türkiye*
Eugene Nulman, *Birmingham City University, Birmingham, Birleşik Krallık*
Kelsi Hobbs, *University of Maine, Orono, ABD*
Ladin Bayurgil, *Türk Alman Üniversitesi, İstanbul, Türkiye*
Olga Petintseva, *Vrije Universiteit Brussels, Brüksel, Belçika*
Özge Özkoç, *Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye*
Pelin Ayan Musil, *Anglo-American University, Prague, Çek Cumhuriyeti*
Toygar Sinan Baykan, *Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli, Türkiye*
Uyen Tran, *Thunderbird-Arizona State University, Phoenix, ABD*
Volkan Gül, *Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya, Türkiye*

Dil Editörleri / Language Editors

Ekin Bal, *Ankara Üniversitesi, Türkiye*
Erdal Şahin, *Ankara Üniversitesi, Türkiye*

Teknik Editörler / Technical Editors

Abdullah Gülcü, *Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye*
Candar Uzun, *Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye*
Ekin Bal, *Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye*
Erdal Şahin, *Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye*
Ferhat Durmaz, *Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye*
Naime Nur Günbattı, *Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye*
Oğuzhan Yener, *Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye*
Seda Canpolat Bıçkıcı, *Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye*

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Kemal Kızılca, *Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye*
Klevis Kolasi, *Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye*
Nilay Ünsal Karaman, *Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye*

Danışma Kurulu / Advisory Board

Arne Heise, *University of Hamburg, Hamburg, Almanya*
Asaf Savaş Akat, *İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, Türkiye*
Ayça Alemdaroğlu, *Stanford University, California, ABD*
Brian Silverstein, *University of Arizona, Tucson, ABD*
Cihat Öner, *Tilburg University, Tilburg, Hollanda*
Doğan Gürsoy, *Washington State University, Washington, ABD*
Ece Kocabiçak, *Open University, Milton Keynes, Birleşik Krallık*
Elisa Camidcioli, *State University of New York At Binghamton, New York, ABD*
Elise Massicard, *CNRS, SciencesPo, Paris, Fransa*
Ercan Eren, *Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, Türkiye*
Ferdan Ergut, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye*
Hilal Elver, *University of California, Santa Barbara, ABD*
Melek Fırat, *Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye*
Melih Küllü, *Florida Southern College, Florida, ABD*
Mustafa Eray Yücel, *Bilkent Üniversitesi, Ankara, Türkiye*
Nadeera Rajapakse, *Université de Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Paris, Fransa*
Nicola Chelotti, *Loughborough University, Londra, Birleşik Krallık*
Nülüfer Göle, *Sabancı Üniversitesi, İstanbul, Türkiye*
Raziye Selim, *İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, Türkiye*
Steve Roberts, *Monash University, Melbourne, Avustralya*
Yaprak Gürsoy, *London School of Economics, Londra, Birleşik Krallık*

Ankara Üniversitesi SBF Dergisi'nin yer aldığı akademik dizinler

- ULAKBİM (Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi) TR Dizin
- Index Islamicus
- MLA International Bibliography
- EBSCO Political Science Complete
- ASOS (Akademia Sosyal Bilimler) Index
- Ulrich's Periodicals Directory

Ankara University SBF Journal is indexed and abstracted in

- ULAKBİM (Turkish Academic Network and Information Center) TR Dizin
- Index Islamicus
- MLA International Bibliography
- EBSCO Political Science Complete
- ASOS (Academia Social Sciences) Index
- Ulrich's Periodicals Directory

İletişim Bilgileri / Contact Details

Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi Yayın Kurulu, 06590 Cebeci, Ankara, Türkiye
Tel: +90 312 595 13 92
Faks: +90 312 319 77 36
E-Mail: AUSBFDergi@politics.ankara.edu.tr
URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- 419 **Canan Özbey**
Tracing the Pragmatic Nature of Justice and Development Party (AKP)
Back to its Party Program / *Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) Pragmatik
Doğasının Parti Programında İzinin Sürülmesi*
- 443 **Celal Oral Özdemir**
Parti Sistemlerinin Dönüşümündeki Faktörler: Türkiye ve İspanya
Örnekleri / *Factors in the Transformation of Party Systems: The Cases of
Turkey and Spain*
- 469 **Fatma Zehra Köker - Recep Varçın**
Dijital İnovasyonların Uygulanması: Teknoloji Kabul Modeli ve
Normalleşme Süreci Kuramı'nın Karşılaştırmalı İncelemesi / *Implementation
of Digital Innovations: Comparative Study of Technology Acceptance Model and
Normalisation Process Theory*
- 491 **Alaaddin Tok - Altug Yalçıntaş - Ercan Eren**
Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisat Eğitimi: Kurumlar ve Tartışmalar,
1830'lardan 1923'e / *Economics Education in the Ottoman Empire: Institutions
and Debates, from the 1830s to 1923*
- 519 **Sacide Nur Akkaya**
Proposals Offered by Ahmet Rıza Bey and Said Halim Pasha in the Context
of Modernization of the Imperial State Structure / *İmparatorluk Devlet
Yapısının Modernleşmesi Bağlamında Ahmet Rıza Bey ve Said Halim Paşa'nın
Sundukları Öneriler*
- 545 **Adem Yılmaz**
Politika Endüstrisi: Adorno ve Arendt Diyalogunda Bir Kavram Revizyonu/
The Politics Industry: A Concept Revision in the Dialogue Between Adorno and
Arendt
- 569 **Gökçe Sinem Erbuğa**
Finansal Gizlilik ve Kara Para: Vergi Cennetlerinin Karanlık Yüzü / *Financial
Secrecy and Black Money: The Dark Side of Tax Havens*

- 597 **Soner Kavuncuoğlu**
Klinik Sosyoloji: Yönetim Bilimlerine Psiko-Sosyolojik Bir Yaklaşım Önerisi /
A Proposal for a Psycho-Sociological Approach to Administrative Sciences

Kitap İncelemeleri / Book Reviews

- 613 **Damla Kasım**
Kitap İncelemesi: Utopia
- 617 **Fatma Tombak**
Book Review: Ebedi Şafak (Atatürk Dönemi Türkiye Cumhuriyeti Tarihi)

TRACING THE PRAGMATIC NATURE OF JUSTICE AND DEVELOPMENT PARTY (AKP) BACK TO ITS PARTY PROGRAM *

Dr. Canan Özbey

LaSSP, Sciences Po Toulouse

ORCID: [0000-0003-3268-3996](#)

ROR ID: [ror.org/022scmy89](#)

• • •

Abstract

This article examines the Justice and Development Party (Adalet ve Kalkınma Partisi – AKP) and argues that the party’s strategic adaptability is not incidental but intrinsic to its political identity. While the AKP has its roots in political Islam, it has consistently recalibrated its discourse and policies to maintain and consolidate power. By analyzing the party’s program and juxtaposing it with its policy record in key areas such as fundamental rights, economy, education and gender, this study demonstrates that pragmatism is embedded in both the party’s founding vision and its long-term governance approach. The article defines pragmatism as a political orientation that prioritizes outcomes over ideological coherence and views the AKP’s shifts, ranging from EU-aligned reformism to competitive authoritarianism, not as ideological inconsistencies but as expressions of a flexible, interest-driven strategy. Finally, the study highlights how the AKP has instrumentalized both Islamist and secular-democratic narratives, reconfiguring them in response to changing political contexts.

Keywords: Turkish politics, Party programs, Justice and Development Party (AKP), Political pragmatism, Political Islam, Authoritarianization

Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) Pragmatik Doğasının Parti Programında İzinin Sürülmesi

Öz

Bu makale Adalet ve Kalkınma Partisi’ni (AKP) incelemekte ve partinin stratejik uyum yeteneğinin tesadüfi değil, siyasi kimliğinin temel bir parçası olduğunu öne sürmektedir. AKP’nin kökleri siyasal İslam’a dayanmasına rağmen, iktidarını sürdürmek ve pekiştirmek amacıyla söylem ve politikalarını sürekli olarak yeniden şekillendirmiştir. Partinin programı ile temel haklar, ekonomi, eğitim ve toplumsal cinsiyet gibi kilit alanlardaki politika uygulamaları karşılaştırılarak yapılan analiz, pragmatizmin hem partinin kuruluş vizyonuna hem de uzun vadeli yönetim anlayışına içkin olduğunu ortaya koymaktadır. Makale, pragmatizmi ideolojik tutarlılıktan ziyade sonuçlara öncelik veren bir siyasi yönelim olarak tanımlamakta ve AKP’nin Avrupa Birliği yanlısı reformculuktan rekabetçi otoriterliğe uzanan dönüşümlerini ideolojik tutarsızlıklar olarak değil, esnek ve çıkar odaklı bir stratejinin ifadeleri olarak değerlendirmektedir. Son olarak, çalışma AKP’nin hem İslamcı hem de seküler-demokratik anlatıları araçsallaştırarak, bunları değişen siyasi bağlamlara göre nasıl yeniden yapılandırıldığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Sözcükler: Türkiye siyaseti, Parti programları, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), Siyasal pragmatizm, Siyasal İslam, Otoriterleşme

* Makale geliş tarihi / Received date: 20.11.2024

Makale kabul tarihi / Accepted date: 04.08.2025

Erken görünüm tarihi / Publish online: 20.08.2025 **Author email:** cananozbey@gmail.com

Tracing the Pragmatic Nature of Justice and Development Party (AKP) Back to its Party Program

Introduction

The Justice and Development Party (*Adalet ve Kalkınma Partisi* – AKP) has been in power for over 22 years, the longest uninterrupted government in the multi-party period of Turkish Republic. Hence, it has a very significant place in Turkish political history. Although the party has historical ties with the National Outlook movement (*Millî Görüş*)¹ and political Islam, it differentiated itself from this movement since the very beginning. When we look at the policies of the AKP, we can see many changes in its discourse and practice. Hence, as argued elsewhere, the AKP can be accepted as a pragmatic party when we look at its policies over the years (Çınar, 2018, p. 129). In parallel, this study shows the pragmatic nature of the party. In addition to discussing certain policy areas, it brings the party program into the picture. It argues that pragmatism seen in its policies has, in fact, its roots in this foundational document. Here, the term pragmatism refers to political strategy and instrumental rationality. It must be emphasized that the notion of pragmatism used in this study does not correspond to its meaning within the classical American philosophical tradition. In that tradition, shaped by thinkers such as Charles S. Peirce, William James, and John Dewey, truth is assessed based on the practical consequences of ideas (Dewey, 1929; James, 1907; Peirce, 1878). In contrast, this study employs pragmatism not as a normative intellectual tradition, but as a conceptual tool to describe interest-driven political orientations. Within this context, pragmatism is understood in political terms as an orientation that prioritizes political success over ideological coherence, focusing on outcomes rather than principles, and characterized by

¹ National Outlook Movement (*Millî Görüş*): A political and religious movement in Turkey founded in the late 1960s by Necmettin Erbakan. It emphasizes Islamic values, moral development, and economic independence, and argues that Turkey can develop with its own human and economic power by protecting its core Islamic values and combating European imperialism. It has significantly influenced Turkish conservative politics through various parties such as the National Order Party, National Salvation Party, and later the Welfare Party, Virtue Party, Felicity Party and finally New Welfare Party, founded by Necmettin Erbakan's son, Fatih Erbakan.

flexibility and interest-oriented behavior. Accordingly, AKP's Islamism is perceived not as a fixed doctrine, but as a strategic instrument that is reinterpreted and adapted in response to changing political exigencies.

Political party programs show us how parties declare their policy priorities, ideological positions and commitments. These documents can be considered important sources to understand whether parties fulfill their promises or make changes when they come to power. The AKP's party program is called the AKP Development and Democratization Program (*AK PARTİ Kalkınma ve Demokratikleşme Programı*), which was published a few months after the party's foundation, and is still on the party's website without any changes.² Since party programs are reference points that show us how a party positions itself on the political spectrum, comparing this foundational document and actual policies of the AKP will be fruitful to understand the party better. This article looks at the AKP's party program with the aim of demonstrating that pragmatism is embedded in both the party's founding vision and its long-term governance approach.

The plan of the article is as follows. The first part of the article focuses on the nature of the AKP's pragmatism and its instrumentalization of political Islam. The second part examines some of the AKP's policies in different areas in parallel to the divisions in the party program such as fundamental rights and political principles, economy, women and family, and education. This section examines the divergence between the discourse outlined in the AKP's party program and the rhetoric and policies observed in day-to-day politics with particular attention to Erdoğan's catchphrases during the second decade of his leadership. It will be argued that pragmatism has served multiple purposes for the AKP, initially as a strategy for political survival and later as a means of enhancing its political manoeuvrability. It will also be shown how the party program itself provided ample space for such pragmatism.

1. AKP and Pragmatism in the Context of the Instrumentalization of Political Islam

Political pragmatism prioritizes political outcomes over ideological consistency. In this context, pragmatism is understood as the subordination of principled commitment in favor of the acquisition and maintenance of power,

2 In addition, the party's 2023 vision document is on its website, but this does not replace the party's official program. The party program consists of AKP Development and Democratization Program, which was published in February 2002 and has not changed to this day.

with political actors developing tactical orientations based on prevailing conditions. Carl Schmitt, in defining politics, emphasizes that sovereignty is fundamentally rooted in the power to decide (Schmitt, 2005). This perspective implies that politics is inherently strategic and flexible in nature. Consequently, ideologies may lose their primacy in the face of political instrumentalism. Riker, on the other hand, explains political pragmatism in terms of the ability to engage in strategic behaviour and coalition-building asserting that calculated actions, rather than idealistic approaches, are decisive (Riker, 1986).

Religious parties in Europe and Latin America, to attract a wider electorate, have secularized their discourse, distanced themselves from religious institutions and became more pragmatic. This shift emphasizes basic freedoms to maintain appeal among religious voters. As a result, research on religious parties should focus on their ability to balance religious and secular agendas, their electoral performance, and especially their shifting, changeable nature (Yavuz, 2009, pp. 6-7). In a similar pragmatic move, the AKP followed a different political trajectory than its predecessor, the Welfare Party (*Refah Partisi, RP, 1983-1998*). While the latter was anti-system, the AKP wanted to align with the system or at least it wanted to project that image (Altınordu, 2016, p. 163; Çınar, 2018, p. 135). According to Giovanni Sartori's narrow definition, an anti-system party is one that seeks to change not the government, but the very system of government itself, if possible. Its opposition is not an *opposition on issues* but an *opposition of principle*. The broad definition, on the other hand, is meant that a party can be defined as being anti-system whenever it undermines the legitimacy of the regime it opposes (Sartori, 1976, pp. 132–133). In addition, it is important to remember that the core values of a political regime and how a specific party aligns with those values are not inherently obvious or fixed. Instead, they are open to interpretation and debate. As such, the idea of a party being anti-system can be understood as a contested cultural construct, rather than an objectively measurable attribute (Altınordu, 2016, p. 153).

As mentioned above, in Turkey, the Welfare Party was seen as an anti-system and was first removed from the government after the 1997 Turkish Military Memorandum (*the February 28 process*)³, and then closed down by the Constitutional Court in 1998. Shortly before the closure of the Welfare Party, the Virtue Party (*Fazilet Partisi, FP, 1997-2001*) was established as its successor. Within this new party two groups named innovators and traditionalists emerged

3 The reason why this event is also called the February 28 process is that the decisions taken by the Turkish military leadership at the National Security Council meeting took place on February 28, 1997. This memorandum started the process that led to the resignation of Islamist prime minister Necmettin Erbakan -the leader of the Welfare Party- and the end of the coalition government.

and Recep Tayyip Erdoğan, who was the Istanbul Provincial Chairman of the party at that time, came to the fore as the leader of the reformists. The main difference between the reformists and the traditionalists was that the reformists wanted to open the party's doors to everyone, transforming the Welfare Party into a catch-all party, defined by Kirchheimer as one that gradually moves away from representing specific social groups, leading to a decline in the party's 'ideological baggage' and the rise of party leaders as central unifying figures (Baykan, 2018, p. 172, 2023, p. 256). The reformists wanted a party with an ideological spine as opposed to traditionalists, who wanted to keep the party as a deeply ideological party (Çakır, 2005, pp. 549–551). The leading founders of the AKP were people who were among the reformists within the Virtue Party at that time. In fact, the party program of the AKP, as a manifesto, showed its desire of becoming a system party, by giving up its initial anti-system party roots and choosing to successfully integrate into the political system (Yavuz, 2009, p. 3). This might be seen as the first indication of the AKP's pragmatism. It is also important to note that the tension between the ideological rigidity and pragmatic transformation of Islamist movements gains particular significance in the case of the AKP. There are arguments suggesting that the outcome of this tension is not the AKP's abandonment of its Islamist references, but rather its repositioning as an actor that employs these references in a more strategic manner. At the core of this strategy lies the apparent moderation of Islamism, while simultaneously deploying it actively in the consolidation of power (Yavuz, 2009, pp. 9–13).

If it can be argued that Islamism is born out of the tension between ideological and pragmatic concerns (Guida, 2018, p. 1), then it can be said that the AKP's Islamism has also been shaped as a result of this tension. The AKP's Islamism, which was not vocally expressed during the party's foundation and the first years of its rule, has been shaped by pragmatism, especially after the party consolidated its power. In line with this perspective, the AKP's adoption of a moderate Islamic discourse can be interpreted not as a genuine ideological transformation, but as a means to forge alliances with the business class and secure political legitimacy. Accordingly, the liberalization of political Islam in Turkey can be explained not through an internal evolution of Islamism, but through a strategic adaptation dictated by circumstances and interests (Tuğal, 2009, pp. 244–245). While drawing on Islamist references, the AKP has, at various times, aligned itself with nationalism or liberal democracy, moves that reflect not a commitment to a stable ideological foundation, but actions guided by utility. The AKP recognized that to shape Turkey's future, they needed to redefine their stance on Islam by acknowledging the semi-secular nature of the Republic and abandoning the more radical goals of Islamism, such as establishing a global Islamic order. Although the party's founders were rooted in political Islam, their experience in local government since the 1990s fostered a

pragmatist approach, aligning them more with Özal's Motherland Party (*Anavatan Partisi*, ANAP, 1983-2009) than with Erbakan's ideological vision. Their global perspective, use of Islam as a source of inspiration rather than a political aim, and alignment with Turkey's conservative economic liberalism appealed to a broad range of right-wing supporters and even some liberal voices on the left (Öktem, 2011, p. 128).

In parallel, there is no reference to Islamism in the party program. Instead, Erdoğan declared the AKP's ideology as *conservative democracy* just after its establishment (Mynet Haber, 2002).⁴ While this may be regarded as the ideological spine of the party, it is important to note that some of its founding members have stated that the party was not originally established as a conservative democratic entity (Hürriyet, 2013). Yet, the concept of conservative democracy is discussed as the ideological identity of the AKP in the work of Yalçın Akdoğan (who can be seen as one of the organic intellectuals of the party) entitled *The AKP and Conservative Democracy* (Akdoğan, 2004, p. vii). Such a statement was the party leadership's most important move towards defining a mainstream political identity for the AKP (Altınordu, 2016, p. 17). Although the party leadership often describes itself as conservative democratic in public discourse, the total omission of the term conservative from its official program suggests a pragmatic approach to political positioning.

In addition, in the early years of the AKP rule, the EU support played a key role in Turkey's democratic and economic reforms. In response, AKP leaders adopted a pragmatic approach, actively supporting Europeanization and avoiding overtly religious issues. While Islamic goals were not abandoned, they were temporarily set aside in favour of more practical priorities (Yavuz, 2009, pp. 8–9). This pro-European Union, democratization, and human rights-centred rhetoric adopted by the AKP in its early years can be interpreted as a tactical strategy developed to gain legitimacy both in the eyes of the domestic public and international actors. Jenny White argues that Muslim nationalist discourse often involves a pragmatic switching between liberal and conservative positions. For example, such discourse may endorse EU-driven reforms and a liberal constitution while at the same time encouraging strong group identity, obedience, and uniformity, which weakens acceptance of diversity. She notes that the AKP has taken a selective, à la carte approach to human rights, supporting some while rejecting others, and has shown authoritarian tendencies, including an unwillingness to tolerate dissent and a pattern of silencing or punishing critics (White, 2014, p. 186). In addition, we can argue that the AKP's adoption of

4 'Our place in the political spectrum is neither right nor left. Our identity is conservative and democratic.' ('Bizim siyaset yelpazesi içindeki yerimiz ne sağ ne soldur. Kimliğimiz de muhafazakar demokrat yapıdadır').

human rights and democracy were “tactical and superficial”, and it was done out of necessity and instrumentally (Çınar, 2018, p. 132). Especially, Erdoğan’s famous statement ‘Democracy is a tool for us’ has frequently been cited as proof of this argument (Cerrahoğlu, 1996). Therefore, when the AKP’s power is consolidated enough, it easily gave up on the reformist principles thanks to its pragmatism.

Moreover, as mentioned earlier, the AKP wanted to be and was a system party unlike the Welfare Party, which was considered an anti-system party (Mecham, 2004, p. 342). However, the AKP was not the first. Its predecessor, the Virtue Party⁵ tried to align itself with the system. Since the Virtue Party’s three predecessor parties⁶ were closed by the Kemalist establishment, this experience almost forced them to change their discourse. The Virtue Party adopted the pro-Western, pro-EU democracy discourse, which was formerly embraced by secular Kemalists, in order to survive within the establishment, and gave up the National Outlook discourse for this purpose (Dağı, 2005, pp. 27–29). After the closure of the Virtue Party, the AKP, one of the two parties that emerged from this party (reformist wing within the party), created a parallel party program with the claim that it was not pro-National Outlook or not even Islamist. Thus, similar to the Virtue Party but in contrast to the Welfare party, the AKP adopted a pro-Western, pro-EU, and democratic discourse. Öniş calls this shift a move towards liberal Islam (Öniş, 2001, pp. 283–284). Here, it is also important to remember that when the Welfare Party came into power, it was forced to temper its radical edges, since it was aiming for the centre of Turkish politics (Gülalp, 1999, p. 37). In the case of the AKP, however, this was done on the day it was founded.

According to some interpretations, the AKP’s early version of new Islamism was not aimed at seizing control of the state to impose Islam from the top down or at reshaping society in line with Islamic symbols and beliefs. Instead, it reflected a readiness to respond to specific Islamic demands, such as allowing headscarves on university campuses, in order to provide a basic level of individual liberty to its supporters. In fact, during the first period of its rule, the AKP did not even rush to fulfil these demands because it did not want to immediately confront the secular establishment (Çınar, 2018, pp. 128–129). As Dağı said, “a movement that embraces modern political values of democracy, human rights and the rule of law, which advocates integration with the EU, and manages to get votes from all segments of society, can hardly be called Islamist”

5 Virtue Party (*Fazilet Partisi*, FP) founded in 1997, banned in 2001.

6 National Order Party (*Millî Nizam Partisi*, MNP) founded in 1970, banned in 1971, The National Salvation Party (*Millî Selâmet Partisi*, MSP) founded in 1972, banned in 1981, The Welfare Party (*Refah Partisi*, RP) founded in 1983, banned in 1998.

(Dağı, 2005, p. 34). In fact, as will be seen, the AKP wanted to be and has been a system party; a party that has demonstrated its intention to reproduce the official discourse as a result of its survival strategy and that has been located in the centre of the political spectrum with no immediate intention of engaging into conflict with centres of power in Turkey at that time such as the Turkish Armed Forces, the high judiciary, the bureaucracy, the media and major business groups, which exhibited secular and statist tendencies. That's why it was founded with a party program that showed its intention to become a system party. According to Kubicek, although the AKP has changed its discourse later on, the reactions of the Kemalist-nationalists such as 'Sharia is coming' were perhaps unwarranted, because the AKP did not aim for that (Kubicek, 2020, p. 3).

With the transformations the AKP underwent during the 2010s, it became more explicitly authoritarian. For some, the party completely abandoned its initial liberal-democratic façade in the wake of the Gezi protests period: The AKP's discourse on democratization was instrumentalized to institutionalize its power, and later discarded in favour of consolidating control (Tugal, 2016, pp. 92–94). For others, the party, which was ostensibly established as a conservative democratic party, since 2011 returned to its ideological roots laid by the National Outlook movement, resulting in de-secularization and substantive Islamization (Gumuscu, 2024, p. 371). In addition, we can describe the political style under Erdoğan's leadership as a form of pragmatism based on personal authority, focused on outcomes and the retention of power, a characterization that aligns closely with the usage of the concept of pragmatism in this study. In this style, neither Islamism nor democracy function as fixed ideological determinants; the preservation of political power is the primary objective. As a result, Islamism has been functionalized, instrumentalized as a political resource that is emphasized when needed.

In brief, Islamism often emerges from a tension between ideological commitments and pragmatic political considerations, a dynamic clearly illustrated by the AKP in Turkey. While the AKP has roots in Islamist movements, it distanced itself from overt Islamism upon its founding in 2001, branding itself instead as a conservative democratic party (Yavuz, 2009, p. 2). Although it formally adheres to Turkey's secular constitution, the party has incorporated religious values into its politics, particularly in areas like education, family policy, and public morality, without explicitly calling for Islamic law. In this way, the AKP appealed to a broad electorate while gradually embedding Islamic references into public life, reflecting a strategic balance between ideological heritage and political adaptability.

2. Pragmatism in the Party Program and Policies

On August 14, 2001, the basic principles of the AKP were pronounced in its party program at the Bilkent Hotel Conference Hall (NTVMSNBC, 2001). The party program was called *The Development and Democratization Program*. The introduction was signed as Founders Committee and followed by sections on the basic rights and political principles, economy, public administration, social policies, foreign policy and finally the conclusion. The program was written in plain Turkish. Even though the AKP's party program has a plain language and stays away from the emotionally appealing conservative-nationalist vocabulary, in the introduction and conclusion, the statements such as "Everything will be better with Allah's help" (AKP's Program, 2002, p. 9), and "May Allah be the helper of our nation" (AKP's Program, 2002, p. 116) can be thought as reflecting its conservative character. However, the use of words such as Allah, secular, Atatürk, national, local and religious is limited, while the words such as people, trust, freedom, contemporary, and democrat are used frequently in the introduction of the program. In addition, throughout the text, the concepts of democracy, human rights, the rule of law and civil society are frequently emphasized. In summary, the discourse of democracy is dominant in the party program. In the following pages, various sections of the AKP's party program are examined in detail to demonstrate how pragmatism is embedded in the text and how it is reflected in the party's narrative and policy-making.

Fundamental rights and political principles

In the section addressing fundamental rights and political principles, the program emphasizes adherence to international legal norms and aspires to align with Western standards in this domain, highlighting the values of peace, democracy, and the relevance of Atatürk's principles and reforms in achieving these goals. With respect to human rights and fundamental freedoms, the text underscores the significance of international conventions. It unequivocally condemns practices such as torture, custodial deaths, enforced disappearances, and unresolved political killings, asserting that such violations are incompatible with the principles of a democratic rule-of-law state and will be rigorously combated. The program also devotes substantial attention to the issue of freedom of religion, presenting secularism primarily as a guarantor of this liberty. Although secularism is described as encompassing the freedom not to believe, the text notably omits an explicit affirmation of the state's secular character or a clear articulation of the separation between religion and state. Nevertheless, secularism is portrayed as a cornerstone of social harmony, designed not only to

ensure freedom of religion but also to protect the rights of non-believers to live without discrimination (AKP's Program, 2002, pp. 13–16).

Although non-believers are mentioned in the party program regarding the issue of secularism, Erdoğan's approach to religion has varied depending on the situation throughout his political life. Sometimes he completely rejected Islamism, sometimes he had clear Islamic discourse at the expense of non-believers. For example, in 1994 when he was the mayor of Istanbul, regarding the construction of a mosque in Taksim, Erdoğan said the following in an interview with Yalçın Akdoğan:

The crux of Istanbul tourism is that region [Taksim]. Once a person coming to that region sees that centre, s/he will understand that s/he is in an Islamic city (...) As we gradually reveal the historical and cultural texture of our city, I believe that the tourists coming to Istanbul will understand that they have come to a Muslim city (Akdoğan, 1994, p. 12).

But later, Erdoğan strikingly stated that he was never an Islamist (Hürriyet, 2002). As seen within 8 years, from opposition to power, Erdoğan changed his discourse sharply in relation to Islam. This shift can be considered an indication of his pragmatism.

In addition, it is stated in the program that the local governments will be strengthened, and that the principle of participatory democracy will be adopted (AKP's Program, 2002, p. 19). It is warranted that Copenhagen Criteria, which will ensure full membership to the EU, will be met. Finally, a solution to the Kurdish issue compatible with democracy and human rights will be adopted on the condition that the principles of unitary state structure and Turkish as the official language and the language of education remain intact (AKP's Program, 2002, pp. 26–28). We can say that this condition in the AKP's program, which expresses opposition to the demand for education in the mother tongue, in accordance with the official state policy of the Turkish state, reveals its intention to be a system party.

Moreover, democracy and the will of the nation, the importance of which the government often emphasizes in its daily politics, are also frequently emphasized: "According to our understanding of politics, the will of the nation is fundamental. Any practice that will overshadow the will of the nation cannot be tolerated" (AKP's Program, 2002, p. 17). Nevertheless, the AKP government's use of the *trustee* (*kayyum*) policy⁷ against the Peoples'

7 The 'trustee' (*kayyum*) policy refers to the AKP government's practice of removing elected mayors, primarily from the pro-Kurdish Peoples' Democratic Party (HDP),

Democratic Party (HDP) is fundamentally at odds with the principles articulated in its own party program. This policy enables the AKP to replace the elected representatives with appointed trustees. It is important to highlight that the appointment of trustees has occurred predominantly in municipalities where Kurdish voters constitute the majority and where the HDP had electoral victories. This pattern is significant, as it indicates that the AKP has largely maintained Turkey's traditional securitized and exclusionary approach to the Kurdish issue, one of the most critical and longstanding challenges in the country's democratization process. While the AKP emphasized democratic values in its party program and continued to promote such rhetoric throughout its second decade in power, this period in fact witnessed the transformation of the regime into a form of competitive authoritarianism (Özbudun, 2022, p. 151).

In line with the pluralist principles articulated in its party program (AKP's Program, 2002, pp. 113–115), AKP initially launched a series of democratic initiatives, most notably *the solution process* (*çözüm süreci*) aimed at addressing the long-standing Kurdish issue. However, this initiative was eventually abandoned, largely due to the AKP's shifting pragmatic political priorities. Alongside the Kurdish initiative, the AKP also introduced the Alevi and Romani initiatives, which were framed as part of its broader commitment to democracy, pluralism, and inclusivity. Despite their initial promise, these initiatives were widely regarded as insufficient and largely symbolic. As political tensions intensified, particularly following the escalation of the power struggle between the AKP and the Gülen movement, as well as the nationwide Gezi Park protests, and as the AKP's vote rates began to decline, the government's stance grew increasingly repressive. This marked a significant departure from earlier reformist rhetoric. The abandonment of these pluralist initiatives culminated in the adoption of a nationalist and monist discourse, epitomized by the slogan 'one nation, one flag, one homeland, one state'. This slogan, emphasizing national unity and homogeneity, signalled a clear shift away from the AKP's earlier commitments to democratic pluralism. This narrative was repeatedly reinforced through the use of the phrase *local and national* (*yerli ve milli*), which became a defining feature of the government's discourse in subsequent years.

Following the abandonment of the solution process regarding the Kurdish issue, the AKP began to reframe the matter as a security problem rooted in terrorism and instigated by foreign powers. This shift in narrative was aligned with the party's pronounced anti-EU position, one that sharply contrasted with

which has since been succeeded by the Peoples' Equality and Democracy Party (DEM Party), on allegations of terrorism-related charges and appointing state-appointed trustees in their place. This policy has been widely criticized for undermining local democracy and electoral legitimacy.

its party program and early policies, once again drawing on the idea of external threats. It also aligns with Erdoğan's increasingly conspiratorial rhetoric, which portrays the opposition as linked to global elites. This rhetoric transforms anti-Western sentiment into a central pillar of the AKP's political strategy (Balta et al., 2022, p. 4). Over time, this discourse began to resonate strongly with the party's electorate, many of whom came to attribute a wide range of Turkey's social and economic challenges to the influence of unnamed or vaguely defined foreign powers. For instance, economic developments such as the depreciation of the Turkish lira, often euphemistically reported as an increase in the dollar exchange rate, not as a fall in the value of Turkish lira, have been framed as deliberate manipulations by external actors such as the United States (Öztürk, 2018) and, in some cases, the European Union or specific European countries. This rhetoric was sometimes accompanied by symbolic acts of protest, particularly during moments of diplomatic tension. One notable example occurred during the 2017 crisis with the Netherlands, during which members of the AKP's local organizations engaged in performative acts, such as stabbing oranges, to express their outrage. These acts were underpinned by a broader narrative suggesting that "foreign powers are constantly plotting against Turkey" (Evrensel Gazetesi, 2017). In sum, although the AKP's party program initially adopted a pro-EU orientation, during its second decade in power the party increasingly relied on anti-Western and anti-EU rhetoric as a strategy to consolidate its electoral base. Consequently, the prospect of EU membership, once a central goal, appears to have become a largely abandoned policy objective.

Economy

The AKP's party program clearly advocates for a market-oriented economy, supporting widespread privatization, including sectors like health, education, and energy and limiting the state's role to a regulator and supervisor. While the program also emphasizes strengthening civil society's role in basic services, this appears contradictory to its commitment to the social state. Kaya argues that the AKP's economic policy reflects a form of *prudentialism*, functioning as a technology of governmentality that shifts the responsibility for managing risks, such as unemployment, poverty, health, and security, onto individuals (Kaya, 2015, p. 3). Consistent with this approach, the AKP's party program emphasizes the role of civil society and the family, encouraging extended families and various community structures to compensate for the retreat of the social welfare state. This aligns with the party's broader pragmatic political strategy, which favours flexible, adaptive governance over rigid ideological commitments. The program expresses support for foreign capital and cooperation with institutions such as the EU, IMF, World Bank, and international credit

agencies. It also outlines plans to expand build-operate models and encourage production and investment to attract foreign currency inflows. However, the existence of vague statements such as blending cultural values with international norms may signal a pragmatic approach, allowing future deviations from global standards when deemed politically expedient (AKP's Program, 2002, pp. 33–44).

The AKP's party program reveals a tension between its commitment to neoliberalism, where the state acts primarily as a regulatory arbitrator, and its endorsement of interventionist measures, including reducing employment costs and providing incentives (AKP's Program, 2002, pp. 47–48). These elements suggest that the party retains certain statist reflexes despite its free-market rhetoric. Similarly, it is argued that although AKP elites are ideologically close to neoliberalism, fully embracing it would be politically risky for a party transitioning “from the periphery to the center” (Taşkın, 2017, p. 12). Economic *dirigisme*, in which the state plays a strong directive role in shaping and guiding the economy, rather than leaving it entirely to market forces, has emerged as a fundamental element of Erdoğan's authoritarian governance, with state intervention playing a central role in shaping economic policy (Türegün, 2023, p. 16). Notably, Erdoğan increasingly asserted personal control over economic decision-making during the second decade of his rule, particularly concerning interest rates, a domain laden with religious sensitivities in Islamic contexts. He frequently invoked his own authority by claiming to be an economist and placed the unconventional proposition that ‘interest is the cause and inflation is the result’ at the core of the government's economic strategy. This perspective led him to resist raising interest rates for an extended period, a stance he further legitimized through religious rhetoric, blending economic governance with ideological and theological justifications:

I am sorry to those of our friends with whom we walk together who defend interest. On this path, I cannot and will not be with those who defend interest. As long as I am in this position, I will continue my fight against interest and inflation until the end. Here, the Nas⁸ is evident. Do we have any right to intervene when the Nas is evident?⁹ (Haber Türk, 2021).

8 According to the TDV İslâm Ansiklopedisi, the first general use of the word nas, which he uses in his statement, in Islamic sciences refers to ‘the word of Allah and the Prophet’.

9 ‘*Beraber yürüdüğümüz arkadaşlarımızdan faizi savunanlar, kusura bakmasınlar. Bu yolda ben, faizi savunanla beraber olamam, olmam. Bu görevde olduğum sürece faiz ve enflasyonla mücadelemi sonuna kadar sürdüreceğim. Bu konuda nas ortada. Nas ortadayken sana, bana ne oluyor?*’

In addition, he shifted away from the program's initial pro-Western orientation by increasingly attributing economic challenges to the influence of foreign powers, particularly Western actors, thus reframing domestic economic failures as externally induced. Erdoğan targeted 'foreign powers' in his defense of his economic policies by saying:

They tried to show us a weapon through the exchange rate, but they will not succeed, our weapon is stronger, our weapon is Nas [...] Interest makes the rich richer and the poor poorer. Now that we know this, let's act accordingly¹⁰ (Deutsche Welle Türkçe (DW), 2021).

This political stance yielded twofold pragmatic benefits: it both appealed to the religious sentiments of the electorate and provided a rationale for economic intervention in accordance with Erdoğan's agenda. However, as economic indicators deteriorated, he was compelled to abandon this ambitious rhetoric, adapting instead to the prevailing conditions.

Women and Family

In the social policies section, women are addressed in a distinct subsection that emphasizes their role not as autonomous individuals but primarily as caregivers and bearers of future generations. The text underscores the importance of women not only because they form the half of the society, but chiefly because of their function in raising healthy individuals. This framing sidelines issues such as women's socio-economic status and political participation, favouring a pro-family, pro-marriage perspective over an individual rights-based approach. In addition, the program's language, employing terms like encouragement and improvement, reflects a non-committal stance. Vague formulations such as "taking necessary measures to encourage women's participation in public life" and "encouraging women to take active roles in politics" lack concrete mechanisms such as quotas to ensure implementation. Similarly, references to enhancing social security and working conditions remain aspirational, with no mention of structural reforms like affirmative action (AKP's Program, 2002, pp. 87–91). These omissions align with the AKP's broader pragmatic orientation, using symbolic commitments to gender issues without challenging existing socio-political hierarchies.

¹⁰ 'Döviz kuru üzerinden bize silah göstermeye kalktılar ama başaramayacaklar bizim silahımız daha güçlü, bizim silahımız Nas [...] Faiz zengini daha zengin, fakiri daha fakir yapıyor. Artık bunu bilelim buna göre hareket edelim'.

Moreover, the program's exclusive mention of child and family responsibilities in the context of women highlights a traditional and conservative view that positions women as primary caregivers. This reflects the party's broader emphasis on societal values over individual rights and suggests that improving women's social standing is superficial rather than substantive. The absence of structural measures aimed at addressing gender inequality implies a limited commitment to dismantling women's subordination, which is rooted in conservative gender norms. Furthermore, on the issue of violence, the program pledges to combat violence against women and address practices such as honour killings through educational initiatives, while also committing to the principles of the UN's *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* (AKP's Program, 2002, pp. 88–89). Yet, as will be discussed later, the AKP's withdrawal from the Istanbul Convention starkly illustrates its pragmatic and selective approach to women's rights.

In 2011, then-Prime Minister Tayyip Erdoğan publicly endorsed the *Istanbul Convention*, declaring violence against women is now recognized as a human rights violation, and emphasizing that the convention was drafted under Turkey's leadership (Erdoğan, 2011). A decade later, however, President Erdoğan adopted a vehemently oppositional stance toward the Istanbul Convention, stating, "Whoever begins a sentence with 'Istanbul Convention', our women should be the first to react" (BBC News Türkçe, 2021). The AKP justified its withdrawal from the convention by asserting that, although the convention was originally intended to promote women's rights, it had been subsequently appropriated by certain groups to advance the normalization of homosexuality, an agenda the party claimed conflicted with Turkey's societal and family values (Bianet, 2021).

The AKP government's withdrawal decision can be seen as a striking example of its political pragmatism. In this context, pragmatism refers to actions guided by the question: Does it serve the political goals of power, legitimacy, and survival in this context? In this case, the answer appears to be yes. While it is difficult to ascertain the exact motivations behind the AKP's decision to initiate the agreement in 2011, it can be argued that the AKP was still motivated by a desire to gain approval from the Western international community and to enhance its legitimacy on the global stage. However, by the time the agreement was withdrawn in 2021, the political context had shifted significantly. Faced with growing economic hardship and declining public support, the AKP appeared to adopt a more pragmatic approach, using the withdrawal as a means to consolidate its conservative voter base and potentially divert attention from the worsening economic situation.

The AKP's emphasis on the family over the individual and the reinforcement of traditional roles assigned to individuals within that structure is clearly articulated in its party program. Statements such as "It is clear that we owe our standing as a society largely to our strong family structure despite all the negativities and economic difficulties" and "Our party will give priority to family-centred policies" (AKP's Program, 2002, p. 89) reflect a neoliberal orientation that privileges familial structures as the cornerstone of social stability. Neoliberalism, as an ideology that blends elements of nineteenth-century liberalism and conservatism, simultaneously elevates the role of the individual in consumerist societies while reinvigorating the authority of family and community to compensate for the retreat of the welfare state, encouraging extended families and communal networks to assume responsibilities once managed by public institutions (Kaya, 2015, pp. 2–3). In the absence of a comprehensive social welfare state, it is logically consistent for the AKP to position the family as the primary locus of social support, idealizing traditional gender roles, particularly motherhood, while advancing pronatalist policies. One of the most emblematic expressions of Erdoğan's underlying vision of the family is his frequently repeated recommendation of having 'at least three children', a motto he often reiterates at wedding ceremonies, symbolizing his pronatalist stance and the central role of the family in his socio-political discourse. He also complements this motto by saying: "One is lonesome, two are rivals, three is balance, four is abundance, the rest is God's grace..."¹¹ (Bianet, 2014).

Finally, the AKP designated 2025 as the *Year of the Family* (Euronews, 2025) however, this initiative appeared insufficient, prompting the subsequent declaration of the following ten years as the *Decade of the Family* (T24, 2025). As part of this strategy, Erdoğan frequently targeted LGBTQI+ individuals and consistently emphasized that the fight against so-called LGBTQI+ propaganda and imposition would be carried out by focusing on the family. This family-oriented, anti-LGBTQI+ discourse, which reminds a religious propaganda strategy, aims to reinforce support among conservative-religious segments of society. At the same time, the neoliberal orientation of the state's social policy framework, characterized by limited institutionalized social security, enables the government to distribute social assistance selectively. This flexibility allows the AKP to deploy welfare provisions in a discretionary and pragmatic manner, strengthening its clientelist ties and consolidating political loyalty.¹² In other

11 'Bir olur garip olur, iki olur rakip olur, üç olur denge olur, dört olur bereket olur, gerisi Allah Kerim...'

12 For a discussion on the porous boundaries between clientelism and social policy in some cases and certain periods, see Kitschelt & Wilkinson (2007, p. 10) and Magaloni (2014, pp. 253–261).

words, this discourse serves a dual purpose: it consolidates the electorate by constructing a new enemy -LGBTQI+ people- under the guise of protecting the family, and it allows the state to shirk its broader responsibilities by shifting focus onto the family unit.

Education

The AKP's program explicitly states that a new constitution to transform Turkey into a state governed by *the rule of law* would be made through *the will of the people* and in the spirit of a social contract, while avoiding constitutional engineering (AKP's Program, 2002, p. 19). However, it would not be inaccurate to argue that, in defiance of its program, once the party consolidated its power, it began engaging in a form of social engineering aimed at the Islamization of the country, particularly within the field of education. The party has significantly expanded Imam Hatip schools, which were historically regarded by the National View movement as its ideological stronghold. As a result, the Turkish educational curriculum has undergone substantial Islamization, while secular education has increasingly been marginalized (Gumuscu, 2024, pp. 383–385).

The program outlines a vision for a radical reform in education. It proposes the decentralization of basic education services by transferring them to local governments, while assigning the Ministry of National Education a supervisory, regulatory, and standard-setting role. The program also emphasizes encouraging private sector investment in education, aiming to expand the number of private educational institutions. Additionally, it advocates for equal opportunities for all high school and equivalent school graduates in university entrance examinations and expresses support for optional religious education. Notably, however, the program makes no mention of the headscarf issue, an omission that signals the party's pragmatic stance and its effort to distance itself from a strictly Islamist identity (AKP's Program, 2002, pp. 72–77). As Mecham argues (Mecham, 2004, p. 340), religious preferences were not abandoned but strategically reframed to engage with the existing political regime on its own terms. In line with this approach, the AKP refrained from prioritizing the headscarf issue during its early years in power, effectively shelving it to be addressed at a more opportune moment.

Another illustrative example is the slogan 'We will raise a pious generation,'¹³ which emerged during the period when the AKP had consolidated its political power:

13 'Dindar gençlik yetiştireceğiz'.

[...] in my statement [...] there is religious youth upbringing. I stand behind this. Do you expect us to raise atheist youth from a party that has the identity of a conservative democratic party? [...] We will raise a generation that is conservative, democratic and upholds the principles that come from history. We are here for this¹⁴ (Hürriyet, 2012).

As this example illustrates, the AKP's use of religion serves not only to appeal to its conservative voter base, but also functions as a strategic tool for constructing the ideological hegemony of the state (Yavuz & Öztürk, 2019, p. 7).

Almost simultaneously with this statement, one of the most significant strategic policies introduced by the AKP government in the field of education was the 4+4+4 education reform, which was enacted in 2012. This reform restructured Turkey's school system into three tiers of four years each and drawn substantial criticism for lacking a scientific basis, and for its broader socio-cultural implications. By permitting students to shift to open (distance) or home education after the second year of primary education, the reform has disproportionately affected children from lower socio-economic backgrounds, particularly girls, by facilitating their early withdrawal from the formal education system (Boğaziçi University, Faculty of Education, 2012; Middle East Technical University, Faculty of Education, 2012). This shift increased the risk of early marriages and child labour, reinforcing patriarchal norms and limiting educational and economic opportunities for young people. In addition, the reform's gradual structure enabled earlier access to Imam Hatip religious schools starting from the fifth grade, fostering exposure to conservative-religious values at a younger age. In this way, the reform contributes to a deliberate reorientation of childhood education away from secular and egalitarian principles, aligning instead with the AKP's objective of cultivating a pious generation. Thus, the 4+4+4 policy plays a pivotal role in redefining the modern Turkish family by reasserting traditional hierarchies and conservative gender roles through the mechanism of educational policy. Although the AKP initially positioned itself against social engineering, the ideological reforms implemented in the education system represent a clear example of the party's approach to consolidating power through state-led cultural and social transformation.

14 '[...] Benim ifademde [...] dindar bir gençlik yetiştirme var. Bunun arkasındayım. Muhafazakâr demokrat partisi kimliğine sahip bir partiden ateist bir gençlik yetiştirmemizi mi bekliyorsun? Senin öyle bir amacın olabilir ama bizim böyle bir amacımız yok. Biz muhafazakâr, demokrat, tarihten gelen ilkelerine sahip çıkan bir nesil yetiştireceğiz. Bunun için varız'.

One motivation behind the AKP's current push to shorten compulsory education (Atabay, 2025), despite having previously extended it to 12 years under certain conditions, is the MESEM¹⁵ system, which reflects a market-oriented approach. The education system, heavily shaped by the rapid expansion of Imam-Hatip schools intended to cultivate a future AKP voter base, puts the loosely defined concept of "values education" (18. Millî Eğitim Şûrası Kararları, 2010, pp. 10–12) at the core of its qualifications. This "values education" is closely tied to raising a religious youth, yet it coexists with a market-driven mindset, reflecting the AKP's broader pragmatic vision for education.

Conclusion

This article has argued that pragmatism is not simply a by-product of the AKP's political evolution, but a foundational characteristic embedded within its party program and evident throughout its policy trajectory. From its early years of pro-EU, pro-democracy rhetoric to its later consolidation of power through authoritarian measures, the AKP has demonstrated a consistent willingness to adapt its discourse and actions to shifting political contexts and strategic needs. Rather than adhering to a fixed ideological framework, the party has skilfully instrumentalized Islamism, nationalism, neoliberalism, and even liberal democratic values to maintain power, legitimacy, and social control. In other words, the AKP's pragmatism is not merely an adaptive trait but a defining element of its political identity. By examining the party's program alongside its evolving policies and rhetoric, this study has shown how the AKP's political trajectory has been guided by a strategic flexibility that privileges survival, consolidation of power, and electoral success over ideological coherence or principled governance.

AKP's political identity, while initially rooted in conservative democracy, has morphed over time into a more overtly authoritarian and culturally

15 MESEM (*Mesleki Eğitim Merkezi*) is vocational apprenticeship system where students spend one day a week in school and four days in a workplace, earning partial wages and basic insurance. It was introduced in December 2016 by presidential decree (KHK 6764) as a reform of earlier apprenticeship schools. It was designed to link education with employment, but critics warn it pushes teenagers into the labour market too early as cheap labour for employers, with public funds subsidizing wages. The system reduces formal education time, limiting academic and cultural learning, while it is claimed hundreds of student workplace injuries and several deaths in recent years (BBC News Türkçe, 2024; TMMOB İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Çalışma Grubu, 2024). Opponents argue it prioritizes employer benefit over students' safety, education, and long-term well-being.

conservative posture, especially in the face of domestic and international challenges. Whether in its initial leadership in and later rejection of the Istanbul Convention or the shift from the EU alignment to anti-Western rhetoric or the Islamization of education despite initial commitments to pluralism, the AKP's political behaviour underscores a consistent pattern: policies are not driven by ideology but by what is perceived to best serve the party's strategic interests at a given moment.

In addition, from its inception, the AKP positioned itself as a system party distancing itself from the more visible and principled version of Islamism of its predecessors and embraced a discourse grounded in democratic norms, human rights, and EU integration. However, this liberal-democratic posture functioned more as a tactical entry point into the political mainstream than as a steadfast commitment. The language of pluralism and reform present in the party program allowed the AKP to cultivate domestic and international legitimacy during its formative years, while leaving ample room for future recalibration.

Moreover, the AKP's policies in key areas, such as democratic reform, economic liberalization, gender equality, minority rights, and education, further exemplify how its pragmatism has operated in practice. The use of symbolic rhetoric, vague programmatic language, and contradictory policy actions creates ambiguity, which accommodates multiple constituencies while maintaining the party's political authority. This authority has not only marginalized alternative voices, such as Kurds, Alevis, secularists, and LGBTQI+ communities, but also eroded the institutional and normative foundations of Turkish democracy. In addition, its success in navigating and ultimately reshaping the contours of Turkish politics lies in its ability to instrumentalize ideologies, whether Islamist, liberal or nationalist, while maintaining a singular focus on power retention. The party's evolution from a pro-reform, moderate force to a competitive authoritarian power reflects not a betrayal of its founding principles, but the realization of a political program that was open-ended and ambiguous from the outset.

This paper also highlighted the importance of critically engaging with political party programs not as static declarations of ideology, but as dynamic instruments of strategy. The case of the AKP demonstrates how foundational texts can encode flexibility, enabling parties to continuously adapt, reposition, and even contradict themselves while maintaining an appearance of coherence. Finally, the AKP's trajectory clearly exemplifies how political pragmatism can reshape both party identity and state-society relations. It offers a compelling case of how pragmatism can serve as both a strategy for political survival and a mechanism for transforming a party from the margins into the dominant force

within a competitive authoritarian regime, which has been used to describe the regime in Turkey.

However, in light of the recent developments the accuracy of such description is in question. Particularly the annulment of the opposition's presidential candidate Ekrem İmamoğlu's academic credentials and his subsequent arrest alongside other opposition mayors on corruption charges, suggest that the boundaries of political competition in Turkey have contracted even further to the extent that the very concept of "competitive authoritarianism" has come under question. Beyond the erosion of minimal conditions such as equality and fairness in electoral processes, media pluralism, and judicial independence, the scale of repression directed at the opposition indicates a potential shift from a competitive to a more closed authoritarian configuration.

In any case, other recent developments such as the decision to initiate a new Kurdish peace process shortly after condemning the opposition for engaging with the DEM Party on grounds of alleged terrorism illustrates that pragmatism -bordering opportunism- remains a defining feature of the party's political strategy. This exemplifies how the AKP's founding-era flexibility and adaptive pragmatism have increasingly been supplanted by a strategy primarily focused on preserving the status quo and consolidating political control. In other words, the pragmatism that once facilitated the party's survival and ascent now appears less as a mechanism for enhancing regime adaptability and more as a strategy aimed at sustaining existing power relations.

For Ethics Issues: sbfdergi@politics.ankara.edu.tr

Plagiarism Check: Completed.

Declaration of Conflicting Interests: The author(s) declare no conflict of interest.

References

18. Millî Eğitim Şûrası Kararları. (2010). 18. Millî Eğitim Şûrası Kararları. Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı. https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29170222_18_sura.pdf
- Adalet ve Kalkınma Partisi. (2002). *Kalkınma ve demokratikleşme programı* [AKP's Program]. Ak Parti. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/bitstream/handle/11543/926/200205071.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Akdoğan, Y. (1994). İstanbul, İslam kültür merkezi olacak. *Yeni Zemin*, 15, 11–13.

- Akdoğan, Y. (2004). *Ak Parti ve muhafazakâr demokrasi*. Alfa.
- Altınordu, A. (2016). The political incorporation of anti-system religious parties: The case of Turkish political Islam (1994–2011). *Qualitative Sociology*, 39(2), 147–171. <https://doi.org/10.1007/s11133-016-9332-3>
- Atabay, B. (2025, October 7). Zorunlu eğitimin kısaltılması tartışması: "Talep olursa değerlendiririz." *BBC News Türkçe*. <https://www.bbc.com/turkce/articles/c98wjw9n293o>
- Balta, E., Kaltwasser, C. R., & Yagci, A. H. (2022). Populist attitudes and conspiratorial thinking. *Party Politics*, 28(4), 625–637. <https://doi.org/10.1177/13540688211055844>
- Baykan, T. S. (2018). *The Justice and Development Party in Turkey: Populism, personalism, organization*. Cambridge University Press.
- Baykan, T. S. (2023). Otoriter ve şahıscıl yönelimler karşısında partiler, parti sistemleri ve demokrasi. In M. Çınar (Ed.), *Demokrasi (Kavram-Kurum-Süreç): Kavram, kurum, süreç*. İletişim Yayınları.
- BBC News Türkçe. (2021, August 11). Erdoğan: Kim "İstanbul Sözleşmesi" diye başlayan bir cümle kurarsa ona en başta kadınlarımız tepki göstermelidir. *BBC News Türkçe*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-59214996>
- BBC News Türkçe. (2024, March 6). Çocuk işçilerin ölümüyle gündeme gelen MESEM nedir, neden eleştiriliyor? *BBC News Türkçe*. <https://www.bbc.com/turkce/articles/cpwwzqnqg61o>
- Bianet. (2014, December 22). Erdoğan: 1-2-3-4 çocuk, gerisi Allah kerim. *Bianet*. <https://bianet.org/haber/erdogan-1-2-3-4-cocuk-gerisi-allah-kerim-160991>
- Bianet. (2021, March 22). Cumhurbaşkanlığı'ndan İstanbul Sözleşmesi'nden çekilme açıklaması. *Bianet*. <https://m.bianet.org/bianet/toplumsal-cinsiyet/241171-cumhurbaskanligi-ndan-istanbul-sozlesmesi-nden-cekilme-aciklamasi>
- Boğaziçi University, Faculty of Education. (2012). *5.1.1961 tarih ve 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile bazı kanunlarda değişiklik yapılmasına dair kanun teklifi hakkında Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nin güncellenen görüşü*. <https://web.archive.org/web/20140318062400/http://www.fed.boun.edu.tr/default.asp?MainId=18>
- Çakır, R. (2005). Millî Görüş Hareketi. In T. Bora & M. Gültekinçil (Eds.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: İslamcılık* (Vol. 6). İletişim Yayınları.
- Cerrahoğlu, N. (1996, July 14). Veliht Tayyip Erdoğan'a göre RP hepimizin partisi: "Demokrasi bizim için araçtır." *Milliyet*.
- Çınar, M. (2018). From moderation to de-moderation: Democratic backsliding of the AKP in Turkey. In J. L. Esposito, L. Zubaidah Rahim, & N. Ghobadzadeh (Eds.), *The politics of Islamism* (pp. 127–157). Springer International Publishing.
- Dağı, İ. D. (2005). Transformation of Islamic political identity in Turkey: Rethinking the West and westernization. *Turkish Studies*, 6(1), 21–37. <https://doi.org/10.1080/1468384042000339309>
- Deutsche Welle Türkçe (DW). (2021, December 31). Erdoğan'dan faiz açıklaması: Bizim silahımız Nas. *Deutsche Welle Türkçe (DW)*. <https://www.dw.com/tr/erdogandan-faiz-aciklamasi-bizim-silahimiz-nas/a-60302714>
- Dewey, J. (1929). *The quest for certainty: A study of the relation of knowledge and action*. George Allen & Unwin Ltd.
- Erdoğan, R. T. [@RTErdogan]. (2011, March 6). [Tweet]. Twitter. <https://twitter.com/RTErdogan/status/76645089455247361>

- Euronews. (2025, June 1). Erdoğan, doğurganlık seviyesinin düştüğüne işaret edip 2025'i 'Aile Yılı' ilan etti. *Euronews*. <https://tr.euronews.com/2025/01/06/erdogan-dogurganlik-seviyesinin-dustugune-isaret-edip-2025i-aile-yili-ilan-etti>
- Evrensel Gazetesi. (2017, December 3). AKP'liler Hollanda'yı portakal sıkarak protesto etti. *Evrensel Gazetesi*. <https://www.evrensel.net/haber/311826/akpliler-hollandayi-portakal-sikarak-protesto-etti>
- Guida, M. (2018). Negotiating values in the Islamist press after 2013. *Middle East Critique*, 27(2), 193–206. <https://doi.org/10.1080/19436149.2018.1431681>
- Gülalp, H. (1999). Political Islam in Turkey: The rise and fall of the Refah Party. *The Muslim World*, 89(1), 22–41. <https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.1999.tb03682.x>
- Gumuscu, S. (2024). The AKP and stealth Islamization in Turkey. *Turkish Studies*, 25(3), 371–397. <https://doi.org/10.1080/14683849.2024.2321796>
- Haber Türk. (2021, December 20). Nas ne demek, nedir? Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın kullandığı Nas kelimesinin anlamı. *Haber Türk*. <https://www.haberturk.com/nas-ne-demek-nedir-nas-kelimesinin-anlami-3276866>
- Hürriyet. (2002, July 16). Erdoğan: İslamcı değilim. *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-islamci-degilim-84971>
- Hürriyet. (2012, February 2). Dindar gençlik yetiştireceğiz. *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/dindar-genclik-yetistirecegiz-19825231>
- Hürriyet. (2013, August 11). Yalçınbayır: AK Parti'yi "muhafazakâr demokrat" olarak kurmadık. *Hürriyet*. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/yalcinbayir-ak-partiyi-muhafazakar-demokrat-olarak-kurmadik-25071249>
- James, W. (1907). *Pragmatism: A new name for some old ways of thinking*. Longmans, Green & Co.
- Kaya, A. (2015). Islamisation of Turkey under the AKP rule: Empowering family, faith and charity. *South European Society and Politics*, 20(1), 47–69. <https://doi.org/10.1080/13608746.2014.979031>
- Kitschelt, H., & Wilkinson, S. I. (2007). Citizen-politician linkages: An introduction. In H. Kitschelt & S. I. Wilkinson (Eds.), *Patrons, clients and policies: Patterns of democratic accountability and political competition* (pp. 1–49). Cambridge University Press.
- Kubicek, P. (2020). Faulty assumptions about democratization in Turkey. *Middle East Critique*, 29(3), 245–257. <https://doi.org/10.1080/19436149.2020.1789104>
- Magaloni, B. (2014). Defining political clientelism's persistence. In D. A. Brun & L. Diamond (Eds.), *Clientelism, social policy, and the quality of democracy* (pp. xx–xx). Johns Hopkins University Press.
- Mecham, R. Q. (2004). From the ashes of virtue, a promise of light: The transformation of political Islam in Turkey. *Third World Quarterly*, 25(2), 339–358. <https://doi.org/10.1080/0143659042000174843>
- Middle East Technical University, Faculty of Education. (2012). "5.1.1961 tarih ve 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile bazı kanunlarda değişiklik yapılmasına dair kanun teklifi" hakkında ODTÜ Eğitim Fakültesinin görüşü. https://web.archive.org/web/20120324062456/http://www.fedu.metu.edu.tr/web/documents/other/222sayillkogretimveEgitimKanunuHakkindaEgitimFakultesiGorusu_s4_1.pdf
- Mynet Haber. (2002, May 8). Muhafazakar demokratiz. *Mynet Haber*. <https://haber.mynet.com/muhafazakar-demokratiz-110100004581>
- NTVMSNBC. (2001, August 14). AK Parti'nin programı. *NTVMSNBC*. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/99825.asp>

- Öktem, K. (2011). *Turkey since 1989: Angry nation*. Zed Books.
- Öniş, Z. (2001). Political Islam at the crossroads: From hegemony to co-existence. *Contemporary Politics*, 7(4), 281–298. <https://doi.org/10.1080/713658390>
- Özbudun, E. (2022). Constitutions and political systems. In J. Jongerden (Ed.), *The Routledge handbook on contemporary Turkey* (pp. 144–152). Routledge.
- Öztürk, F. (2018, August 18). AKP kongresinde partililerin gündemi “dış güçler”: Bunun altından sadece Reis kalkabilirdi. *BBC Türkçe*. <https://www.bbc.com/turkce/45235386>
- Peirce, C. S. (1878). How to make our ideas clear. *Popular Science Monthly*, 12, 286–302.
- Riker, W. H. (1986). *The art of political manipulation*. Yale University Press.
- Sartori, G. (1976). *Parties and party systems: A framework for analysis*. Cambridge University Press.
- Schmitt, C. (2005). *Political theology: Four chapters on the concept of sovereignty*. University of Chicago Press.
- T24. (2025, May 23). Erdoğan, kürtaj için “cinayet” dedi, gelecek 10 yılı “Aile ve Nüfus Yılı” ilan etti: Demografik dengemiz alt üst oldu, bu bir felaket! T24. <https://t24.com.tr/haber/erdogan-2026-2035-donemini-aile-ve-nufus-10-yili-ilan-ediyoruz,1240897>
- Taşkın, Y. (2017). *AKP devri: Türkiye siyaseti, İslamcılık, Arap Baharı*. Birikim Kitapları.
- TMMOB İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Çalışma Grubu. (2024). *MESEM ve çocuk işçi ölümleri hakkında TMMOB İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Çalışma Grubu değerlendirmeleri*. <http://www.tmmob.org.tr/icerik/mesem-ve-cocuk-isci-olumleri-hakkinda-tmmob-isci-sagligi-ve-guvenligi-calisma-grubu>
- Tuğal, C. (2009). *Passive revolution: Absorbing the Islamic challenge to capitalism*. Stanford University Press.
- Tugal, C. (2016). *The fall of the Turkish model: How the Arab uprisings brought down Islamic liberalism*. Verso Books.
- Türegün, A. (2023). The political ideology of Turkey's Islamist swing under Erdoğan. *Journal of Political Ideologies*, 1–23. <https://doi.org/10.1080/13569317.2023.2172967>
- White, J. (2014). *Muslim nationalism and the new Turks*. Princeton University Press.
- Yavuz, M. H. (2009). *Secularism and Muslim democracy in Turkey*. Cambridge University Press.
- Yavuz, M. H., & Öztürk, A. E. (2019). Turkish secularism and Islam under the reign of Erdoğan. *Southeast European and Black Sea Studies*, 19(1), 1–9

PARTİ SİSTEMLERİNİN DÖNÜŞÜMÜNDEKİ FAKTÖRLER: TÜRKİYE VE İSPANYA ÖRNEKLERİ *

Dr. Öğr. Üyesi Celal Oral Özdemir

Erzincan Üniversitesi

ORCID: [0000-0002-4287-1061](#)

ROR ID: [ror.org/02h1e8605](#)

• • •

Öz

Türkiye ve İspanya, 20. yüzyılın son çeyreğine yeni anayasalar ve yeni seçim sistemlerini kabul ederek girmiştir. İki ülkede de yasa yapıcılar, seçim sistemlerinin parti sistemlerini şekillendirebileceği tezinden hareketle siyasal sistemi merkezde toplamaya dönük bazı yasal düzenlemeler yapmışlar ve bir süre boyunca bu hedefleriyle uyumlu seçim sonuçları ortaya çıkmıştır. Böylece literatürde Duverger yasası olarak bilinen seçim sistemlerinin parti sistemlerini dönüştürdüğü tezi bir süreliğine doğrulanmıştır. Ancak iki ülkede de sonraki dönemlerde seçim sistemleri dönüşme dahi parti sistemlerinde dönüşümlerin olduğu görülmüştür. Bu çalışmada, bu gerçeklikten hareketle seçim sistemlerinde yapılan değişikliklerin parti sistemini doğrudan ve hızlı biçimde değiştirebileceği kabul edilerek, sosyokültürel ve ekonomipolitik sebeplerle seçim sistemleri değiştirmeden de parti sistemlerinin değişebileceği iddia edilmektedir. Bu iddia Türkiye ve İspanya örneklerinde var olan etnokültürel ve (etno)dinsel hareketlerin ekonomik kriz anlarında seçim yasalarına ihtiyaç olmaksızın parti sistemlerini değiştirmesi üzerinden tartışılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Parti sistemi, İspanya, Türkiye, Etnokültürel, (Etno) Dinsel

Factors in the Transformation of Party Systems: The Cases of Turkey and Spain

Abstract

Turkey and Spain started the last quarter of the 20th century with new constitutions and new electoral systems. In both countries, legislators made some legal arrangements to centralise the political system based on the thesis that electoral systems can shape party systems. In both countries, legislators made some legal arrangements to centralise the political system based on the thesis that electoral systems can shape party systems, and for a while, election results emerged in line with these objectives. Thus, the thesis that electoral systems transform party systems, also known as Duverger's law in the literature, was confirmed for a while. However, although electoral systems did not change in the following periods in both countries, transformations in party systems were observed. In this study, it is accepted that changes in electoral systems can directly and rapidly change the party system, and it is argued that party systems can change without changing electoral systems for sociocultural and political economy reasons. This claim is discussed through the examples of Turkey and Spain, where ethnocultural and (ethno)religious movements have changed party systems in times of economic crisis without the need for electoral laws.

Keywords: Party system, Spain, Türkiye, Ethnocultural, (Ethno) Religious

* Makale geliş tarihi / Received date: 15.03.2025

Makale kabul tarihi / Accepted date: 21.07.2025

Erken görünüm tarihi / Published online: 08.09.2025 **Yazar email:** celaloralozdemir@gmail.com

Parti Sistemlerinin Dönüşümündeki Faktörler: Türkiye ve İspanya Örnekleri

Giriş

Tarih boyunca iktidarın ve otoritenin meşruiyet kaynakları çağın koşullarına göre değişmiştir. Kimi zaman kent devletlerinde olduğu gibi sınırlı sayıdaki yurttaşın katılımı, kimi zaman kilise gibi uhrevi gücü elinde bulunduran kurumlar, kimi zamansa bir elinde manevi dünyanın esasını öteki elinde dünyevi iktidarı tesis eden kılıcı tutan mutlak monarklar iktidarın kaynağı haline gelmiştir. Bilhassa İkinci Dünya Savaşı sonrasında günümüze kadar geçen ve çağımız olarak adlandırabileceğimiz dönemde ise yöneticilerin, iktidarını öncelikli olarak demokratik ilke ve metotlara yaslaması gerektiğine dair ortak bir kabul oluşmuştur. Bu dönüşüm öncelikli olarak demokrasi kavramının ele alınış biçimiyle alakalıdır. Aristoteles'in (1983, ss. 186-188) düşüncesinde tiranlığa neden olacağı için kötü yönetimler arasında sayılan demokrasinin, günümüzde Sartori'nin (2014, ss. 18-19) deyişiyle "onursal" bir kavrama dönüşmesi, aynı zamanda iktidarın ve otoritenin meşruiyet kaynağı haline gelmesiyle ilgilidir. Demokrasiyi -binlerce yıldır üzerinde yapılan tartışmaları bir kenara koyarak- halkın kamusal yaşama ve karar alma mekanizmalarına katılmasına olanak sağlayan bir yönetim biçimi olarak tanımlamak tüm eksiklerine rağmen mümkündür. Nitekim Antik Yunan'da demokrasi zaten az sayıda olan yurttaşın agorada bir araya gelerek kamusal konuları doğrudan tartışabilmesi ve oylarıyla yasaları belirleyebilmesi olarak görülmektedir. Ancak bu uygulama bilhassa yurttaşlık tanımının genişlediği, evrensel oy hakkının tanındığı dönemlerde demokrasi pratiğinde aşılması güç sorunlar doğurmuştur. Nitekim yasa yapma ve karar alma mekanizmalarına doğrudan katılım mekanizmalarının çağdaş formu, bazı dijital demokrasi (Gerbaudo, 2019) girişimlerine rağmen, halen oluşturulamamıştır. Bunun yerine yurttaşların seçmiş olduğu temsilciler aracılığıyla dolaylı katılımın sağlanabildiği bir demokrasi modeli uygulanmaktadır. Temsili demokrasi adı verilen bu modelin uygulanmasında ise yurttaşın yasa yapma ve karar alma süreçlerine katılımındaki dolayımı sağlayacak olan kurumlar siyasal partiler olmuştur.

Bugün demokrasilerin olmazsa olmazı kurumlar olarak tanımlanan siyasal partilerin tarihi de tıpkı demokrasi kavramının tarihi gibi zaman içerisinde köklü

değişiklikler yaşamıştır. Modern anlamda siyasi partiler ilk olarak 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmasının hemen ardından siyaset bilimi yazınının ilgisini çeken bir konuya dönüşmüştür. Her ne kadar 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sanayi Devriminin oluşturduğu yeni düzende çalışma koşullarının, siyasal hakların ve ekonomik taleplerin temsilcisi olarak, sosyalist kitle partileri ortaya çıkmaya başladıysa da (Gunther & Diamond, 2003) siyasi partiler üzerine kaleme alınan ilk eserler, siyasi partilerin sosyal hakları yaygınlaştırma gayretine rağmen, demokratik olmadıklarını iddia etmişlerdir. Siyasi partilerin demokrasiye katkı sunmadığını iddia eden eserlerin başında Ostrogorski'nin 1902 yılında, Michels'in ise 1911 yılında siyasi partiler üzerine yaptıkları çalışmalar gelmektedir. Ostrogorski (1964), kitleyi doğası gereği pasif bir yapı olarak tanımlamıştır. Kitlelerin karar verme ve yasa koyma görevlerini siyasi partilere devrettiği anda, parti içerisindeki bir grup azınlığın, toplum adına karar vermeye başlayacağını ve bunun da yurttaşların değil, bir azınlığın kararı olacağını iddia etmiştir. Michels (1962) de kurumların kaçınılmaz olarak oligarşi yarattığına dair tezi “oligarşinin demir kanunu” ismiyle ileri sürmüştür. Dolayısıyla siyasi parti literatürünün gelişimi daha ziyade partilerin örgütsel yapıları ve onların demokratik düzene yaptığı olumsuz etki üzerinden ele alınmıştır.

Ostrogorski ve Michels'in örgüt yapıları üzerinden demokratik olmadığını iddia ettikleri siyasi partiler, yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren, demokrasinin olmazsa olmazı olarak görülmeye başlanmıştır. Merriam (1922) ve Schattschneider'in (1942) eserleri, siyasal partileri artık sadece örgüt yapıları üzerinden değerlendirmemiş, bunun yanı sıra diğer partilerle ilişkilerine de odaklanmış, demokrasinin varlık sahasını partiler arası arena olarak belirlemiştir. Schattschneider'in (1942, s. 1) “*partiler, modern demokrasinin can damarlarıdır, siyasal partiler modern demokrasiyi yaratmıştır; modern demokrasi partiler olmaksızın anlaşılmaz*” ifadesi de literatür içerisindeki dönüşümü net biçimde göstermektedir. Literatürde yaşanan bu değişimin arkasında yatan temel dinamiğin Avrupa'da 1920'lerden itibaren yükselen faşist ya da aşırı milliyetçi diktatörlüklerin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İktidarı ele geçirdikten sonra demokratik muhalefete izin vermeyen Mussolini, Hitler, Franco gibi diktatörler, demokratik siyasetin siyasi partiler arası rekabetin olduğu toplumlarda varlık gösterebileceğini adeta ispat etmişlerdir.

Siyasi partiler literatüründeki bu dönüşüm, yeni tartışma alanlarının ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Demokrasinin, dar bir tanımla, düzenli aralıklarla tekrarlanan, adil ve özgür seçimler olarak ele alınmaya başlanması siyasi partilerin demokratik rejimlerdeki rolünü artırırken, partiler arasındaki rekabet ilişkisi de siyaset biliminin temel konularından biri haline gelmiştir. Bu alandaki kabul gören ayrımların başında kuşkusuz Duverger'in (1974) seçimlerde yarışan

parti sayısına göre yaptığı parti sistemi analizi gelmektedir. Duverger'in sınıflandırması sistem içerisindeki partilerin sayısına göre değişmektedir. Buna göre Duverger, şayet tek partinin yönetiminden söz ediliyorsa “tek partili sistem”, iki partinin yarıştığı bir sistem varsa “iki partili sistem”, iki partiden fazla partinin yarıştığı bir sistem oluşmuşsa da “çok partili sistem” adlandırmasını kullanmıştır. Sartori'nin katkısıyla parti sistemlerinin daha fazla kategoriye ayrılmasının da mümkün olduğu görülmüştür. Nitekim Sartori (2005, s. 110), Duverger'in sınıflarına alt kategoriler de eklemiş, tek partili sistemleri *gerçek tek partili*, *hegemonik* ve *hâkim* parti sistemleri olarak, çok partili sistemleri ise *ılımlı* (sınırlı), *aşırı çoğulcu* ve *atomize* parti sistemleri olarak tanımlamış ve iki partinin yarıştığı sistemlere de Duverger gibi iki partili sistem demeyi sürdürmüştür.

Duverger, parti sistemlerine dair yaptığı bu sınıflandırmanın ardından, iki partili sistemin oluşması için çoğunlukçu bir seçim sisteminin uygulanması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü eğer her seçim çevresinden yalnızca birer temsilcinin seçileceği bir seçim sistemi uygulanıyorsa, seçmenlerin, kazanma potansiyeli yüksek büyük partilere oy verme ihtimalinin daha muhtemel olduğunu iddia etmektedir. Kazanma ihtimali olmayan parti ya da adaylara oy vermenin ise seçmenlerde oylarının ziyan olabileceği düşüncesine yol açacağını belirtmiştir (Duverger, 1974, s. 290). Dolayısıyla seçim sistemleri kazananın hepsini alacağı bir sonuç çıkarıyorsa Duverger'e göre parti sistemi iki partili yapıya bürünecektir. Literatüre “Duverger yasası” olarak giren bu tespit, seçim sistemlerinin parti sistemlerine doğrudan etki ettiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Nitekim bu çalışma da parti sistemlerini benzer biçimde, sistem içerisinde yarışan partiler üzerinden ele aldığı için Duverger yasasının etkilerini örnek ülkeler olarak seçtiği Türkiye ve İspanya'daki tecrübeler üzerinden analiz edecektir. Ancak bunu yaparken, yalnızca seçim sistemlerinin yeterli olamayacağı iddiasını da öne sürecektir. Bu doğrultuda Türkiye ve İspanya örneklerinde parti sistemlerinin dönüştüğü momentleri tespit etmeye gayret edecek ve bu ülkelerdeki parti sistemlerinin dönüşümünde yapısal olduğu kadar sosyo-politik ve ekonomi-politik meselelerin de etkili olabileceğini iddia edecektir. Diğer bir ifadeyle bu çalışma, parti sistemlerinin dönüşümünü yalnızca siyaset bilimi literatürü içerisinde ele almak yerine, interdisipliner bir perspektiften inceleyerek siyaset sosyolojisinin temel kavramlarından hareketle analiz etmeyi hedeflemektedir. Çalışma iki ülke için de benzer vakaların yaşandığı farklı zaman dilimlerine odaklanacaktır. Türkiye'de iki partili olması beklenen parti sisteminin 1994 krizinden sonra beklentileri boşa düşürerek çok partili sisteme dönüştüğü iddia edileceği için Türkiye örneğinde 1980'lerin sonu ve 1990'ların başına odaklanılacaktır. Buna karşılık İspanya'da ise 2008 krizinin ardından yaşananların iki partili sistemi dönüştürdüğü iddiası nedeniyle 2010'lu yıllar merkeze alınarak tartışmalar yürütülecektir.

1. İki Partili Sistem ve Merkez Partiler

Çalışmanın örnek olay olarak belirlediği İspanya ve Türkiye’de 20. yüzyılın son çeyreğine girilirken siyasal sistemin değişimine neden olacak önemli yasal dönüşümler gerçekleşmiştir. İspanya’da diktatör Franco’nun ölümünün ardından 1978’de kabul edilen yeni anayasa ile Türkiye’de 12 Eylül 1980 tarihinde Kenan Evren’in önderlik ettiği askeri darbeyle yönetimi ele geçiren askeri cuntanın hazırlattığı ve 1982 yılında kabul edilen anayasa arasında tarihsel olduğu kadar, demokratik gelişiminin yönünü belirleme konusunda da benzerlik olduğunu söylemek mümkündür. Zira her iki ülkedeki yasa yapıcıların da hassasiyeti siyaseti merkezde toplamaya dönük olmuştur. Ancak elbette iki yönetimin amaçları arasında çok önemli bir fark olduğunu not etmek de gerekmektedir. İspanya’da, Franco diktatörlüğü sürecinde ideolojik yelpazenin faşist ucuna taşınan siyaseti merkezileştirme çabası varken, Türkiye’deki cunta yönetimi, 1970’li yıllardaki siyasal çoğulculuğu, sokak olaylarına neden olduğu düşüncesiyle tehdit olarak algılamıştır. Dolayısıyla Türkiye, sokak olaylarını bitirmek iddiasındaki darbe hükümeti tarafından çoğulculuğun törpülenmesi, İspanya ise Franco döneminin yıkıcı anılarının yenilenmemesi hedefiyle merkez siyaseti güçlendirmeye yarayacak seçim yasaları hazırlamıştır.

LOREG¹ (1985) kısaltmasıyla bilinen İspanya seçim yasası, genel seçimlerde milletvekili dağılımının %3 seçim bölgesi barajıyla D’Hondt sistemine göre yapılmasını karara bağlanmıştır. İlk etapta, bu yasa düşük barajlı ve nispi temsil ilkesini benimsemiş olması dolayısıyla çok partili sisteme olanak sağlayacakmış gibi görünmektedir. Ancak ülkeyi 52 seçim çevresine bölmesi ve sandalye sayısının 300 ila 400 arasında olabileceğini belirtmesi, küçük partilerin sisteme dahil olmasını zorlaştırmaktadır. Dahası Barcelona, Madrid, Valencia gibi büyük kentlerdeki fazla sandalye sayısı, görece küçük şehirleri adeta daraltılmış seçim çevresine dönüştürmekte ve %3’lük seçim çevresi barajı küçük kentlerde *de facto* olarak %15-20 civarına kadar yükseltmektedir.² Öte yandan İspanya Anayasası’nın 143. maddesine göre ülke, kültürel, tarihsel ve ekonomik farklılıkları dolayısıyla 17 özerk bölgeye ayrılmıştır. Bu idari ayrımın siyasi partilere etkisi ise bölgesel bazda örgütlenen partilerin oluşmasını sağlamasıdır. Bölgesel partiler yalnızca bir bölgenin etnik, kültürel, ekonomik ya da siyasal çıkarlarını savunan partiler olduğu için ulusal ölçekte başarı sağlamaları oldukça zordur. Bu nedenle gündemi, ulusal gündemden farklılaşan bölgelerdeki partiler

1 Ley Orgánica del Régimen Electoral General

2 Örneğin 5 sandalyesi bulunan Valladolid kentinde, 2019 yılının Kasım ayında yapılan seçimlerde sırasıyla %30,61 ve %29,79 oy alan PSOE ve PP 2’şer sandalye, %18,28 oy alan Vox 1 sandalye kazanmışken, %11,13 oy olan Podemos ve %8,74 oy alan C’s partileri, %3’lük seçim barajını geçmiş olmalarına rağmen, bu bölgeden temsilci çıkaramamışlardır (Junta Electoral Central).

ulusal meclise kısıtlı sayıda temsilci gönderebilmektedir. Dolayısıyla bu partilerin meclisteki ve/veya hükümetteki etkileri, ulusal ölçekte başarı elde eden bilhassa merkez partiler karşısında çok kısıtlı kalmaktadır. Franco sonrası dönem için İspanya'nın parlamenter ve çoğulcu demokrasi anlayışı, açıkça söylenmese de seçim sisteminde hem sandalye dağılımını hem de ülkedeki idari yapıyı kullanarak, siyasetin “aşırılıklarını” önleyeceği düşünülen bazı koruma mekanizmalarını oluşturmuştur. Seçim sistemindeki bu tercihlerin sonucu olarak, seçimlere çok sayıda parti katılsa da bu partiler, parti sistemlerini dönüştürecek güce sahip olmayan bölgesel partilerdir (Siaroff, 2000, s. 420).

Türkiye örneğinde ise siyasetin merkezde toplanmasına dönük isteği hayata geçirecek düzenlemeler, İspanya'daki kadar dolaylı yollardan olmamıştır. 12 Eylül Darbesinin ardından hazırlanan ve 1983 yılında yürürlüğe giren 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu'nun 33. maddesinde, genel seçimlerde uygulanacak ulusal seçim barajı %10 olarak belirlenmiştir. Böylelikle seçmenlerin oylarının boşa gideceği kaygısıyla barajı geçme ihtimali olan partilere yönelmesi hedeflenmiştir. Darbecilerin seçmenleri merkeze yönlendirme arzusu, aynı zamanda, marjinal olarak görülen ya da Kürt hareketi ve İslami muhafazakâr hareketler başta olmak üzere kimlik siyasetini önceleyen toplumsal hareketleri zayıflatma çabasının bir parçası olarak da görülebilir. Türkiye'de bölgesel güce sahip bir siyasi hareketin %10 gibi yüksek bir ulusal seçim barajını geçmesi kolay değildir. Kürt siyasal hareketinin, metropollerde azımsanmayacak destek oranına rağmen, bölgesel güce dayanan partilere sahip olduğu kabul edilirse, bu hareketin baraj aracılığıyla parlamento dışında bırakılmaya çalışıldığını söylemek mümkündür. Nitekim Kürt etnokültürel taleplerini önceleyen partilerin de 2015 yılına kadar %10 barajını geçemeyeceğini düşünerek farklı yollardan bu engeli aşmaya çalıştığı görülmektedir.

Duverger'in sınıflandırması üzerinden tanımlamaya çalışırsak, her iki ülke de 1980'li yıllarda iki ya da iki buçuk partili sistemin kurulmasına hizmet edeceğini umduğu yasal düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemelerin ardından bir süre yasa koyucuların hedeflerine uygun ya da yakın sonuçlar da ortaya çıkmıştır. Ancak Türkiye'de 1990'lı yıllardan, İspanya'da ise 2015 seçimlerinden itibaren, iki partinin dönüşümlü olarak iktidara geldiği sistemin ortadan kalktığını görmek mümkündür. Büyük partileri koalisyon görüşmelerine ya da ittifak arayışlarına mecbur bırakan irili ufaklı partilerin varlıkları, yasa koyucuların hedeflediği sistemden farklı bir gerçeklikle karşı karşıya kaldığımızı göstermektedir. Dolayısıyla seçim sistemlerinin parti sistemlerini dönüştürecek güce sahip olduğunu söylemek mümkünse de bu gücün sınırları olduğu açıktır.

İspanya'da Franco sonrası kurulan yeni sistemin ideolojik tercihlerine yönelik eleştiriler ve eksikleri bir kenara bırakıldığında, İspanya'yı Avrupa'ya

entegre etmesi ve demokratik nitelikleriyle İspanya kamuoyu tarafından genel olarak kabul gördüğünü söylemek mümkündür. Buna karşın, darbe sonrasında 1982’de kabul edilen Türkiye Anayasası ise toplum ve siyaset nazarında İspanya’daki kadar geniş bir güven tesis edememiştir. Bu sebeple daha 1980’li yılların ikinci yarısından itibaren anayasanın değiştirilmesi gerektiğine dair tartışmalar başlamıştır. Bu amaçla çok sayıda değişiklik yapılmıştır (Koca, 2023, s. 240). Bu değişikliklerin konusu kimi zaman seçim sistemleri olmuş ve parti sistemlerine etki edecek sonuçlar doğurmuştur. Parti sistemleri açısından en önemli tartışma başlığı ise parlamenter sistemin değiştirilerek başkanlık sistemine geçilmesine dair yürütülen tartışmalar olmuştur. Özal’ın başlattığı tartışma 1990’lı yıllarda nihayete erdirilemediyse de 2017 yılında yapılan referandum ile kabul edilmiş ve Türkiye, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi adı altında bir başkanlık sistemine geçiş yapmıştır. Cumhurbaşkanlığı seçimleri, Türkiye’yi dar bölgeli bir seçim çevresi olarak değerlendirmiş ve ilk turda ya da ikinci turda geçerli oyların %50’sinden fazlasını alan adayın Cumhurbaşkanı olduğu bir seçim sistemini kabul etmiştir. Parlamento seçimlerinde ise ittifakların kurulmasına olanak tanınmış ve ittifak içerisindeki bir partinin, ittifakın toplam oyunun %10’u geçmesi halinde partilerin milletvekili çıkarabilmesi için barajı geçme şartı aranmaması kabul edilmiştir. 2022 yılında ise ulusal baraj %7’ye indirilmiştir (Kanun No: 2839). Dolayısıyla Türkiye, seçim sistemi bakımından Cumhurbaşkanlığı seçiminde çoğunlukçu bir seçim sistemini uygularken, parlamento seçimlerinde halen nispi temsil usulüne göre seçimleri gerçekleştirdiği çoğulcu bir sistemi uygulamaktadır. Buna karşılık İspanya’da, Franco sonrası uygulanmaya başlayan nispi temsil usullerine göre parlamento seçimleri sürdürülmekte ve başbakan da meclis içerisinde seçilmektedir. Devlet başkanı unvanını ise sembolik düzeyde varlığını sürdüren İspanya Kralı taşımaktadır.

2. Türkiye’de ve İspanya’daki Etnokültürel ve (Etno)Dinsel Talepler

Çalışmanın buraya kadar olan kısmı aslında İspanya ve Türkiye örneklerinin, yukarıda Duverger yasası olarak tariflenen duruma uygun bir seyirde sürdüğünü göstermektedir. Her iki ülkede de seçim yasalarında yapılan değişiklikler ile parti sistemlerinin rotası belirlenmeye çalışılmış ve kısa vadede yöneticiler bu çabalarının sonuçlarını almışlardır. Ancak her iki ülke de sonraki senelerde, seçim yasalarının değiştirilmesi gibi yapısal bir değişiklik olmamasına rağmen parti sistemlerinde değişimler yaşamıştır. Bu çalışma da parti sistemlerinde dönüşümlerin olması için Duverger’in iddia ettiği gibi yapısal değişikliklerinin yapılabileceğini kabul etmekle beraber, bunun yegâne yol

olmadığını savunmaktadır. Kimi zaman yapısal değişiklikler olmasa dahi parti sistemlerinin dönüştüğü görülmektedir. Bu bağlamda toplumsal taleplerin ve ekonomik krizlerin parti sistemlerini dönüştürücü etkiye sahip oldukları iddia edilecektir. İlk olarak, etnik ya da dinsel konular gibi yaygın kabul görmüş kültürel taleplerin de kimi zaman parti sistemini dönüştürmede önemli rol oynayabileceği tespit edilecek ve bu taleplerin ideolojilerle buluşma biçimleri tartışılacaktır. Daha sonra ise, ekonomik kriz anlarının parti sistemleri ile ilişkileri incelenerek, toplumsal taleplerin ekonomik kriz anlarında parti sistemlerini dönüştürücü etkiye sahip olabileceği iddia edilecektir. Nitekim her iki ülkede de köklü toplumsal taleplerin olduğu ve bu taleplerin siyasal sistem içerisinde her zaman bir güç dengesi oluşturduğu görülmektedir. Ekonomik kriz dönemlerinde değişen siyasal dengeler, hali hazırda bir güç odağına dönüşmüş taleplerin temsil kapasitesini artırabilmektedir. Ekonomik krizlerin birer sistem eleştirisine döndüğü durumlarda ise siyasi yelpazenin merkezine yakın partilere inancın azaldığı ve sistemin o zamana kadar göz ardı edebildiği küçük partilerin -Sartori'nin (2005) deyiimiyle- kayda değer (*relevant*) partiler statüsüne yükselerek, parti sistemini dönüştürücü etki yarattığı görülmektedir. Bu çalışma, köklü toplumsal talepler olarak etnokültürel ve (etno)dinsel taleplerin etkili olabileceğini iddia etmektedir. Bu nedenle Türkiye'de Kürt meselesinin, İspanya'da ise Katalan ve Bask Ülkesi meselelerini parti sistemini dönüştürücü güce sahip etnokültürel talepler olarak ele almaktadır. Öte yandan Türkiye'de İslam'ın siyasallaşması ile ortaya çıkan dinsel talepler ile İspanya'da aşırı sağın göçmen karşıtlığıyla iç içe geçmiş İslamofobik söylem ve eylemlerinde tezahür eden etnodinsel taleplerin parti sistemlerine etki ettikleri savunulacaktır.

Siyasal sistem, Easton'dan (1965) hareketle, toplumda var olan tikel taleplerin politize edildiği ve siyasal süreçler işletilerek olumlu ya da olumsuz olarak nihayetlendirildiği, çıkan yeni sonucun da çevresel faktörler ve uluslararası konjonktürün etkisiyle yeni taleplere dönüşmesini içeren döngüsel ama kısır olmayan (Turan, 1977, s. 26) bir yapı olarak tanımlanabilir. Bu sistem içerisinde talepleri politik düzlemde örgütleme, o taleplere dönük destekçileri artırma ve mobilize etme görevleri ise siyasal partilere düşmektedir. Bu nedenle siyasal sistem içerisinde partilerin sayısı, siyasi görüşü, ne denli demokratik alanlara sahip olduğu siyasal sistemin işleyişine doğrudan etki etmektedir. Siyasal sistemlere güçlü tazyik uygulayan toplumsal taleplerin, parti sistemlerine dönüştürücü etkilerinin olup olmayacağı bu çalışma açısından incelenmeye değerdir. İspanya ve Türkiye örneklerinde de bu etkiye sahip taleplerin bilhassa etnokültürel ve (etno)dinsel kimlik talepleri olduğu iddia edilecektir.

2.1. Türkiye'deki Etnokültürel ve Dinsel Taleplerin Parti Sistemini Dönüştürücü Etkisi

Türkiye gerek dünya konjonktürünün etkisiyle gerekse 1961 Anayasasının özgürlükçü yapısı ve nispi temsil esasına uygun seçim sistemlerinin uygulanması gibi yapısal nedenler dolayısıyla 1970'li yıllarda, siyasal çoğulculuğun sokak eylemlerine ve toplumsal hareketlere yansıdığı bir dönem geçirmiştir. 12 Eylül Darbesi hem siyasal sistemi hem de parti sistemini daraltarak, toplumsal taleplerin görünürlüğünü azaltmayı yani siyasal çoğulculuğu kendi kuralları ve sınırları doğrultusunda çerçevelemeyi hedeflemiştir. Ancak erken cumhuriyet döneminde tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla görünür olmadan varlığını sürdüren ve 1970 yılında Milli Nizam Partisi'nin kurulmasıyla ilk kez açıkça politik örgütlenmeye giden din temelli Milli Görüş Hareketi'nin İslamcı muhafazakâr talepleri ile 1978 yılında kurulan ve daha sonra silahlı bir mücadele süreci yürüten PKK'nın öne sürdüğü etnokültürel talepler, aslında 1980 sonrası Türkiye siyasal sisteminde merkez partiler aracılığıyla yalnızca törpülenmiş taleplerin temsil edilmesini hedefleyen yeni siyasal sisteme en büyük iki tehdit olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bu iki harekete dönük yasaklamalar, engellemeler ya da onları siyasal sisteme kontrollü dahil etme çabalarının sonuç vermediğini ve parti sisteminin dönüşümünde bu iki talebin önemli etkilerinin olduğunu söylemek mümkündür.

İslami hassasiyet gözetilen muhafazakâr siyaset ile sonraki yıllarda Kürt meselesi olarak anılacak etnokültürel kimlik siyasetinin tarihsel seyrinin benzerliği dikkat çekicidir. Her iki politik talep de Cumhuriyetin ilk yıllarındaki uluslaşma sürecinde bastırılan talepler olmuştur. Ancak Türkiye'de 1961 Anayasasının oluşturduğu görece özgürlükçü ortamda ve dünyada 1968 olayları sonrası oluşan siyasal iklimde taleplerin yeniden kamusal alanda dile getirilmesi mümkün hale gelmiştir. 1980 darbesiyle birlikte bu talepler, diğer birçok parti ve siyasetçinin temsil ettiği ve hatta Türkiye siyaseti için merkezi denebilecek taleplerle beraber yeniden yasaklı hale gelmiştir. Bu süreç Türkiye'nin resmi olarak demokratikleşmesinden sonra da devam etmiştir. Darbe sonrası Türkiye'nin demokratik rejime yeniden geçişi resmen 1983 yılında olmuşsa da siyasal sistemin aslen 1980'lerin sonunda genişleyebildiğini söylemek mümkündür.

Türkiye'nin 1980'li ve bilhassa 1990'lı yıllarındaki en önemli gündemlerden biri kamu kurumlarında başörtüsü kullanımına dair yasak uygulaması başta olmak üzere İslamcı muhafazakâr dinsel taleplerin siyasal arenadaki temsil biçimi olmuştur. 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra kamusal alanda, yasal bir statü ile varlığını sürdüremeyen dini cemaatler 1970'lerde siyaset sahnesine çıkmıştır. Dinsel taleplere sahip olan, İslami muhafazakâr siyaset, 1980 darbecilerinin laiklik anlayışı ile

örtüşmeyen bir siyaset biçimi olmuştur. Dahası 1980 sonrası dönemde rejimin “öteki” olarak kodladığı siyasal hareketlerden birine dönüşmüştür. Bunun, siyaseti merkezde toplama arzusundaki darbecilerin uç olarak tanımlayacağı bir siyasi harekete tekabül ettiğini söylemek mümkündür. Ancak 1983 yılında Milli Görüş Hareketi’nin temsilcisi olarak kurulan Refah Partisi’nin liderliğine 1987’de Necmettin Erbakan’ın yeniden gelmesi ve bu tarihte yapılan seçimlerde %7,16 oy alması (YSK, 2025), barajı aşamasa da seçim yasasının siyaseti merkezde toplama hedefine yönelik siyasi yelpazenin ucundan gelen ilk tepki olmuştur. Bu seçimde, sağ siyasette Refah Partisi, sol siyasette ise %8,53 oy oranıyla DSP, seçim yasasının siyasal çoğulculuğu daraltmak için aldığı önleme takılmıştır. ANAP, DYP ve SHP barajı geçerken, DSP ve RP yüksek sayılabilecek oy oranlarına rağmen parlamentonun dışında kalmışlardır. Dolayısıyla seçimin demokratik niteliğine gölge düşürme pahasına, oyların merkez partilerde toplanması için konulan %10 ulusal seçim barajı amacına ulaşmıştır. 1987 seçimleri, 12 Eylül sonrası yasa yapıcıların taleplerinin karşılandığı bir seçim olmuştur. Ancak 1990’larda oy oranını artıracak ve yeni bir darbenin muhatabı olacak olan din temelli bir siyasi partinin sistemi zorlamaya başladığı da görülmüştür.

RP’nin 1991 ve 1995 seçimlerinde oyunu artırması ve hareketin lideri Erbakan’ın başbakan olması, aslında darbecilerin hedeflediği parti sisteminin çökmesi anlamına gelmektedir. Ancak 1990’lı yıllarda da 1980’li yıllarda olduğu gibi silahlı kuvvetlerin doğrudan ya da dolaylı biçimde siyasete müdahalesi devam etmektedir. Nitekim 1997 yılında Erbakan’ın başbakanlığı döneminde, Türkiye siyasetinde “postmodern” olarak anılan bir başka askeri darbe gerçekleşmiştir. 28 Şubat 1997’de alınan Milli Güvenlik Kararları ve Türk Silahlı Kuvvetlerine ait tankların Ankara’da yürütülmesiyle ancak askerlerin yönetimi devralmaması şeklinde gerçekleşen bu darbenin ardından, RP “laiklik ilkesine aykırı eylemlerin odağı hâline” geldiği gerekçesiyle kapatılmış ve Erbakan da bir kez daha siyaset yapma yasağı almıştır (Hazar, 2018, s. 96). Tartışmamız açısından bakıldığında, 1980’lerin başında seçim sistemleri aracılığıyla yönlendirilmek istenen parti sisteminin, istenilen doğrultuda devam etmediği ve yeniden müdahale edilerek, darbecilerin istediği rotaya sokulmaya çalışıldığı görülmektedir.

Öte yandan 1990’lar sadece dinsel talepleri değil aynı zamanda etnokültürel talepleri de daraltan politikaların katı biçimde uygulandığı bir dönem olmuştur. PKK 1984 yılında ilk silahlı eylemini gerçekleştirmiştir. Bu dönemde Kürt etnokültürel taleplerini siyaset arenasında temsil edecek bir parti bulunmamaktadır. Dolayısıyla Kürt kimliğine yönelik talepleri parlamenter siyaset içerisinde, barışçı yöntemlerle siyasal alana taşıyacak bir siyasal parti ihtiyacı da doğmuştur. Bu sayede bir yandan silahlı mücadeleye alternatif

geliştirilebilecek, diğer yandan da partiler arası rekabet dolayısıyla demokrasinin gelişimine katkı sunulabilecektir. Nitekim 1990-1993 yılları arasında faaliyet gösteren Halkın Emek Partisi (HEP) bu misyonu üstlenmiş, fakat 1980 sonrası kurulan sistemin uç olarak göreceği bir diğer parti olmuştur. Kürt etnokültürel taleplerini dile getirecek bir siyasi partinin kurulması ve hatta 1991 yılında SHP listelerinden meclise girmesi, bu talepleri sistem nezdinde makulleştirmemiştir. Sistem hala uç olarak gördüğü bu talepleri dışarıda bırakma niyetini sürdürmüştür. Genel olarak Türkiye’de 1990’lı yıllar, Kürt meselesine karşı sert güvenlikçi politikaların, İslamcı muhafazakarlığa karşı ise katı laikçi politikaların uygulandığı bir dönem olmuştur (B. Koca, 2021). Bu politikalar aynı zamanda ülkedeki siyasetin zoraki biçimde de olsa merkezde toplanmasına hizmet etmiştir.

1991 ve 1995 seçimleri parti sistemini daraltma hedefinin yasal düzenlemeler ve siyasal çoğulculuğu engelleyecek politikalarla gerçekleştiremeyeceğini göstermiştir. Zira 1991 seçimlerinde merkez sağın iki büyük partisinden DYP birinci, ANAP ikinci parti olurken, rejime tehdit olarak görülen Refah Partisi %16,9 oy ile %10 ülke barajını geçip, 62 milletvekili çıkarmıştır (YSK, 2025). Dahası seçimlerden üçüncü büyük parti olarak çıkan ve %20,75 oy alan SHP de kendi listelerinde seçime girmesine olanak tanıdığı 21 HEP’li milletvekilini parlamentoya taşımıştır. Böylelikle etnokültürel ve dinsel taleplerin siyasal temsilcileri meclise girmiş ve 12 Eylül sonrasında 1983 ve 1987 seçimlerinde ortaya çıkan üç partili sistem, herhangi bir yasal düzenleme olamadan, sosyo-politik taleplerin yoğunlaşması neticesinde, yerleşikleşmeden ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla Türkiye örneği bizlere parti sistemlerinin dönüşümünün arkasında karşılanmayan ya da baskılanan toplumsal taleplerin olduğunu göstermektedir. 1970’lerden itibaren politik arenada siyasal partiler ve hareketler tarafından örgütlenmiş taleplerin 1991 seçimlerinden itibaren kendilerine alan, destekçi ve ittifak benzeri formüller bularak parti sistemine dönüştürücü etkilerde bulunduğu görülmektedir. Ancak aşağıda nedenleri tartışılacağı üzere, 1991 seçimleri seçim yasasındaki boşlukları kullanıp, ittifaklar yaparak parti sistemine müdahale edilirken, 1995 seçimlerinde, seçim yasasında herhangi bir değişiklik olmamasına rağmen, beş parti doğrudan barajın üzerinde oy alarak parti sistemini dönüştürmüştür.

2.2. İspanya’da İki Partili Sistemin Değişimindeki Etnokültürel ve Dinsel Talepler

Türkiye’deki duruma benzer biçimde, İspanya’da da iki partili sistemden dört partili yapıya geçme aşamasında herhangi bir yasal düzenleme olmamıştır. İspanya’da Franco sonrası dönemde başlayan iki partili sistemin, 2015

seçimlerine kadar, bölgesel partilerin kimi zaman azınlık hükümetlerine neden olacak kadar sandalye kazanmasına rağmen aralıksız devam ettiğini söyleyebiliriz (Junta Electoral Central, 2025). Diğer bir ifadeyle Franco döneminde yaşananların tekrarlanmaması için demokratikleşme sürecinde siyasetin aşırılıklara kaymasını engelleme hedefinin bir biçimde başarıya ulaştığını görebiliyoruz. 1980'lerin başından 2010'ların ortasına kadar geçen sürede merkez sağ ve merkez sol partiler dönüşümlü olarak iktidara gelmişler, ekonomiden diplomasiye, eğitimden sosyal politikalara kadar birçok alanda birbirlerinin devamı sayılabilecek politikaları takip ederek, görece istikrarlı bir siyasal hayatın oluşmasına katkı sağlamışlardır. Uygulanan sistemin en başta sistemin aktörü haline gelmiş merkez partilere fayda sağladığı görülmekte, dolayısıyla ideolojilerin silikleşmesi de partiler için bir sorun olarak görülmemektedir.

İspanya'daki güçlü etnokültürel ve dinsel taleplerin Türkiye örneğinde de olduğu gibi parti sisteminin dönüşümünde önemli rol oynadıklarını söylemek mümkündür. Ülkede etnokültürel talep olarak, Katalan ve Bask kimliklerine dönük talepleri incelemek mümkündür. Katalonya, İspanya'nın kuzeydoğusunda, Başkenti Barselona olmak üzere dört ilden oluşan özerk bir bölgedir. Bask ülkesi ise İspanya'nın kuzeyi ile komşusu Fransa'nın güneybatısında yer alan, dört ili İspanya'da, üç ili de Fransa sınırlarında olan bir bölgedir. Her iki bölge de 20. yüzyılın başından beri ulus devlet taleplerinin haklılığını ispat etme amacıyla kültürel çalışmalar yapmış ve dönem dönem güç kazanan ayrılıkçı hareketlere sahip olmuştur. Ancak Katalan ve Bask ayrılıkçıların enstrümanlarının birbirinden farklı olduğunu söylemek gerekmektedir. Zira Bask milliyetçileri 1959 yılında Franco diktatörlüğü ile mücadele için başlangıçta şiddet yanlısı olmayan ve kendisini demokrat, vatansever ve seküler olarak tanımlayan ETA isimli bir örgüt kurmuştur (Aktoprak, 2008, s. 671). ETA kuruluşundan kısa bir süre sonra mücadele yönetimini değiştirmiş, 1965'ten 2011 yılına kadar silahlı mücadele metodunu benimsemiştir. Ancak silahlı mücadelenin yanı sıra siyasal partiler aracılığıyla da yasal düzlemde taleplerini dile getirmiştir. Buna karşılık Katalan milliyetçileri ise ayrılıkçı taleplerini, bölgenin ekonomisinden aldığı güçle bölgesel ve ulusal parlamentolardaki mücadelesiyle sürdürmüş, silahlı mücadeleyi benimseyen ayrılıkçı hareket kurmamıştır. Bu nitelikleriyle bakıldığında Türkiye'deki Kürt etnokültürel talepler ve bu taleplere dair mücadele ile İspanya'daki Bask etnokültürel talepleri ve onların mücadele biçimleri benzetilebilir. Ancak bu benzetmenin yüzeysel olduğu vurgusu da yapılmalıdır. Zira İspanya'da etnokültürel taleplerin yoğunlaştığı Bask Ülkesi ve Katalan bölgesi, Madrid ve Andalucía bölgeleriyle beraber ülkenin ekonomik gelişmişliği en fazla, kişi başına düşen gayrisafi hasılanın en çok ve ürünler üzerindeki net verginin en yüksek olduğu bölgelerdir (INE, 2023). Türkiye'de ise Kürt nüfusun yoğunlukta

olduğu ve teritoryal taleplerin bulunduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Doğu Anadolu Bölgesi ile birlikte ülkenin ekonomik gelişmişliğinin en zayıf olduğu ve gayrisafi yurt içi hasıladan en az pay alan bölgelerdir (TÜİK, 2022).

Bölgelerin gelişmişlik düzeyi aynı zamanda ülkedeki iç göç rotasını ve dolayısıyla etnokültürel taleplerde bulunan kimliklerin bir arada yaşama biçimlerini de belirlemektedir. Daha açık bir ifadeyle Katalan ya da Bask kimliklerine dair taleplerde bulunan nüfusun önemli bir kısmı Katalonya ve Bask Ülkesi bölgelerinde yaşamakta ve yaşadığı bölgeye dair bir talepte bulunmaktadır. Ancak Türkiye’de Kürt nüfusun yoğunluklu olduğu ve bölgeler arası eşitsizlikten negatif yönde etkilenen Güneydoğu Anadolu bölgesi 20. yüzyılın ortalarından itibaren ekonomik, siyasal ya da askeri nedenlerle gönüllü ya da zorunlu olarak göç vermektedir. Bunun sonucu olarak da etnokültürel talepte bulunan grupların önemli bir bölümü kendi yaşadığı bölgenin içerisinden değil, Katalan ve Bask Ülkesi örneklerinin aksine memleket olarak gördüğü bölgelere dönük bölgenin dışından talepte bulunmaktadır.

Türkiye ve İspanya’daki bir diğer farklılık olarak da bölgelerin sahip olduğu yasal statülerden bahsetmek mümkündür. İspanya, federatif yapıya sahip bir ülkedir ve 17 özerk bölgesi vardır. İspanya’da bölgelerin özerklik hakkı ülkenin ilk anayasasından itibaren güvence altına alınmıştır. İspanya’nın ilk anayasası olarak kabul edilen 1812 Cadiz Anayasası ülkede 18 bölge olduğunu kabul etmiştir (Constitucion de Cadiz, 1812). Daha sonra ilan edilen 1837, 1845, 1869 ve 1876 Anayasalarında3 idari yapılar bölgesel temelli tanımlanmamıştır. Ancak ülkenin idari yapısının nasıl olacağına dair tartışma bu dönemlerde de devam etmiştir. Nitekim 1873 yılında birinci cumhuriyetin ilanıyla hazırlanan ama yürürlüğe giremeyen 1874 Anayasası 17 federatif bölgeyi tanımaktadır. Bu dönemde Katalonya ve Bask Ülkesi bölgeleri de kendi kültürlerini ve tarihini oluşturmak için önemli girişimlerden bulunmaya başlamıştır. 1881’de Katalan dilinde, 1883 yılında ise Bask dilinde ilk gazetelere çıkarılmış, bu dönemde Katalan ve Bask dillerine ve kültürlerine dönük çalışmalar yapan dernekler kurulmuştur (Balcells, 1996; (Conversi, 1997). Bu sayede bölgesel kültürü ve dil varlığını koruyabilmiştir. Halen uygulanmakta olan 1978 Anayasası da özerk toplulukları kabul etmiştir. 1978 Anayasasının ikinci maddesi özerkliği kabul ederken, üçüncü maddesinde özerk topluluklarının dillerini tanımıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere, anayasa (md. 143) bir bölgenin özerk olabilmesi için tarihsel ve teritoryal ortaklığa ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. Dolayısıyla İspanya’da - Türkiye’de de olduğu gibi- etnik unsurlara dayalı kültürel ve siyasal taleplerin yoğun olduğunu söylemek mümkündür. Ancak önemli bir farkın altını tekrar çizmek gerekmektedir: Türkiye anayasasının üçüncü maddesi gereğince üniter

3 Anayasaların tam metinleri için bkz. Constituciones Españolas (1812-1978), <https://www.congreso.es/es/cem/constesp1812-1978>

yapıda bir devlet teşkilatı örgütlemişken, İspanya, özerk bölgeleri kabul eden, federatif bir devlettir. Bu da İspanya’da etnokültürel taleplerin kendine yeterliği olan bir bölgede kalmasına, Türkiye’de ise bölgenin yanı sıra metropollere taşınmasına yol açmıştır. Doğal olarak bu taleplerin temsilcisi olan siyasi partilerin de faaliyetlerine İspanya’da bölgesel, Türkiye’de ise ulusal ölçekte ağırlık vermesine yol açmıştır.

İspanya’daki dinsel talepler ise Türkiye örneğinden büyük oranda ayrılmaktadır. Türkiye’de bu talepler dinin kamusal alandaki rolü üzerinden şekillenmiş, hatta gündelik hayat pratikleri üzerinden ideolojik ve kültürel şekillendirmelerle laiklik tartışmasına dönüşmüştür (Tan, 2025). İspanya’da ise tartışma dinin kamusal ya da siyasal alandaki rolünden ziyade, 2010’lu yılların bilhassa ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan göçmen karşıtlığı ve İslamofobi üzerinden güç kazanmıştır. Aslında İspanya 1990’lı yılların sonunda ve yüzyılın başında Avrupa’nın en çok göç alan ülkelerinden biri konumundaydı. Göçmenlerin büyük çoğunluğu diğer Avrupa ülkelerinden gelmişse de ülkedeki Müslüman nüfusta da kayda değer bir artış olmuştur. İspanya İslam Komisyonu Sekreteri 1993’ten 2023’e İspanya’daki Müslüman nüfusun %1000 arttığını belirtmiş ve ülkede 3 milyonun üzerinde Müslümanın yaşadığını ifade etmiştir (Bolelli, 2023). Müslüman nüfusun artması 1990’lı yıllarda başlamasına rağmen, yabancı karşıtlığı ve İslamofobi’nin siyasal arenada karşılık bulması 2010’lu yılların ikinci yarısında olmuştur. Türkiye’de kamusal ve siyasal arenada daha fazla faaliyet göstermek isteme taleplerinin aksine İspanya’da, İslam’ın kamu okullarında öğretiminin yasaklanması, bazı mezheplere bağlı faaliyet gösteren camilerin kapatılması vb. gibi demokratik olmayan, Katolik Avrupa merkezli, dışlayıcı ve göçmen karşıtı talepler olarak öne sürülmüştür (Programa Electoral de Vox 23J, 2023). Bu bakımdan iki ülke arasında din temelli taleplerin de birbirinden ayrıldığını söylemek mümkündür. Türkiye’de laiklik üzerinden yurttaşlar arasında, etnik dayanakları olmayan bir gerilim söz konusu iken, İspanya’da Hristiyan Avrupalı ve hatta İspanyol merkezli bir tartışmaya dönerek, öteki olarak gördüğü göçmeni ve Müslümanı dışlayan etnik temelli bir gerilim oluşmuştur. Dolayısıyla Türkiye’de dinsel taleplerden bahsederken, İspanya’da etnodinsel taleplerden bahsetmek mümkündür.

İspanya’da yabancı karşıtlığından beslenen İslamofobi’nin güçlenmesi, ülkede milliyetçi akımlarının güç kazanmasıyla birlikte değerlendirilmelidir. Aşağıda ele alınacak ekonomik kriz dönemi sonrası sistem karşıtı hareketlerin etkisiyle meclise giren neoliberal Ciudadanos (C’s) partisi ile sol popülist Podemos partisi, 2015 yılında zaten iki partili sistemi dönüştürmüş ve dört partili yeni bir dönemi başlatmıştı. Ancak bilhassa 2017 yılında Katalonya’da yapılan bağımsızlık referandumunu sonrası yükselen İspanyol ve Katalan milliyetçilikleri, önce C’s partisinin aşırı milliyetçi sağ parti gibi davranmasına yol açmıştır.

Ancak C's partisinin politik rotasındaki ani değişim 2019'da tekrarlanan seçimlerde büyük bir çöküş yaşamıştır. C's ciddi oy kaybı yaşarken, 1978 sonrası İspanya siyasetinin korku nesnesi olan Franco rejimini destekleyen Vox partisinin oy oranı %15'e kadar yükselmiştir (Junta Electoral Central). 2019 seçimleriyle birlikte İspanya'da aşırı sağ olarak tanımlanan, Francocu, göçmen karşıtı ve İslamofobik bir parti olan Vox hem siyasetin kilit partilerinden biri haline gelmiş hem de parti sistemini dönüştürücü partilerden biri olmuştur. 2020'li yıllara gelindiğinde parti sistemini dönüştürecek sayıda sandalyeye sahip etnodinsel talepleri olan partiler ile sol popülist partiler, İspanya siyasetini siyasi yelpazenin uçlarına doğru taşıyarak Franco sonrası kurulan parti sistemini dönüştürmüşlerdir.

Türkiye'de Kürt yurttaşların etnokültürel, İslami muhafazakarların ise dinsel talepleri erken cumhuriyet döneminden beri ülkede var olan politik talepler olmuştur. 1980 Anayasası her ne kadar bu talepleri yok sayma gayretine girişmiş ve sistemi merkez sağ ve sol partiler etrafında örgütlemeye çalışmışsa da 1990'lı yılların başında parti sistemi çok partili sisteme dönüşmüştür. İspanya'da ise Katalan ve Bask Ülkesi bölgelerinde, özerklik dahil birçok hak elde edilmiş olmasına rağmen bölgesel vergi imtiyazlarından ayrılığa kadar yüz yılı aşkın süredir devam eden birçok etnokültürel talepler bulunmaktadır. Nitekim bu talepler 2010'larda parti sistemlerini dönüştürecek etki yaratmıştır. Parti sisteminin dönüşümünde etkisi olan bir diğer önemli mesele ise yabancı karşıtlığı ve İslamofobi olmuştur. Bu tarihsel okumayla bakıldığında kaçınılmaz olarak sorulması gereken soru şu olacaktır: Yoğun ve güçlü etnokültürel ya da (etno)dinsel talepler, parti sistemini dönüştürür mü? Çalışmanın buraya kadarki ortaya koyduğu iddiaya bakılacak olursa bu soruya verilecek cevap "evet" olmalıdır. Ancak her etnokültürel ya da (etno)dinsel talebin bu etkiyi yaratmadığı gerçeğinden hareketle ancak gerekli koşullar oluştuğunda parti sistemlerini dönüştürebileceğini söylemek mümkün olacaktır. Çalışmanın devamında gerekli koşulların oluşması, ülkelerdeki ekonomik kriz dönemlerinin oluşturduğu siyasal, toplumsal ve psikolojik etkileri üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır.

3. Ekonomik Kriz Dönemlerinde Parti Sistemlerinin Dönüşümü

Yukarıda da görüldüğü üzere parti sistemlerinin en hızlı ve doğrudan dönüşümünü sağlayacak enstrümanlar seçim yasalarıdır. Seçim yasaları kadar kesin ve hızlı olmamakla beraber başka bazı nedenler de parti sistemlerini dönüştürücü etki yaratabilir. Önceki başlıkta tarihsel temelleri olan ve iyi örgütlenmiş toplumsal taleplerin kısmen de olsa bu etkileri oluşturabileceğinden bahsedilmiştir. Nitekim çalışmanın konu edindiği her iki ülke örneğinde de tarihi

kökleri çok eskiye dayanan, siyasal mücadelesi de on yıllardır süregiden bazı toplumsal talepler parti sistemine dönüştürücü etkide bulunmuştur. Öyleyse bu noktada cevaplanması gereken bir soru daha ortaya çıkmıştır: Yıllardır var olan etnokültürel ve/veya (etno)dinsel taleplerin hangi momentte parti sistemini değiştirici etkide bulunabilir? Ülkelerdeki ekonomik koşulların yurttaşların önemli bir bölümü için hızlı biçimde kötüleşmeye başladığı ekonomik kriz dönemlerinde seçmenlerin oy tercihlerinde hızlı değişiklikler yaşanabileceği ve bu dönemlerde seçmenlerin mevcut yönetimi cezalandırma eğilimine girebileceği iddiası, aslında yukarıdaki soruya verilebilecek ciddi bir cevap niteliğindedir. Dolayısıyla etnokültürel ve (etno)dinsel taleplerin ekonomik kriz anlarında güçlü birer politik talebe dönüşerek, hali hazırdaki seçim sistemi içerisinde de parti sistemini dönüştürme gücüne sahip olacağı iddia edilebilir. Zira Türkiye'nin 1994 ve 2001 yıllarında yaşadığı ekonomik krizler, aynı zamanda İslamcı muhafazakâr hareketin ve Kürt hareketinin seçim sistemindeki tüm engellemelere rağmen, parti sisteminde dönüştürücü rol oynadığı dönemler olmuştur. Keza İspanya'da seçmen 2008 krizinin etkilerinin en üst düzeyde hissedildiği dönemlerde, seçim yasalarında bir değişiklik yapılmamasına rağmen, teknokratik yapıya bürünmüş siyasetin temsilcilerini cezalandırmış ve siyaseti, siyasi yelpazenin uçlarına taşımıştır. Dolayısıyla çalışmanın devamında Türkiye'de ve İspanya'da parti sistemini dönüştüren taleplerin gerekli güce ulaştığı anlara odaklanacak ve bu anların birer ekonomik kriz anları olduğu iddia edilecektir.

Türkiye'de darbe hükümeti, yeniden demokratik dönemin başlamasını sağlamak için 1983 yılında seçim kararı aldığı anda siyaseti uçlara taşıyacağını düşündükleri -merkez partiler de dahil- birçok siyasetçinin ve partinin siyasi faaliyette bulunmasını ve seçimlere katılmasını yasaklamıştır. Yasaklar, ancak 1987 yılında yapılan referandumla üstelik dönemin başbakanı Özal'ın aleyhte propagandasına rağmen kaldırılmıştır. 1960'lı ve 1970'li yılların siyasetçilerinin yeniden siyasete döndüğü süreçte Kenan Evren, 1980 yılında darbe ile üstlendiği, 1982 yılında anayasa referandumu ile meşru bir görünüm kazandırdığı devlet başkanlığı görevine 1989 yılına kadar devam etmiştir. Özetle, Türkiye'de 1980'li yıllar darbeyle başlamışsa da yönetimi hızla sivil bir görünüme kavuşturmayı hedeflemiştir. Ancak Bora'nın (2005, s. 591) ifadesiyle Özal'ın siyasetinde sivilleştirme misyonu fırsatçı bir pragmatizmle buluşmuştur. Dolayısıyla Türkiye'nin bu dönemde gerçek anlamda demokratikleşme yaşadığını söylemek mümkün değildir.

Türkiye, 1980'li yıllarda yaşadığı demokratik darboğaza karşın ekonomi alanında bir serbestiyet dönemine girmiştir. Darbecilerin 1983 seçimlerine girmesine izin verdiği ANAP mecliste çoğunluğu elde etmiştir. Seçime katılmasına izin verilen Turgut Özal, Türkiye'yi neoliberal politikalar dönemine

hazırlayan 24 Ocak kararlarının altında imzası bulunan bürokrat olması bakımından önemlidir. Zira başbakanlığı döneminde de Türkiye ekonomisinin rotasını bu doğrultuya çevirmek için köklü değişiklikler yapmıştır. Türkiye artık devletin ekonomiye çok daha az müdahale ettiği, dünya piyasalarına entegre olma gayretinde, üretim ekonomisinden ziyade dünya pazarının parçası olma rolünü üstlenmeye yönelik bir ülke niteliğindedir (Bora, 2005, s. 596). Ekonomideki liberalizasyon süreci, ülkedeki kısıtlı demokrasiye rağmen Türkiye ekonomisinde büyümenin gerçekleşmesine katkı sunmuştur. Ancak bu büyüme İspanya örneğinde olduğu gibi makro ekonomi göstergelerde büyük bir iyileşme yaşanmasını sağlayamamıştır. Örneğin İspanya’da enflasyon oranı Franco sonrası dönemde %15 civarındayken yüzyılın sonunda %2’ye kadar gerilemişken, Türkiye 1980’lerden 2000’li yıllara kadar geçen süre zarfında bu oranı %30’un altına çekmeyi başaramamıştır (IMF, 2025a). Keza kişi başına düşen milli gelir de Türkiye’de 1980-1986 yılları arasında 2000\$ civarında seyrederken, 1993 senesinde 4260\$’a kadar yükselmiştir (IMF, 2025b). Ancak sonraki yıllarda yükseliş trendi devam etmemiş, 1990’lı yıllar boyunca kişi başına düşen milli gelir 3500\$-4000\$ bandında kalmıştır. İspanya ise 1983’te 4500\$ civarındaki kişi başına düşen milli geliri 2008 krizinden önce 35500\$ dolara kadar yükseltmiştir (IMF, 2025b). Kuşkusuz bunda çalışmanın başında ortaya konulan farklılığın etkili olduğunu söylemek mümkündür. 1980’li yıllarda İspanya, siyasetin yeniden uçlara kaymasını engellemek için, Türkiye ise siyasette çok sesliliğin kaotik bir duruma yol açmasını önlemek için siyaseti merkezde toplama gayretindedir. Diğer bir ifadeyle İspanya otoriter rejimin, Türkiye ise demokratik rejimin zararlarından kaçınmak istemektedir. Dolayısıyla Türkiye’de demokratik gelişimle desteklenmeyen ekonomik liberalizasyon, İspanya’daki kadar hızlı bir büyüme ivmesi oluşturamamıştır.

Türkiye’de demokratik siyasetin kurumsallaşamaması 1990’lı yıllarda ekonominin de gelişmesinin önünde bir engel olmuştur. 1980’li yılların ikinci yarısında ülke ekonomisinde yaşanan iyileşmeler yüzeysel kalmıştır. Bunun nedeni ise ülkede demokratik düzenin tesis edilememesi, hükümetlerin sosyal adaletsizliği önleyecek politikalar uygulamamaları ve demokratik ilkeleri yalnızca kendi çıkarınaysa uygulanabilecek bir tahakküm aracı olarak görmesidir. Hiç kuşkusuz beklenen büyüme ve gelişme verilerine ulaşamamasının ardında 24 Ocak Kararlarıyla darbe öncesinde başlayan ve 1980 yılından itibaren dünya piyasalarına entegre olma hedefi doğrultusunda, sermaye merkezli ve başarısız neoliberal ekonomi politikaların uygulanması vardır. “Benim memurum işini bilir” kuralı ile uygulanan serbestleşme politikaları bir yandan her mahallede bir zengin yaratma hayali ile halkı ikna etmeye çalışırken diğer yandan halkın büyük çoğunluğunu yoksullaşmaya itmiştir. Bu ise yurttaşların ihtiyaç ve beklentilerini oluşturan ahlaki dünyayı dönüştürmüş ve serbest piyasanın bizatihi kendisini bir değer olarak görmeye yol

açmıştır (Bora, 2017, s. 550). 1980'lerin sonunda ekonomideki sorunlar, 1987'de eski siyasetçilerin de siyasi faaliyetlerde bulunmaya başlamasıyla merkez sağ siyasette bir kriz başlamasına neden olmuştur. 1989 yılının mart ayında yerel seçimlerinde merkez sol parti olan SHP birinci parti olarak çıkmıştır. Merkez sağ siyaset ise ANAP ve DYP olmak üzere ikiye bölünmüştür. Aynı sene Kasım ayında ANAP liderinin partisinden ayrılarak cumhurbaşkanı olması da merkez sağ siyaset içerisindeki bölünmeyi derinleştirmiştir.

1992 yılında yapılması planlanan genel seçimlerin, ANAP'ta yaşanan lider değişiminin ardından hem ekonomik krizin etkileri tüm toplum kesimleri tarafından hissedilmeden yapılması hem de yeni lider Mesut Yılmaz'ın bu kötü gidişatta liderlik imajının zarar görmemesi için 1991 yılında yapılmasına karar verilmiştir. Ancak yapılan seçimler ekonomik krizin etkilerini yansıtır niteliktedir. Ayrıca bu seçimlerde darbe sonrası hazırlanan ve siyaseti merkezde toplamayı hedefleyen seçim yasalarının işlevsizleşmenin bir yolu bulunmuştur. Bu seçimde %10 ulusal seçim barajına takılma ihtimali olan Milliyetçi Çalışma Partisi ile Islahatçı Demokrasi Partisi adayları Refah Partisi'nin listesinden, Halkın Emek Partisi adayları ise SHP listelerinden aday gösterilerek meclise girmiştir (Savut, 2020, s. 39). Bu ise, aslında darbe hükümetinin uç siyasi fikirler olarak gördüğü ve dışarıda bırakmak istediği muhafazakâr ve Kürt kimliklerine ilişkin taleplerin meclise taşınması anlamına gelmektedir. Ancak bu taleplerin temsilcisi rolündeki partilerin, seçim sisteminin öngöremediği ve sürdürülebilirliği tartışmalı ittifaklar aracılığıyla meclise girmiş olmaları doğrudan parti sisteminin dönüştürdüklerini iddia etmemizi olanaklı kılmaz. Zira sonraki seçimlerde farklı ideolojideki partilerin birlikteliğinin sürmesini beklemek gerçekçi değildir. Bu durumda ise %10 ulusal seçim barajının yeniden işlevsel hale gelmesi söz konusu olacaktır. Nitekim 1995 yılında yapılan bir sonraki seçimlerde bu partiler seçimlere ittifak halinde girmemiştir.

1995 seçimleri Türkiye'de parti sisteminin dönüştüğü seçim olarak tanımlanabilir. Bu seçimler merkez sağ ve merkez sol siyasetin ikiye bölündüğü, darbecilerin siyaset dışında bırakmaya çalıştığı İslami muhafazakarların birinci parti olduğu bir kompozisyonu doğurmuştur. Öte yandan 1991'deki SHP-HEP ittifakının, birçok sebepten ötürü uygulanamaması, Kürt etnokültürel taleplerinin temsilcisi parti ve siyasetçilerin parlamento dışında kalmasına neden olmuştur. Kuşkusuz bunda halihazırda beş partinin %10 barajını geçmiş olmasının yanı sıra ülkede artan güvenlikçi politikaların olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim 1990'lı yıllar faili meçhullerin, milliyetçi görünümlü mafya ile devlet bürokrasisi arasındaki iletişimin varlığının ispatlandığı ve Kürt bölgelerine dönük askeri ve siyasi baskıların arttığı bir dönem olmuştur (Laçiner, 2009, s. 607). Bu dönemde Kürt etnokültürel talepleri de radikalleşmiş ve illegal alandaki faaliyetler artmıştır. Dolayısıyla bu taleplere yönelik siyaseti örgütleyecek partilerin başarı

kazanması da olanaksızlaştırmıştır. Ancak sonuç olarak 1995 seçimlerinde merkez sağın bölünmesi ve İslami muhafazakarların birinci olabilmesi, 1980 darbesi sonrası yapısal önlemler olarak çerçevelenmek istenen siyasi partilerin 1991’de ittifaklarla, 1995’te ise buldukları seçmen desteğiyle parti sistemini dönüştürmesi anlamına gelmektedir. Bu seçimlerden itibaren Türkiye’nin, %10 ulusal seçim barajı uygulamasını sürdürülmesine rağmen Sartori’nin (2005, s. 110) deyiimiyle aşırı çoğulcu parti sisteme geçtiğini söyleyebiliriz.

Parti sisteminde dönüşümün yaşandığı 1995 Seçimlerindeki özel durum ise 1991’de kısmi olarak hissedilen, ancak 1994’te artık tüm ekonomi göstergelerinde de tespit edilebilen ekonomik krizin gölgesinde yapılan bir seçim olmasıdır. 1994 yılı Türkiye için TL’nin aşırı değer kaybettiği, enflasyonun üç haneli sayılara ulaşarak hiper adıyla anıldığı, milli gelirin düştüğü ve kaçınılmaz olarak işsizliğin artarak yoksullaşmanın yaygınlaştığı bir sene olmuştur (Gerek, 1997). 5 Nisan 1994 tarihinde hükümetin gecikmeli müdahalesi ile kemer sıkma politikalarının kabulü ve özelleştirmelerin hızlandırılması ise ekonominin toparlamasına beklenen etkiyi yapmamış, yalnızca 1980 sonrası ülkede uygulanan neoliberal politikaların sürdürülebilmesi için geçici bir kurtarma paketi görevi görmüştür. Ekonomik krizin etkisi yurt dışında görülürken kaçınılmaz olarak alınan erken seçim kararının sonucu sistemin kendisine dönük bir öfkeye dönüşmüş ve merkez partilerin güç kaybetmesine yol açmıştır. Sistemin uç olarak kodladığı ve dışarıda bırakmaya gayret ettiği siyasetin temsilcisi olan partinin (RP) birinci olmasına yol açmıştır. Ancak öfke toplayan sistemin merkez partilerinin de silinmemesi, parti sisteminin de dönüşmesine neden olmuştur.

1995 yılında yaşanan dönüşümde Kürt meselesini merkeze alarak tartıştığımız etnokültürel taleplerin Kürt milliyetçiliğinden ziyade Türk milliyetçiliğini güçlendirdiğini söylememiz mümkündür. Türkiye’deki Kürt meselesi bu dönemde siyasi olmaktan ziyade askeri bir mesele olarak görülmektedir. Bir yandan hükümetin konuyu terör meselesi olarak ele alması, diğer yandan PKK’nın silahlı eylemlerini sivil siyasete alan bırakmayacak kadar genişletmesi, şiddet dışı mücadele eden Kürt gruplarını adeta ihanetle suçlaması (Yıldız, 2009, s. 557), aynı zamanda onun antitezi olarak görülebilecek Türk milliyetçiliğinin ülke siyasetinde güçlenmesine neden olmuştur. İç düşman olarak görülen PKK’ya karşı seçmenin konsolide olması sonucunu doğurmuştur. 1999 yılında PKK’nın lideri olarak kabul edilen Öcalan’ın yakalanması da ülkede halihazırdaki çatışmalar dolayısıyla yüksek olan Türk milliyetçiliğine olan ilgiyi daha da artırmıştır. Bunun sonucunda 1999 seçimlerinde merkez sağ partiler düşerken, sağ siyasetin birinci partisi MHP olmuş, ikinci partisi ise RP’nin kapanmasından sonra kurulan Fazilet Partisi olmuştur. Dolayısıyla 1980

sonrası kurulmak istenen siyasi yapı deyim yerindeyse tersine dönmüştür. Merkez partiler oy kaybederken, uç siyaset güçlenmiştir.

Öte yandan İspanya'da 1980'lerin ve 1990'ların Türkiye'den daha farklı bir seyrinde ilerlediğini söylemek mümkündür. Franco sonrası dönemde İspanya ekonomisi, demokrasisine oranla çok daha iyi durumdaydı. Zira Franco döneminde ekonomi mucizesi olarak da anılan teknokrat yönetimin sanayi hamlesi İspanya'nın, post-otoriter dönemde demokratik rotaya girmesinde ve diğer Avrupa ülkeleriyle ekonomik ve politik iş birliklerinde kolaylaştırıcı rol oynamıştır (Conversi, 1997, s. 118). Nitekim 1977'de seçimleri yapan, 1978'de yeni anayasasını kabul eden İspanya, 1986'da Avrupa Toplulukları'nın üyesi olmuştur. İspanya'nın demokratikleşme süreci iki partili sistemle sürmüş ve iki partinin benzer ekonomi politikaları ile hızlı bir büyüme ivmesi kazanmıştır. Ülkenin demokratikleşmesinin ve Avrupa'ya entegrasyonunun ekonomiyeye yansımaları 1985-1992 yılları arasında kişi başına düşen milli gelirin yaklaşık 4700\$'dan 16.100\$'a çıkması olarak tezahür etmiştir. (IMF, 2025b).

Avrupa Birliği üyeliğinin de etkisiyle ivmelenen makro ekonomik göstergelerdeki iyileşme, 1990'lı yıllar boyunca da devam etmiştir. 1993 yılında %7 oranında açık veren İspanya bütçesi 2007 yılında %2,2 bütçe fazlası verir hale gelmiştir (Eurostat, 2025). 2002 yılında Avrupa'da ortak para birimi kullanımına geçilmesi de İspanya ekonomisinde bilhassa faiz oranlarının düşmesine ve bütçe dengesinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu süre zarfında gayrisafi yurt içi hasılanın %68'i kadar olan borcu da %36,2'ye kadar gerilemiştir. (Royo, 2020, s. 127) İstihdam alanında da 1997-2007 arasında Avrupa'nın en çok yeni istihdam oluşturan ülkesi olmuştur. Tüm bu ekonomik göstergelerin neticesinde 1994 yılından 2008 yılına kadar 14 yıl boyunca kesintisiz olarak İspanya ekonomisi bir önceki yıla göre büyümüştür (Royo, 2020, s. 121). İspanya ekonomisi istikrarlı bir biçimde büyürken de her ne kadar toplumsal talepler varlığını sürdürse de parti sistemini dönüştürecek güce sahip olamamıştır.

İspanya ekonomisinin uzun ve istikrarlı büyümesi 2008 yılında dünya finans sisteminin krize girmesiyle sonlanmıştır ve büyük bir gerilemeyi başlatmıştır. Zira İspanya bankaları da ABD başta olmak üzere diğer birçok ülkede olduğu gibi ekonominin iyi gidişine güvenerek, bu süreçte çok sayıda riskli kredi vermişlerdir. Özellikle İspanya ekonomisinin büyümesinin lokomotifinin 2000'li yılların başından itibaren emlak sektörü olması ülke ekonomisinin krizden çok fazla etkilenmesine neden olmuştur. Nitekim krizden hemen önce, 2006 yılında, İspanya'da her yeni 3 istihdamdan biri inşaat, diğeri ise turizm sektöründedir (Royo, 2020, s. 128). Hizmet ve inşaat sektörüne dayanan bu büyüme de krizin çok daha güçlü biçimde yaşanmasına neden olmuştur. Batık projelerin ve ödenemeyen mortgage aidatlarının sonucunda

İspanya'daki finans sistemi büyük bir çöküş yaşamış, yurttaşlarını da hızlı bir yoksullaşma sürecine itmiştir.

Dünyanın birçok büyük ekonomiye sahip ülkesini derinden etkileyen finans krizi Avrupa'nın en büyük ekonomilerinden biri olan İspanya'da 1994 yılından beri pozitif seyreden görünümü tersine çevirmiştir. 2005-2007 yılları arasında bütçe fazlası verecek kadar iyi olan İspanya ekonomisi, 2009 yılında GSYİH'nın %11,2'si kadar açık verecek kadar kötüleşmiştir. Bu tarihte 27 AB üyesi ülkenin bütçe açıklarının ortalaması %6,1 olmuştur. İspanya ekonomisinin diğer ülkelere kıyasla krizden daha fazla etkilenmesinin yanı sıra toparlanma sürecine de daha geç girdiğini söylemek gerekir. Zira genel olarak AB üyesi ülkeler için en zor yılın 2009 olduğunu söylemek mümkünken, İspanya için 2012 senesinde de 2009 yılı kadar kötü verilere rastlamak mümkündür. Örneğin 2010-2011 yıllarında %10'un altına düşen bütçe açığı 2012'de yeniden %11,5'e çıkmıştır (Eurostat, 2025). İşsizliğin de %27'ye yaklaştığı, genç işsizliğin ise %55'in üzerine çıkarak rekor kırdığı yıl 2013 olmuştur.

Franco sonrası dönemde dönüşümlü olarak iktidara gelen merkez sağ (UCD, PP) ve sol (PSOE) partilerin ekonomik krize tepkileri Avrupa Komisyonu'nun İspanya için hazırladığı kemer sıkma reçetesini uygulamak olmuştur. Bu ise, vergilerin artırılması, işten çıkarmanın kolaylaştırılması ücretli sınıfların maaşlarında kesintilerin artırılması, kamu harcamalarının azaltılması gibi halkın hayat koşullarını zorlaştıracak önlemler anlamına gelmektedir. Kendilerine "Öfkeli" ismini takan halk, hayatlarını zorlaştıran ve kendilerini yoksulluğa iten siyasal sisteme karşı, kent meydanlarının işgal etmiş ve parti sistemini dönüştürecek eylemleri başlatmıştır. 15 Mayıs 2011'de kent meydanlarını işgal eden halk seçimlerde ilk tepkisini mevcut merkez sol hükümetine karşı göstermiş ve 2011 yılının Kasım ayında yapılan seçimde merkez sağ partiyi iktidara getirmiştir. Ancak kriz göstergelerinin arttığı ve kemer sıkma politikaları ile yoksullaşmanın halk nazarında daha çok hissedilmesinin ardından 2015 yılında yapılan seçimlerde İspanya siyaseti koalisyon görüşmeleriyle tanışmıştır. Çünkü Podemos ve C's, 350 sandalyeli mecliste sırasıyla 69 ve 40 sandalye kazanarak, merkez partilerden birinin iktidarı ele alabilmesini engellemiştir. İspanya bu yeni duruma uyum sağlayamamış; koalisyon görüşmeleri başarısız olmuş ve seçimler yenilenmiştir. 2016 yılında yenilenen seçimlerde de benzer bir kompozisyonun oluşmasının ardından merkez sağ parti PP'nin azınlık hükümeti kurulmasına, merkez sol parti PSOE oylamaya katılmayarak dolaylı olarak izin vermiştir.

Ekonomik krizin neden olduğu sistem krizi, 2017 yılında, İspanya hükümetinin yasa dışı olarak kabul ettiği Katalonya'nın bağımsızlık referandumunun yapılabilmesini olanaklı kılan bir zafiyet oluşturmuştur. Referandumun ardından parti sistemindeki dönüşümün kalıcı hale geldiğini

söyleyebiliriz. Çünkü referandumla birlikte, Türkiye'nin 1990'lı yıllarında silahlı hareketlerin yarattığı etkiye benzer biçimde, ayrılıkçı harekete karşı milliyetçi siyaset güç kazanmıştır. Merkez partiler İspanya'nın ulusal bütünlüğünü korumak için tavizsiz ancak radikal olmayan bir söylem geliştirirken, Podemos İspanya'nın bütünlüğünü ve aynı zamanda ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı olduğu düşüncesini savunarak arada kalmıştır (El Mundo, 2016). Katalonya merkezli C's ise adeta İspanyol milliyetçiliğini siyasetinin merkezine koymuştur (Rodríguez, 2019). 2019 yılının Nisan ayında yapılan seçimlerde, İspanya sağ merkez sağ PP, neoliberal C's ve aşırı sağ Vox olmak üzere üçe bölünmüş; sol ise merkez PSOE partisinde toparlanmaya başlamıştır. Podemos ise etnokültürel talepler karşısındaki kararsızlığının etkisiyle oy kaybetse de kayda değer parti rolünü korumuştur. Bu seçim sonucunda koalisyon görüşmeleri yapılmış fakat sonuca ulaşamamıştır. 6 ay sonra yenilenen seçimlerde ise merkez sol parti PSOE ile popülist sol ittifak SUMAR koalisyon kurabilmiştir. Ancak bu seçimde aşırı sağ Vox partisi beklenenin çok üzerinde oy alarak üçüncü büyük parti konumuna yükselmiştir. Sonuçta İspanya'da 2015'ten beri yapılan seçimler hem parti sistemini hem de hükümet biçimini dönüştürecek etki etmiştir.

Vox'un yükselişinin çalışmamız açısından önemi ise etnokültürel ve etnodinsel taleplerin temsilcisi olmasıdır. Vox, ülkede yükselen milliyetçi dalgayı radikalleştirerek toplumsal kutuplaşmanın oluşmasına katkı sağlamıştır (Rodríguez, 2019). Bunu yaparken de bir yanda Katalan kimliği karşısına İspanyol kimliğini, diğer yandan ise Müslüman kimliğinin karşısına Katolik kimliğini koymuştur. Bu sayede hem üniter yapının savunuculuğunu hem de din temelli bir yabancı karşıtlığını ülke gündemine sokmuştur. Bu kutuplaşmanın partinin seçmenini konsolide edeceğini ve seçmenler arasındaki ayrışmanın kemikleşeceğini öngörmek mümkündür. Bu ise parti sisteminde yaşanan dönüşümün kalıcı olma ihtimalinin kuvvetli olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle İspanya siyasetinin, Franco dönemi tecrübelerine tepki olarak siyaseti merkezde toplama gayreti yasal bir düzenleme olmaksızın değişmiştir.

Sonuç

Türkiye ve İspanya, Akdeniz'in doğusunda ve batısında imparatorluk tarihine sahip iki stratejik ülkedir. Her iki ülkenin de 20. yüzyıl tarihi kıta Avrupa'sından farklı biçimde tezahür etmiştir. Türkiye 1923'te bir devrim gerçekleştirerek Cumhuriyet rejimine geçerken, İspanya'nın 1933'teki Cumhuriyet deneyimi yerini 1936-1939 yılları arasında yaşanacak bir İç Savaş'a bırakmıştır. İç Savaş sonrasında Avrupa'daki diğer ülkeler gibi diktatörlük rejimine geçmiş ancak Avrupa tarihinden farklı olarak ne İkinci Dünya Savaşı'na

ne de savaş sonrası demokratikleşme dalgasına katılmıştır. Türkiye'nin savaşa katılmaması İspanya ile tarihi bir benzerlik olarak görülebilirse de savaş sonrası dönemde Avrupa'da yükselen demokrasi dalgasına katılarak, tek parti rejiminin seçim kararı alması ve 1950 yılında iktidarı devrederek çok partili demokratik hayata geçiş yapması İspanya örneğinden ayrılmaktadır. İspanya'da bu süreç ancak 1976 yılında General Franco'nun ölümüyle başlamış ve 1978'de Anayasanın kabulü ile mümkün olabilmektedir. İspanya bu tarihten itibaren demokrasisini hızlı biçimde kurumsallaştırmışken, Türkiye yüzyılın ortasında demokratik rejime geçmiş olmasına rağmen, askeri darbeler ve sivil siyasetçilerin pragmatik ve kimi zaman askeri rejimler kadar katı politikaları nedeniyle demokrasisini kurumsallaştıramamıştır.

1980 sonrası İspanya ve Türkiye tarihinin parti sistemleri üzerinden incelenmesi, bu ülkelerdeki demokratik gelişimin farklı rotalarını göstermesi bakımından önemlidir. Ancak en az onun kadar önemli bir başka husus ise bu dönemde parti sistemlerinde yaşanan dönüşümün ardındaki nedenlerdir. Her iki ülke de dünyada neoliberal dalganın güçlendiği bu döneme yeni anayasalarını kabul ederek başlamıştır. Bu anayasalar çağın gereksinimlerini karşılamaya hizmet edecek biçimde sistemi uç siyaset formlarına kapama gayretine girişmiştir. Çalışmanın başında da ifade edildiği üzere Türkiye ve İspanya'nın merkez siyasete dönüşü iki farklı yönden olmuştur; İspanya Franco rejiminden kaçarken, Türkiye siyasal çoğulculuğun neden olduğunu düşündüğü kaostan kaçmayı hedeflemiştir. Sonuç olarak iki ülke de yeni hazırladığı seçim yasalarıyla birlikte siyaseti merkeze toplama gayretine girmiş ve bir süreliğine de bu amacına uygun veya yakın sonuçlar alabilmektedir. Bu seyir ise Duverger'in seçim sistemlerinin, parti sistemlerini dizayn edebilmek için kullanılabileceğine dair teziyle örtüşmektedir.

İki ülke örneğinde de siyasetin seçim yasalarıyla merkezde tutulmaya çalışılmasının yetersiz kalabileceğini gösteren dönüşümler yaşanmıştır. Etnokültürel ve (etno)dinsel talepler gibi tarihsel arka planı olan güçlü hareketlerin olduğu ülkelerde, bu talepler büyük ekonomik krizlerin ardından kendilerini gerçekleştirebilecek siyasal ve sosyal zemin bulabilmektedir. Bunun iki nedeni olduğu açıktır: Bunlardan birincisi ekonomik kriz anlarının toplumun önemli bir kısmını etkilemesi ve etkilenen kesimlerin sadece mevcut iktidar partisine değil, sistemin bizzatı kendisine dönük bir öfkeye kapılmasından kaynaklanmaktadır. İkinci neden ise toplumsal hareketlerin güçlü bir şekilde kendilerini gerçekleştirmek için zaman kollaması ve gerektiği durumlarda sisteme yönelen tepkiyi kendilerine yönlendirme potansiyeline sahip olmalarıdır. Türkiye'de 1994 krizi, 1983 sonrası kurulan merkez siyaset yapısını, etnisite temelli Kürt hareketi ve din temelli Millî Görüş Hareketi üzerinden dönüştürmüştür. Benzer biçimde İspanya'da 1978 sonrası kurulan iki partili

sistem de benzer süreçlerin 2008 ekonomik krizinin oluşturduğu zafiyetin 2017'deki İspanya hükümetinin tanımadığı bağımsızlık referandumuyla derinleşen Katalan meselesiyle birleşmesi sonucunda iki partili sistem, çok partili sisteme dönüşmüştür.

Etik Bildirim: sbfdergi@politics.ankara.edu.tr

Benzerlik Denetimi: Tamamlandı.

Çıkar Çatışması Beyanı: Yazar(lar) bir çıkar çatışması beyanında bulunmamıştır.

Kaynakça

- Aktoprak, E. (2008). *Batı Avrupa'da ulus inşa süreçleri ve ulusal azınlık sorunları* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Aristoteles. (1983). *Politika*. Remzi Kitabevi.
- Balcells, A. (1996). *Catalan nationalism past and present*. Palgrave.
- Bolelli, Ş. (2023, 15 Şubat). İspanya'daki Müslüman nüfusu son 30 yılda 10 kat arttı. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/ispanyadaki-musulman-nufusu-son-30-yilda-10-kat-artti/2854542>
- Bora, T. (2005). Turgut Özal. In M. Yılmaz (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Liberalizm* (s. 589–600). İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar* (2. baskı). İletişim Yayınları.
- Carvajal, A. (2016, Haziran 11). Pablo Iglesias en Barcelona: "Reconoceré los derechos nacionales de Cataluña". *El Mundo*. <https://www.elmundo.es/espana/2016/06/11/575c0d42268e3e0f628b45b6.html>
- Congreso de los Diputados. (1812). *Constitución de Cádiz*. <https://www.congreso.es/web/guest/cem/const1812>
- Congreso de los Diputados. (1978). *Constitución de 1978*. <https://www.congreso.es/es/cem/const1978>
- Congreso de los Diputados. (2025). *Constituciones Españolas (1812–1978)*. <https://www.congreso.es/es/cem/constesp1812-1978>
- Conversi, D. (1997). *The Basques, the Catalans and Spain: Alternative routes to nationalist mobilisation*. Hurst & Company.
- Duverger, M. (1974). *Siyasi partiler*. Bilgi Yayınları.
- Easton, D. (1965). *A systems analysis of political life*. John Wiley and Sons.
- Eurostat. (2025). *Government deficit/surplus, debt and associated data*. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/gov_10dd_edpt1__custom_14783223/default/table?lang=en
- Gerbaudo, P. (2019). *Digital party: Political organisation and online democracy*. Pluto Books.

- Gerek, S. (1997). 5 Nisan 1994'ten günümüze Türkiye ekonomisi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 361–368.
- Gunther, R., & Diamond, L. (2003). Species of political parties: A new typology. *Party Politics*, 9(2), 167–199. <https://doi.org/10.1177/135406880391003>
- Hazar, Z. (2018). Siyasi partilerin kapatılması ve demokratik toplumda gereklilik ilkesi: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları çerçevesinde bir inceleme. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, 2018(1), 73–106.
- IMF. (2025a). *Inflation rate, average consumer prices (Turkey & Spain)*. <https://www.imf.org/external/datamapper/PCPIPCH@WEO/TUR/ESP>
- IMF. (2025b). *GDP per capita, current prices (Spain & Turkey)*. <https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPDPC@WEO/ESP/TUR>
- INE. (2023). *Contabilidad regional de España, comunidades y ciudades autónomas, producto interior bruto a precios de mercado, valor, 2023(A)*. https://www.ine.es/jaxi/Datos.htm?tpx=72943#_tabs-mapa
- Junta Electoral Central. (2025). *Elecciones generales*. <https://www.juntaelectoralcentral.es/cs/jec/elecciones/generales>
- Kanun No: 2839. (1983, 13 Haziran). Milletvekili Seçimi Kanunu. *Resmî Gazete* (18076).
- Koca, B. (2021). *Kürtler aslında....* İletişim Yayınları.
- Koca, S. (2023). Yeni hegemonyanın çerçeve metni: 1982 Anayasası. In M. K. Kaynar (Ed.), *Türkiye'nin 1980'li yılları* (s. 227–240). İletişim Yayınları.
- Laçiner, Ö. (2009). Kürt sorunu ve PKK. In Ö. Laçiner (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Dönemler ve zihniyetler* (s. 606–616). İletişim Yayınları.
- LOREG. (1985, Haziran 11). *Ley orgánica del régimen electoral general*. <http://www.juntaelectoralcentral.es/cs/jec/loreg>
- Merriam, C. E. (1922). *The American party system*. Macmillan Company.
- Michels, R. (1962). *Political parties: A sociological study of the organizational tendencies in modern democracies*. Free Press.
- Ostrogorski, M. (1964). *Democracy and the organization of political parties*. Macmillan Company.
- Partido Vox. (2023). *Programa electoral de Vox 23J*. <https://www.voxespana.es/programa/programa-electoral-vox>
- Rodríguez, J. (2019, Kasım 11). En política no existe un extremo centro. *El País*. https://elpais.com/politica/2019/11/11/actualidad/1573468847_897656.html
- Royo, S. (2020). *Why banks fail*. Palgrave Macmillan.
- Sartori, G. (2005). *Parties and party systems: A framework for analysis*. ECPR Press.
- Sartori, G. (2014). *Demokrasi teorisine geri dönüş* (2. baskı). Sentez Yayıncılık.
- Savut, E. (2020). Geçmişten bugüne Türkiye siyasetinde seçim ittifakları: Tercih mi? Zorunluluk mu? *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 39, 33–48. <https://doi.org/10.30794/pausbed.660099>
- Schattschneider, E. E. (1942). *Party government*. Farrar and Rinehart.
- Siaroff, A. (2000). *Comparative European party systems: An analysis of parliamentary elections since 1945*. Garland Publishing.

- Tan, G. Ö. (2025). Kültürel kutuplaşma: Popülizmin gündüz düşü pop-İslam. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 954–968. <https://doi.org/10.21547/jss.1626338>
- Turan, İ. (1977). *Siyasal sistem ve siyasal davranış*. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- TÜİK. (2022). *İl bazında gayrisafi yurt içi hasıla 2022*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Il-Bazinda-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-2022-45867>
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). *Anayasa*. <https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/IcSite/illeridairesi/Mevzuat/Kanunlar/Anayasa.pdf>
- Yıldız, A. (2009). Kürt ulusal hareketinin üç tarz-ı siyaseti: Kemalizm, İslamcılık, Sol. In Ö. Laçiner (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce: Dönemler ve zihniyetler* (s. 545–558). İletişim Yayınları.
- YSK. (2025). *1983–2007 yılları arası seçim çevresine göre milletvekili genel seçimi sonuçları*. <https://www.ysk.gov.tr>

DİJİTAL İNOVASYONLARIN UYGULANMASI: TEKNOLOJİ KABUL MODELİ ve NORMALLEŞME SÜRECİ KURAMI'NIN KARŞILAŞTIRMALI İNCELEMESİ *

Dr. Fatma Zehra Köker

Ankara Üniversitesi

ORCID: [0000-0002-1591-1750](#)

ROR ID: [ror.org/01wntqw50](#)

Prof. Dr. Recep Varçın

Ankara Üniversitesi

ORCID: [0009-0007-9684-2374](#)

ROR ID: [ror.org/01wntqw50](#)

• • •

Öz

Yeni dijital ürünlerin/hizmetlerin zayıf uygulamaları nedeniyle birçok dijital inovasyon başarısız olmaktadır. Çalışmanın amacı Teknoloji Kabul Modeli'nin (TKM) ve Normalleşme Süreci Kuramı'nın (NSK) yeni dijital ürünlerin/hizmetlerin uygulanma başarısına olan katkılarını karşılaştırmalı olarak analiz etmektir. İki uygulama kuramı da yeni dijital ürünlerin/hizmetlerin nasıl başarılı bir şekilde uygulanabileceğini açıklamaktadır. NSK, yeni bir uygulama ile tutarlı bir anlam yaratmayı, katılımı güvence altına alacak şekilde örgütlenmeyi, kolektif eylemi, değerlendirmeyi ve yeniden yapılandırmayı incelemektedir. TKM ise yeni ürüne/hizmete ilişkin algılanan kullanım kolaylığına ve algılanan kullanışlılığına odaklanmaktadır. Bunlar, NSK'nın ilk yapısı ile ele alınarak değişime karşı direncin öngörülmesi sağlanmaktadır. NSK'nın diğer üç yapısıyla yeni dijital ürünün/hizmetin kolaylıkla uygulanmasının ötesine geçilerek değişimin rutin ve kabul görmüş bir şekilde mevcut iş yapma şekillerine yerleştirilmesi sağlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Dijital inovasyon, Normalleşme süreci kuramı, Teknoloji kabul modeli, Literatür taraması

Implementation of Digital Innovations: Comparative Study of Technology Acceptance Model and Normalisation Process Theory

Abstract

Many digital innovations fail due to poor implementation of new digital products/services. This study aims to comparatively analyze the contributions of the Normalization Process Theory (NPT) and Technology Acceptance Model (TAM) to the success of implementing new digital products/services. Both implementation theories explain how new digital products/services can be successfully implemented. NPT examines creating coherent meaning for a new application, organizing to ensure participation, collective action, evaluation, and restructuring. TAM, on the other hand, focuses on the perceived ease of use and perceived usefulness of the new product/service. These are addressed through the first construct of TAM, which helps predict resistance to change. The other three constructs of TAM go beyond simply implementing the new digital product/service and ensure that the change is integrated into existing ways of doing business in a routine and accepted manner.

Keywords: Digital innovation, Normalisation process theory, Technology acceptance Model, Literature review

* Makale geliş tarihi / Received date: 11.11.2024
Makale kabul tarihi / Accepted date: 11.02.2025
Erken görünüm tarihi / Published online: 25.08.2025

Yazar email: zehra.koker3@gmail.com
varcinrecep@gmail.com

Dijital İnovasyonların Uygulanması: Teknoloji Kabul Modeli ve Normalleşme Süreci Kuramı'nın Karşılaştırmalı İncelemesi

Giriş

Örgüte özgü bağlamsal veya bağlamsal olmayan iş problemlerine inovasyon içeren teknolojiler uygulanarak yeni dijital ürünler ve hizmetler geliştirmektedir. Geliştirilen yeni dijital ürünlerin/hizmetlerin uygulanması, paydaşlar tarafından gerçekleştirilen bir dizi teknolojik ve örgütsel pratiği içermektedir. İnovasyon içeren yeni ürünlerin/hizmetlerin gerektirdiği pratiklerin zayıf uygulamaları nedeniyle uygulama başarı oranları ancak yüzde onlarda kalmaktadır (Jacobs vd., 2015, s. 1). Bu bağlamda, yeni dijital ürünlerin/hizmetlerin gerektirdiği pratiklerin paydaşlar tarafından uygulanması ve benimsenmesi sürecinde başlıca iki kritik zorlukla karşılaşmaktadır. Birincisi, sürekli dijitalleşme ve değişim, yeni dijital ürünlerin/hizmetlerin uygulamalarını inceleyen ve değerlendiren kapsamlı kuramlara olan ihtiyacı artırmaktadır. Güncel teknolojilerin inovasyon süreçlerini hızlı bir şekilde dijitalleştirilmesi mevcut kuramları altüst etmektedir. “İnovasyon süreçlerinin kendileri de dijitalleşmeye tabidir; [ortaya çıkan] iddia ise kabul edilen inovasyon kuramlarının artık dijitalleşmeye tabi olmadığıdır” (Hinings vd., 2018, s. 52). İkincisi, zayıf uygulamalar nedeniyle inovasyon içeren dijital ürünlerin/hizmetlerin çoğu başarısız olmaktadır. Yeni bir dijital ürün/hizmet farklı ortamlarda (örn. örgütlerde, departmanlarda, ekiplerde) uygulanabilse de ancak belirli ortamlarda bulunan kilit paydaşların çabaları sayesinde başarılı olmaktadır. Bu başarılı uygulamalar da ancak daha geniş bağlamda desteklenmeye devam edilirlse katılımcılar tarafından uygulanmaya devam edilmektedir veya sürdürülmektedir (Pope vd., 2013, s. 11). Bu çalışmanın iki savı vardır. Birincisi, çok sayıda bilim insanının da ifade ettiği gibi yeni dijital ürünlerin/hizmetlerin çalışanlar tarafından başarılı bir şekilde uygulanması, benimsenmesi ve sürdürülmesi için yeni kuramlara ihtiyaç duyulmaktadır (Hinings vd., 2018, s. 52). İkincisi, yeni dijital ürünleri/hizmetleri “benimseyenlerin benimseme konusunda bazı seçenekleri olduğu” ileri sürülmektedir (Tatnall, 2010, Bölüm 4, s. 1). Çalışmanın amacı ‘Teknoloji Kabul Modeli’nin (TKM) (Davis, 1989, ss. 319-334; Venkatesh vd., 2003, ss. 425-471)

ve 'Normalleşme Süreci Kuramı'nın (NSK) (Carroll, 2020, ss. 1-13; May & Finch, 2009, ss. 535-550) dijital inovasyonların uygulanmasına ve benimsenmesine olan katkılarını karşılaştırmalı olarak analiz etmektir. İlk defa 1989 yılında literatüre girdiği bilinen TKM (Davis, 1989, ss. 319-334; Venkatesh vd., 2003, ss. 425-471) ve 2009 yılında uygulama kuramları arasına katılan NSK (Carroll, 2020, ss. 1-13; May & Finch, 2009, ss. 535-550) karşılaştırmalı olarak analiz edilecektir. Kırk yıla yakın bir sürede, TKM son kullanıcıların yeni dijital ürünleri/hizmetleri benimseme veya reddetme davranışını tahmin etmeye yarayan çok sayıda çalışmada kullanılmıştır (McCarthy vd., 2022, s. 18). Kullanım kolaylığıyla öne çıkan TKM yeni bir dijital ürünün/hizmetin benimsenmesini incelerken kullanıcıların algıladıkları kullanım kolaylığına ve algıladıkları kullanışlılığa odaklanmaktadır (Davis, 1989, s. 320; Venkatesh vd., 2003, ss. 428-467). Dolayısıyla kullanıcılar tarafından kullanımı kolay ve kullanışlı olarak algılanan bir ürün/hizmet kullanıcılar tarafından kullanılmaktadır ve benimsenmektedir. Diğer yandan NSK sağlık hizmetleri, enformasyon sistemleri ve diğer uygulama alanlarında kullanılan bir uygulama kuramıdır (Carroll vd., 2023, s. 271; Corrigan vd., 2021, s. 205; May vd., 2009, s. 2). NSK karmaşıklık ve aciliyet içeren yeni ürünün/hizmetin uygulanmasını (yeni ürünün/hizmetin sosyal organizasyonu), yerleştirilmesini (yeni ürünü/hizmeti günlük işin rutin elemanı haline getirme), entegre edilmesini (sosyal bağlamına yerleştirilmiş yeni ürünü/hizmeti sürdürmek) sağlamaktadır (May & Finch, 2009, s. 535). NSK ilk yapısı olan (anlamlandırma ve farkındalık) ile insanların ürün/hizmet hakkındaki algılarını ve varsayımlarını kapsamlı olarak incelemektedir, ikinci yapısı (bilişsel katılım) ile uygulamaya katılımı ve katkıyı güvence altına almaktadır, üçüncü yapısı (kolektif eylem) ile uygulamayla etkileşimi incelemektedir ve dördüncü yapısı (refleksif izleme) ile yeni ürünün/hizmetin geribildirimler doğrultusunda yeniden yapılandırmaktadır (May & Finch, 2009, ss. 535-549). TKM'nin odağındaki iki değişken (algılanan kullanım kolaylığı ve algılanan kullanışlılık) NSK'nın ilk yapısı olan "anlamlandırma" ile kapsamlı olarak ele alınmaktadır. NSK'nın anlamlandırma (*coherence* veya *sensemaking*) yapısıyla katılımcıların (veya kullanıcıların) yeni dijital ürün/hizmet hakkındaki algıları, düşünceleri, ön yargıları ve inanışları sorgulanmaktadır (Carroll & Maher, 2023, s. 104; May & Finch, 2009, ss. 542-543). Elde edilen bilgiler yeni dijital ürünün/hizmetin geliştirilmesinden uygulanmasına kadar tüm aşamalarda uygulama ve benimseme faaliyetlerinin başarısının nasıl artırılabilirliğini belirlemek için kullanılabilir. NSK'nın ilk yapısıyla elde edilen tutarlı anlamlandırmanın ardından yeni dijital ürünün/hizmetin rutin iş süreçlerine yerleştirilmesi (insanların sürece dahil edilmesi veya örgütlenme), yeni ürün/hizmet ile eyleme geçilmesi (yeniliğin iş süreçlerine entegre edilmesi veya normalleşme) ve çalışan geribildirimleri ve değerlendirmeler doğrultusunda ürünün/hizmetin yeniden yapılandırılması

sağlanmaktadır (örn. Carroll & Maher, 2023, s. 104; Corrigan vd., 2021, ss. 205-208; May & Finch, 2009, ss. 542-546). Bu şekilde yeni dijital ürünlerin/hizmetlerin hem benimsenmesinin ve uygulanmasının hem de değişimin rutin ve kabul görmüş bir şekilde çalışanların iş kalıplarına veya mevcut iş yapma şekillerine yerleştirilmesi sağlanmaktadır. TKM ile yeni dijital ürünün veya hizmetin benimsenmesine veya reddedilmesine odaklanılırken NPT ile yeniliğin katılımcılar tarafından benimsenmesi, desteklenmesi, kolektif olarak uygulanması ve sunulan yeniliğin geribildirimler doğrultusunda yeniden yapılandırılması sağlanmaktadır (May & Finch, 2009, s. 541; McCarthy vd., 2022, s. 18). Karmaşık bir dijital inovasyon, NSK'nın dört yapısı ile küçük parçalara bölünerek incelenmektedir. NSK'nın dördüncü yapısıyla (refleksif izleme), inovasyonu mevcut bağlamsal koşullara uygun hale getirmek için (çalışan geribildirimleri doğrultusunda) yinelemeli bir şekilde iyileştirmeler yapılmaktadır. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, 'dijital inovasyon' kavramı tartışılmıştır. İkinci bölümde, dijital inovasyonu inceleyen NSK ve TKM çerçeveleri incelenmiş ve sistematik olarak karşılaştırılmıştır. Üçüncü bölümde, literatürdeki uygulamalı çalışmalardan yararlanılarak TKM ve NSK çerçeveleri örnek durumlar üzerinden karşılaştırılmıştır. Çalışma sonuç ve öneriler bölümüyle tamamlanmıştır.

1. Dijital Inovasyon

Dijital inovasyon, "...hem bir bilgisayar teknolojisi hem de bu teknolojiyle ilgili bir dizi pratik olarak anlaşılmalıdır [ve] belirli bağlamlardaki aktör ağı [kilit paydaşlar ve diğerleri] tarafından yerinde tutulmaktadır" (Pope vd., 2013, s. 1). Dijital inovasyon "belirli bir bağlamda yeni ürünlerin, yeni süreçlerin, yeni hizmetlerin, yeni platformların" kullanılması yoluyla yeni iş modellerin yaratılması için uygun bir ortam oluşturmaktadır (Hinings vd., 2018, s. 52). Örneğin, pandemi krizinde, *online* alış-veriş gibi dijital inovasyon içeren hizmetler vazgeçilmez bir hale gelmiştir. Günümüzde değişime cevap vermeye odaklanan düşünce tarzı (*agile*, *lean*, *Scrum*, *Kanban*) dijital inovasyonların önünü açmaktadır. Bunlar sürekli gelişen dijital teknolojilere dayanan dijital ürünlerin ve hizmetlerin dinamik doğasının insanlar tarafından benimsenmelerini kolaylaştırmaktadır (Hinings vd., 2018, s. 52). Ancak zayıf uygulamalar nedeniyle inovasyon içeren birçok dijital inovasyon başarısız olmaktadır. Yüzde doksanlara varan başarısızlık oranları inovasyonun içerdiği örgütsel değişim ile doğru orantılıdır (Jacobs vd., 2015, s. 1). Kane ve diğerleri (2019, ss. 37-44) yeni dijital ürünlerin ve hizmetlerin başarısı için odağımızı "teknolojiden insanlara çevirmemiz gerektiğini" ileri sürmektedir (Carroll, 2020, s. 2). Bunu Niccolo Machiavelli (Machiavelli, 1532/2014, s. 39; Tatnall, 2010, Bölüm 4, s. 2) Prens adlı kitabında şu şekilde açıklamaktadır:

... değişime liderlik etmekten daha zor, yönetimi daha tehlikeli ve başarısı daha belirsiz bir şey yoktur çünkü yeniliği gerçekleştirenin eski koşullar altında iyi iş çıkaranlar düşmanları, yenisi altında iyi iş çıkaranlar ise isteksiz savunucularıdır. Bu soğuk davranış kısmen [eski] kanunları kendi tarafında tutan muhaliflere duyulan korkudan kısmen de yeni şeyler hakkında uzun bir deneyime sahip olmadan hemen inanmayan insanların şüpheciliğinden kaynaklanmaktadır...

Buna göre, farklı düzeylerde değişim içeren teknolojik müdahaleler mevcut uygulamalara sorunsuz bir şekilde yerleştirilmemektedir. Aksine değişim yerleşik işleri ve örgütsel rutinleri tehdit ettiği veya yerleşik profesyonel kimliklerle ve güç ilişkileriyle çatıştığı için dirençle karşılanmaktadır ve reddedilmektedir (Pope vd., 2013, s. 2). Bu bağlamda, inovasyon içeren yeni dijital ürünlerin/hizmetlerin başta üst yönetimin üçte ikisi ve yeterli sayıda kilit paydaş tarafından pozitif bir şekilde algılanması ve desteklenmesi önem arz etmektedir (Jacobs vd., 2015, s. 2). Söz konusu çok boyutlu değişim sürecinin iyi yapılandırılmış kuramsal çerçevelerle detaylı bir şekilde ele alınması uygulama başarısı için kritik bir öneme sahiptir. Sonraki bölümlerde (doğası gereği değişim içeren) dijital inovasyonları uygulamayı ve benimsemeyi kolaylaştıran faktörleri inceleyen kuramlardan ikisine odaklanılacaktır.

2. Kuramsal İnceleme

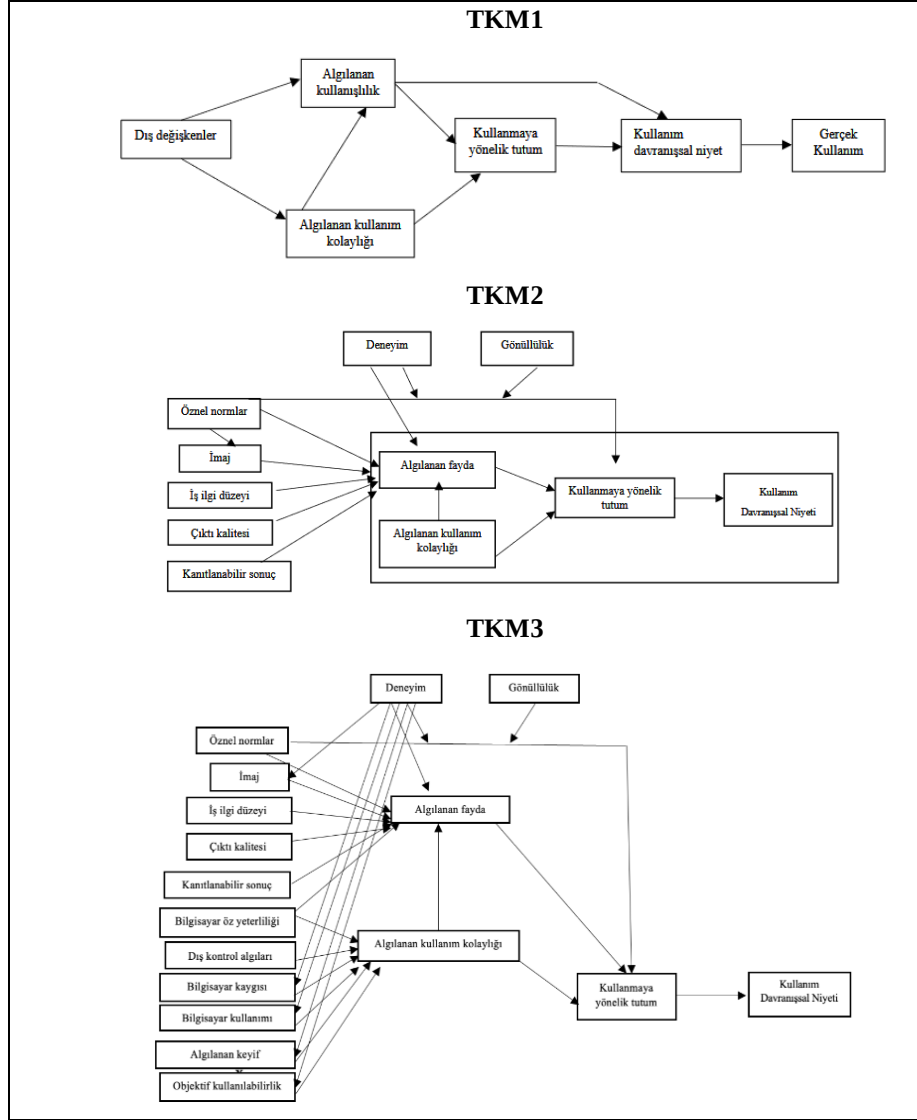
Bu bölümde uygulama kuramlarından ikisi olan ‘Teknoloji Kabul Modeli’ ve ‘Normalleşme Süreci Kuramı’ sistematik olarak incelenmektedir. Her iki kuramın amacı, ‘kapsamı ve odağı’, yapıları, uygulanabilirliği ve ‘dijital inovasyon açısından sınırlılıkları’ karşılaştırmalı olarak ortaya konulmuştur.

2.1. Teknoloji Kabul Modeli

Teknoloji Kabul Modeli’nin (TKM) ilk defa 1989 yılında yazına girdiği bilinmektedir ve birçok kere güncellenerek genişletilmiştir (Davis, 1989, ss. 319-334; Davis vd., 1989, ss. 982-999; Venkatesh vd., 2003, ss. 426; Venkatesh & Davis, 2000, ss. 186-199). TKM kullanıcıların inovasyon içeren yeni teknolojileri benimsenmesini ve teknoloji kullanım davranışlarının anlaşılmasını amaçlamaktadır (Venkatesh & Davis, 2000, ss. 186-204). Teknoloji Kabul Modeli’ne (TKM) göre kullanıcılar bir teknolojiyi kullanışlı ve aynı zamanda kolay kullanılabilir olarak algıladıklarında onu kullanmak için istekli olacakları varsayılmaktadır (Ajibade, 2018, s. 3). Bu kapsamda TKM kullanıcıların yeni teknolojiyi kabul etmesi ve benimsemesi için ‘algılanan kullanışlılık’ ve ‘algılanan kullanım kolaylığı’ olarak iki ana faktöre odaklanmaktadır (Davis, 1989, s. 319). “Algılanan kullanışlılık, kişinin belli bir sistemi [bilgi teknolojileri

sistemi] kendi iş performansını artırdığına inanma derecesini” ifade ederken, “algılanan kullanım kolaylığı ise bir kişinin belli bir sistemi [bilgi teknolojileri sistemi] zahmetsizce kullandığına inanma derecesidir” (Venkatesh vd., 2003, s. 428). Ajibade (2018, ss. 1-10) TKM üzerine yaptığı eleştirel bir çalışmada modelin güçlü ve zayıf yönlerini ifade etmiştir. Buna göre TKM’nin güçlü yönleri sadeliği, kullanım kolaylığı ve kullanıcıların teknolojiyi kabul etmesini ve benimsemesini anlamak için açık ve anlaşılır bir çerçeve sunmasıdır. Ayrıca, yeni teknolojilerin tasarımcılarının ve geliştiricilerinin teknolojilerin kabulünü ve benimsenmesini geliştirmeleri için pratik çıkarımlar sağlamaktadır. Ajibade’ye (2018, ss. 1-10) göre TKM’nin zayıf yönleri arasında bağlamsal ve dış etkiler gibi önemli faktörlerin ihmal edilerek bireysel inanç, tutum ve davranışlara odaklanması bulunmaktadır. Ayrıca modelin dijital inovasyon gibi karmaşık teknoloji benimseme süreçlerini aşırı basitleştirdiği ve dinamik kullanıcı davranışı modellemesinde başarısız olduğunu iddia etmektedir. Modelin karmaşık teknoloji benimseme süreçlerini basitleştirmesinin başlıca nedenlerinden biri TKM’nin kullanıcı kümesinin ve karar alma kalıplarının homojen olduğunu varsaymasıdır. Bu gibi eleştirilere yanıt olarak araştırmacılar modele uzantılar eklenmesini ve değişiklikler yapılmasını önererek modelin genişletilmiş formlarını (örn. TKM2) ve Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Modeli’ni (BTKKM) ortaya koymuşlardır (Venkatesh vd., 2003, ss. 425-457). Bu kapsamda tüm TKM modellerine göre ‘gerçek sistem kullanımı’ kullanıcıların ‘kullanıma ilişkin davranışsal niyetleri’ tarafından belirlenmektedir ve bu da ‘kullanıcıların kullanıma yönelik tutumlarından’ etkilenmektedir. Ancak yine de değişen teknolojik gereksinimleri karşılama amacıyla genişletilen TKM modelleri eleştirilerden kurtulamamıştır. TKM teknoloji benimseme sürecindeki karmaşıklıkları ve nüansları sadece kısmi olarak ele almaktadır (Mogaji vd., 2024, ss. 3325-3330). Diğer bir ifadeyle yeni ve karmaşık teknolojiler içeren ürünlerin/hizmetlerin benimsenmesi için yalnızca ‘algılanan faydaya’ ve ‘kullanım kolaylığına’ odaklanmak veya bu faktörlere dayanarak kurama yeni değişkenler eklemek yeterli değildir. Amaç dijital teknoloji kabulünün önkoşullarını sağlam bir kriter yardımıyla derinlemesine incelemektir. Karmaşık teknolojiler ve sistemler TKM ile ancak sınırlı olarak uygulanabilmektedir. Sınırlı uygulamalar sonrasında ise benimseme güçlükleri dahil olmak üzere çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır. Modelin temelinde ona derinlik katabilecek sağlam bir kriter olmalıdır. Sonuçta TKM karmaşık dijital ürünlerin veya hizmetlerin nasıl benimseneceğine dair sınırlı bir çerçeve sunmaktadır (Oludapo vd., 2024, s. 11). Aşağıdaki şekilde TKM’nin genişleme süreci görülmektedir (Şekil 1).

Şekil 1. Teknoloji Kabul Modellerinin gelişimi.

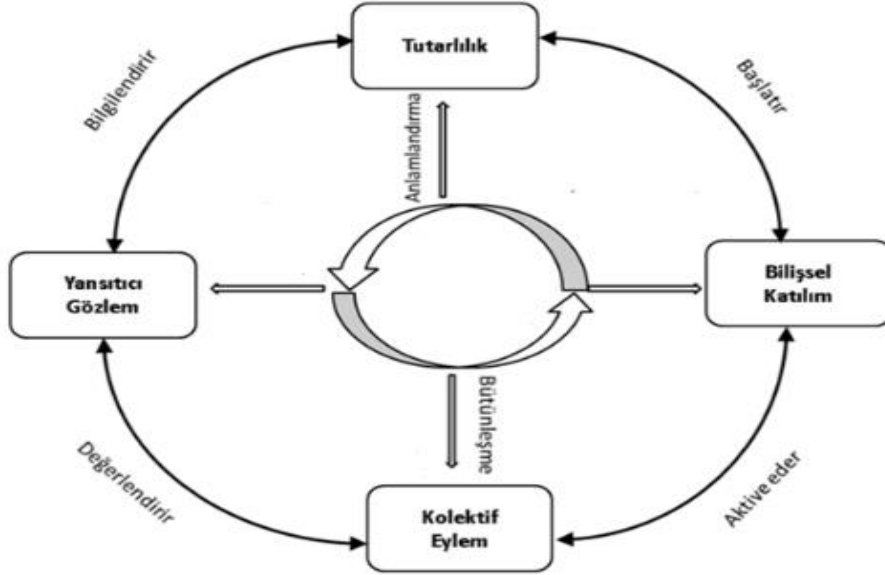
Kaynak: Davis vd., 1989, s. 985; Venkatesh & Davis, 2000, s. 188; Venkatesh & Bala, 2008, s. 64.

2.2. Normalleşme Süreci Kuramı

“Normalleşme Süreci Kuramı ... uygulanan, yerleştirilen, entegre edilen ve değerlendirilen inovasyonlar hakkındaki kilit süreçleri yorumlamak için

açıklayıcı bir çerçevedir”. (Carroll vd., 2023, s. 271). Bu uygulama kuramının 2009 yılında literatüre girdiği bilinmektedir (May & Finch, 2009). Normalleşme Süreci Kuramı (NSK) başta sağlık alanı ve diğer tüm alanlardaki uygulama problemlerini inceleyen ve geliştirmekte olan bir uygulama kuramıdır (Corrigan vd., 2021, ss. 205). NSK inovasyon içeren teknolojileri ve ilgili teknolojiler etrafındaki pratikleri uygularken karşılaşılan problemleri ve gerginlikleri tespit etmektedir. Bunun için uygulama sürecini dört parçaya ayırarak içini açmaktadır. Her uygulama döngüsünün sonunda elde edilen tüm deneyim yinelemeli olarak değerlendirilmektedir. Bunun için dört NSK yapısından yararlanılmaktadır. Bunlar “tutarlı anlamlandırma”, “bilişsel katılım”, “kolektif eylem” ve “refleksif izlemedir” (değerlendirme) (Carroll & Maher, 2023, s. 104). Tutarlı anlamlandırma yapısıyla yeniliğin kullanıcı üzerindeki etkisi sorgulanmaktadır; bilişsel katılım yapısıyla kullanıcılar uygulama sürecine dahil edilmektedir; kolektif eylem yapısıyla kullanıcıların yeniliği eyleme geçirmesine yatırım yapılmaktadır ve refleksif izleme ile yenilik katılımcılar tarafından değerlendirilmektedir ve düzenlenmektedir (Carroll vd., 2023, ss. 271-273; May & Finch, 2009, ss. 542-546). Kısaca NSK’nın kuramsal yapılarıyla yeni teknolojilerin ve pratiklerin nasıl uygulandığı, yerleştirildiği, entegre edildiği ve sürdürüldüğü açıklanmaktadır (Carroll, 2020, ss. 9-11). NSK yeni teknolojilerin bireysel ve kolektif çalışmalarının bir sonucu olarak yeni teknolojilerin çalışanların günlük işlerine rutin olarak yerleştirildiğini ve benimsendiğini varsaymaktadır (May vd., 2015). NSK ayrıca yeniliklerin kalıcı bir şekilde benimsenmeleri ve uygulamalar için sürekli olarak dört eylem topluluğuna (anlama, katılıma, çabaya ve değerlendirmeye) yatırım yapılması gerektiğini ileri sürmektedir (May & Finch, 2009, s. 547; May vd., 2015). Aşağıdaki şekilde NSK yapıları arasındaki ilişkiler şematize edilmiştir (Şekil 2). Şekilde NSK’nın ilk yapısı olan ‘tutarlılık’ veya ‘tutarlı anlamlandırma’ ile yeni teknoloji veya pratik hakkında konsensus oluşturulmaktadır (May & Finch, 2009, ss. 542-543). İkinci yapı ‘bilişsel katılım’ ile yeni teknoloji veya pratik operasyonel hale getirilmektedir (May & Finch, 2009, ss. 543-544). Üçüncüsü, ‘kolektif eylem’ ile önceki aşamada operasyonel hale getirilen teknoloji veya pratik uygulanmaktadır (May & Finch, 2009, ss. 544-545; May vd., 2015). Dördüncüsü, ‘refleksif izleme’ yapısı ile yapılan uygulama çalışanlar tarafından değerlendirmektedir ve yeniden yapılandırılmaktadır (May & Finch, 2009, ss. 545-546). Böylece NSK ile çalışanların yeni teknolojiyi veya pratiği benimseme düzeyinin (bağlamsal) etkililiği sürekli olarak artırılmaktadır. Hem en iyi uygulama ve benimseme sonuçlarına ulaşmak hem de sürdürülebilirlik için NSK’nın tekrarlı olarak uygulanması önerilmektedir (May, 2006).

Şekil 2. NSK yapıları arasındaki ilişkiler.

Kaynak: Carroll vd. 2021, s. 5.

Yukarıdaki şekilde her döngü tutarlılık (yeni bir tutarlı anlamlandırma) ile başlamaktadır. Tutarlılıkla başlatılan süreç saat yönünde ilerleyerek son aşamada yansıtıcı gözlem (değerlendirme ve yeniden konfigürasyon) ile sonlanmaktadır (Şekil 2). Bu şekilde gerçekleştirilen her döngü sonunda baştaki tutarlı anlamlandırma süreci doğrulanmaktadır. Doğrulama sonucunda yeniden konfigürasyon yapılması durumunda döngü yeniden başlamaktadır. Yapılar arasındaki geçişler çift yönlüdür.

2.3. Karşılaştırmalı Analiz

Bu bölümde TKM ve NSK çerçevelerinin amacı, 'kapsamı ve odağı', temel yapıları, uygulanabilirliği ve dijital inovasyon bağlamındaki sınırlılıkları karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar aşağıdaki tabloda şematize edilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1. Kuramların karşılaştırmalı analizi.

	TKM	NSK
Amaç	Yeni teknolojilerin benimsenmesini ve teknoloji kullanım davranışını açıklamak (Venkatesh & Davis, 2000, ss. 186-199).	Karmaşık teknolojilerin ve pratiklerin nasıl uygulandığını, benimsendiğini ve değerlendirildiğini açıklamak (Carroll vd., 2023b, s. 271).
Kapsam ve Odak	Yeni teknolojiler Enformasyon sistemleri	Yeni teknolojiler ve yeni pratikler Sağlık hizmetleri ve diğer uygulama alanları
Temel Yapılar	Algılanan Kullanışlılık Algılanan Kullanım Kolaylığı	Anlamlandırma (algılar dahil) Bilişsel Katılım Kolektif Eylem Refleksif İzleme (değerlendirme)
Uygulanabilirlik	Yeni teknolojileri ve pratikleri uygulama ve benimseme davranışlarını pozitif etkileyen stratejilerin geliştirilmesi.	Yeni teknolojileri ve pratikleri uygulama, benimseme ve sürdürme davranışlarını pozitif etkileyen stratejilerin geliştirilmesi.
Sınırlılıklar	Kullanıcı davranışı dışındaki faktörleri sınırlı bir şekilde ele alır. Kullanıcı kümesinin ve karar alma kalıplarının homojen dağılım gösterdiği varsayılır (Oludapo vd., 2024, s. 11). Açıklayıcı değeri fazla değildir (Tatnall, 2010, Bölüm 4, s. 10).	Karmaşık müdahalelerin pratikte nasıl işlediğine dair daha fazla kanıtı ihtiyaç vardır “NSK'yı kullanmanız, teknolojiyi kullanımda tutan ağ yapılarına (Aktör Ağ Kuramı'nın yapacağı gibi) veya örgütsel psikolojiye (Planlı Davranış Kuramı'nın yapacağı gibi) daha az dikkat ettiğimiz anlamına gelir” (Pope vd., 2013, s. 11).

Öncelikle literatürde TKM ve NSK çerçevelerinin yayılma kuramlarından (*diffusion theories*) etkilendikleri yönünde bulgulara ulaşılmıştır (May, 2006, s. 2; Pope vd, 2013, s. 3). Ancak yayılma kuramlarında inovasyonun iletilmesine, erken benimseyenlere ve özel şampiyonlara odaklanılırken NSK ve TKM’de inovasyonun insanlar tarafından (rutin iş süreçlerine) uygulanmasına ve benimsenmesine dikkat edilmektedir (May, 2006, s. 2). Bu noktada NSK inovasyonların nasıl uygulandığı, rutin iş süreçlerine nasıl yerleştirildiği, daha geniş bağlam ile nasıl bütünleştirildiğini de açıklayarak uygulamanın ve benimsemenin ötesine gitmektedir (normalleşme) (Carroll, 2020, ss. 9-11). Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi TKM’nin amacı kullanıcıların yeni dijital ürünleri/hizmetleri benimseme ve kullanım davranışlarının açıklanmasıdır. Bunu

açıklamak için ağırlıklı olarak 'algılanan fayda' ve 'algılanan kullanım kolaylığı' değişkenlerine odaklanılmaktadır. Öznel norm ve çıktı kalitesi gibi birçok değişken TKM'ye sonradan eklendiği için modelin iki temel değişkeni (algılanan fayda ve kullanım kolaylığı) kadar dikkate alınmamaktadır (Venkatesh & Davis, 2000, s. 187). Bunlarla birlikte araştırmacılara kullanım kolaylığı sağlayan model birçok çalışmada kullanılmıştır (McCarthy vd., 2022, s. 18). Diğer yandan TKM'nin bazı sınırlılıkları da bulunmaktadır. Zira modelin odaklandığı iki değişken ile artan miktarda karmaşıklığa sahip olan yeni teknolojilere ilişkin benimseme zorlukları sınırlı bir şekilde karşılanmaktadır (Oludapo vd., 2024, ss. 9-12). Diğer yandan NSK ile karmaşık teknolojilerin ve pratiklerin uygulanmasına, rutin iş süreçlerine yerleştirilmesine, daha geniş örgütsel bağlamla bütünleştirilmesine ve sürdürülmesine odaklanılmaktadır. Tutarlı bir şekilde anlamlandırılan karmaşık teknolojilerin ve pratiklerin sosyal organizasyonu yapılmaktadır, kolektif eylem ve sürekli değerlendirme ile sistematik olarak rutine yerleştirilmeleri sağlanmaktadır. Çalışanların rutin iş süreçlerine ve sosyal bağamlarına yerleştirilmiş veya operasyonel hale getirilmiş yeni teknolojilerin ve pratiklerin çalışanlar tarafından uygulanması ve sürdürülmesi sağlanmaktadır. Söz konusu bu süreçlerin başarısı, yapıların, sistemlerin ve grupların önceden belirlenen hedefleri karşılamak üzere yeni kültürel ve davranışsal kalıplara uyum sağlayacak şekilde dönüştürülmesiyle kanıtlanmaktadır (Carroll & Maher, 2023, ss. 104). Tüm bunlar NSK'nın tutarlı anlamlandırma (farkındalık ve içselleştirme), bilişsel katılım (organizasyon ve eğitim), kolektif eylem (uygulama ve eğitim) ve yansıtıcı gözlem (değerlendirme ve yeniden yapılandırma) olarak adlandırılan dört yapısından yararlanılarak yapılmaktadır. Öte yandan NSK'nın da bazı sınırlılıkları vardır. Gelişmekte olan bir kuram olan NSK henüz fazla sayıda ampirik çalışmada kullanılmamıştır. Bazı eleştirmenler NSK'nın zayıf kanıta dayalı pratiklere dayandığını ileri sürerek eleştirmektedirler (Oludapo vd., 2024, s. 12).

3. Yaklaşımları Karşılaştıran Örnekler

Bu bölümde, literatürdeki uygulamalı çalışmalardan yararlanılarak TKM ve NSK çerçeveleri örnekler üzerinden karşılaştırılmıştır.

3.1. Felç Rehabilitasyonunda Sanallaştırma Teknolojilerinin Uygulanması

Ballinger ve diğerlerinin (2016, ss. 139-147) çalışmasına göre hareket yakalama sensörleri ile uzuvlarını kullanamayan felçli insanların hareketleri ve rehabilitasyon egzersizleri sanal bir ortamda simüle edilmektedir. Bu

simülasyonlar sayesinde felçli insanların hareket kapasitesindeki değişime ilişkin veriler egzersiz öncesinde ve sonrasında görselleştirilerek daha hızlı bir şekilde ölçülebilmektedir. Ancak bu “sanallaştırma teknolojisine” sahip olan hastane yönetimi bu teknolojiyi kullanmak için terapistleri ve ilgili paydaşları cesaretlendirme konusunda sorun yaşamaktadır (örn. Tatnall, 2010, Bölüm 4, s. 6). Buna göre terapistlerin ve diğer paydaşların (örn. felçli insanlar) bu dijital inovasyonu benimsemesini sağlayan faktörler nelerdir? TKM’ye göre terapistlerin ve ilgili paydaşların davranışsal niyetlerine odaklanılmaktadır (Venkatesh & Davis, 2000, s. 187). Bu kapsamda terapistlerin ve uygulamaya katılan diğer paydaşların sanallaştırma teknolojisi başta “kullanımı kolay” ve “kullanışlı” olarak algılayıp algılamadıkları değerlendirilmektedir. TKM’ye göre bu gereksinimler karşılanmadığı sürece terapistler Sanallaştırma Teknolojisi’ni benimsemeyeceklerdir (McCarthy vd., 2022, s. 18). Diğer yandan NSK’ya göre terapistlerin ve ilgili paydaşların karşılaştıkları “anlamlandırma ve farkındalık”, “örgütlenme ve eğitim”, “uygulama ve eğitim” ve “geribildirim ve yeniden yapılandırma” problemleri tespit edilip giderilirse sanallaştırma teknolojisi uygulanacaktır. NSK yapılarının tekrarlı olarak uygulanması durumunda ise sanallaştırma uygulamasının dinamik değişim ortamındaki sürdürülebilirliği sağlanacaktır (örn. May vd., 2007, s. 3). Bu kapsamda, NSK’nın birinci yapısıyla (anlamlandırma) terapistlerin ve uygulamaya katılan diğer paydaşların sanallaştırma teknolojisini nasıl anlamlandırdıkları ve farkındalıkları (algılar, önyargılar, düşünceler gibi) incelenmektedir. NSK’nın ikinci yapısıyla (bilişsel katılım) uygulayıcıların nasıl bir eğitime sahip oldukları ve bu teknolojiyi kullanmak için ihtiyaç duydukları rol-görev dağılımının nasıl yapıldığı belirlenmektedir. NSK’nın üçüncü yapısıyla (kolektif eylem) terapistlerin ve diğer paydaşların uygulamada karşılaştıkları problemler tespit edilmektedir (örn. Carroll & Maher, 2023; örn. Murray vd., 2010, ss. 1-8). NSK’nın dördüncü yapısıyla da (yansıtıcı gözlem) terapistlerin ve diğer paydaşların (örn. felçli insanlar) geribildirimleri analiz edilmektedir ve uygulama yeniden yapılandırılmaktadır (örn. May & Finch, 2009, ss. 542-546).

3.2. İlaç Güvenliği için Öğrenen Sağlık Sistemi Teknolojilerinin Uygulanması

İlaç güvenliği ile ilacın insanlara zarar vermesini önlemek için yapılan önleyici faaliyetler ifade edilmektedir. Jeffries ve diğerlerinin (2018, ss. 1-13) çalışmasına göre birincil sağlık hizmetlerindeki ilaç güvenliğinin artırılması için bir “elektronik denetim ve geribildirim sistemi” geliştirilmiştir. Sistem eczacılar ve pratisyen hekimler için geliştirilmiştir. Eczacılar bu sistem üzerinden kendilerine düşen hastaların elektronik sağlık kayıtlarına ulaşarak ilaçları, testleri ve teşhisleri inceleyerek tehlikeli reçeteleri ve risk altındaki hastaları

belirlemektedirler. Ardından yine sistem üzerinden kendi hastalarını muayene eden pratisyen hekimlere geri bildirimde bulunmaktadırlar. Sistemin işleyişini kolaylaştırmak için hastanelerin sağlık kurulu yönetiminden üçer kişi ise kendilerine bağlı pratisyen hekimler ve eczacılar arasında bir çeşit arabuluculuk yapmaktadırlar. Buna göre eczacıların ve pratisyen hekimlerin bu sağlık sistemini uygulamalarını ve benimsemelerini sağlayan faktörler nelerdir? TKM'ye göre eczacıların ve pratisyen hekimlerin davranışsal niyetine bakılmaktadır (Venkatesh & Davis, 2000, s. 187). Bu kapsamda tüm katılımcılar İlaç Güvenliği için Öğrenen Sağlık Sistemi'ni "kullanımı kolay" ve "kullanışlı" olarak algılayıp algılamadıkları değerlendirilmektedir. TKM'ye göre bu gereksinimler karşılanmadığı sürece katılımcılar İlaç Güvenliği için Öğrenen Sağlık Sistemi'ni benimsemeyeceklerdir (McCarthy vd., 2022, s. 18). Jeffries ve diğerlerinin (2018, ss. 1-13) çalışmasına göre "elektronik denetim ve geribildirim sistemi" tüm uygulayıcılara kullanım kolaylığı sunmaktadır. Ancak eczacılar sistemin işlerine değer kattığını ve genel sağlık hizmetlerine katılımlarını (ve kazançlarını) artırdığını düşünürken pratisyen hekimler sistemin iş yüklerini artırdığından şikâyet etmektedirler. Dolayısıyla bu durum değişime karşı bir miktar direnç yaratmaktadır. Diğer yandan NSK ile yeni uygulama süreçleri (inovasyon), bağlamlar ve sonuçlar arasındaki etkileşimler aydınlatılırsa paydaşlar sistemi uygulayacak ve benimseyecektir (Luig vd., 2018, ss. 431-441; May & Finch, 2009, ss. 535-550). Bu kapsamda NSK (1) inovasyon içeren yeni sistemin kolektif ve bireysel olarak nasıl anlamlandırıldığını (örn. kullanımı kolay, kullanışlı, kullanıcıya değer katar, kullanıcının finansal olarak daha fazla kazanmasını sağlar gibi), (2) sistemin benimsenmesini destekleyen kilit çalışanların varlığını ve paydaş katılımını, (3) ekiplerin nasıl oluşturulduğunu ve ekibin iş birliğini kolaylaştırmayı, (4) sistemin uygulayıcılar tarafından nasıl değerlendirildiğini ve uygulayıcı geri bildirimlerine dayanarak nasıl yeniden yapılandırıldığını incelemektedir. "NSK'ya göre bireyler ve ekipler [eczacılar ve pratisyen hekimler] yeni bir sistemi benimsemek için birlikte çalıştığında dört mekanizma devreye girmektedir: tutarlılık (veya anlamlandırma), bilişsel katılım (veya taahhüt ve ilişkisel çalışma), kolektif eylem ve refleksif izleme (veya değerlendirme)" (Luig vd., 2018, s. 440). Jeffries ve diğerlerine (2018, s.1) göre eczacılar ve pratisyen hekimler arasındaki artan iletişim ve iş birliği karşılıklı güveni ve saygıyı güçlendirmektedir. Bunlar NSK'nın dördüncü yapısının (refleksif izleme) gerektirdiği gibi geri bildirimlerden öğrenme ve sürekli iyileşme için uygun bir zemin oluşturmaktadır.

3.3. Sağlık Hizmetlerinde Bilgisayarlı Karar Destek Sistemlerinin Uygulanması

Pope ve diğerlerinin (2013, ss. 1-11) çalışmasında hastanelerin acil servis ve ivedi bakım hizmetleri için gelen çağrılarla ilgilenmek üzere geliştirilen Bilgisayarlı bir Karar Destek Sistemi'nin (BKDS) farklı aktörler tarafından kullanılmasına ve benimsenmesine odaklanılmıştır. BKDS ile tipik olarak klinik bilgisi olmayan çağrı merkezi çalışanları ile gelen aramalar önceliklendirilmektedir ve yönlendirilmektedir (triyaaj). Çağrı merkezi çalışanlarına birkaç pratisyen hekim danışmanlık yapmaktadır. Kamuya ait bir uygulama olduğu için politikacılar tarafından da desteklenmektedir. Bu kapsamda BKDS destekli çağrı merkezi, çağrı merkezi çalışanları dışında sürekli sistem destek ekibi, yazılım geliştiriciler, pratisyen hekimler ve politikacılar gibi çok çeşitli aktörleri içermektedir. BKDS'yi kullanan çağrı merkezi çalışanlarına 12 günlük (90 saat) eğitim verilmektedir. BKDS yeni bir teknoloji olmasa da sağlık hizmetlerindeki çağrı merkezleri için inovasyon olarak değerlendirilmektedir. Sağlık hizmetlerinde BKDS ile çağrılara cevap verme sürelerinin kısılması, gereksiz aramaların kaynakları meşgul etmesinin önüne geçilmesi, pratisyen hekimlerin üzerindeki ilk triyaaj yükünün hafifletilmesi ve maliyetlerin düşürülmesi amaçlanmaktadır. Ancak bu senaryoda BKDS'nin işleyişine dahil olan farklı katılımcıların bu sistemi desteklemelerini sağlayan nedir? Sistemin etkili bir şekilde işlemesi için tüm katılımcıların uygulamaya katılması ve sistemi benimsemesi hangi faktörlere bağlıdır? TKM'ye göre farklı katılımcıların (çağrı merkezi çalışanları, sürekli sistem destek ekibi, yazılım geliştiriciler, pratisyen hekimler, politikacılar) davranışsal niyetine bakılmaktadır (Venkatesh & Davis, 2000, s. 187). Eğer hepsi sistemi "kullanımı kolay" ve "kullanışlı" olarak algılıyorsa söz konusu katılımcılar sistemi benimseyeceklerdir (McCarthy vd., 2022, s. 18). Diğer yandan, NSK'ya göre sistemin benimsenmesi ve sistemin kullanılması (kolektif eylem) için tutarlı anlamlandırma sağlayan (ve farkındalık yaratan), katılımı güvence altına alan (bilişsel katılım) ve devam eden değerlendirmelerin ve yapılandırmaların (refleksif izleme) katılımcılar tarafından nasıl yapıldığı araştırılmaktadır (May & Finch, 2009). Eğer bunlar uygulayıcılar üzerinde ciddi bir gerginlik yaratmıyorsa veya önemli bir problem yoksa sistem uygulanacak ve benimsenecektir. Sistem dış etkilere veya değişime açık olduğu için sürekli uygulama ve benimseme (sürdürülebilirlik) amacıyla NSK yapılarının sistematik olarak uygulanması önerilmektedir. Bu kapsamda, Pope ve diğerleri (2013, ss. 1-13) tarafından yapılan görüşmelere göre politikacılardan çağrı merkezi yöneticilerine kadar çoğu katılımcı için yeni sistem (BKDS) güçlü bir şekilde anlamlandırılmıştır. Politikacılar ve kısmen de yazılım geliştiriciler açısından sistem acil servis ve ivedi bakım hizmetleri için (söz verilen) yüksek teknoloji başarısı fırsattır.

Ambulans yöneticilerine göre yeni sistem (BKDS) ile yine yeni bir girişime, projeye ve teknolojiye öncülük etmektedirler. Fazla seçenekleri olmayan çağrı merkezi çalışanları ise sistemi kullanmak zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte (12 günlük eğitimden sonra) çağrı merkezi çalışanlarının da yeni sistemi güçlü bir şekilde benimsedikleri görülmüştür. Yeni sistemi destekleyen kullanıcı grupları sistemin kullanılması için organize olmuşlardır. Uygulayıcıların geri bildirimleri doğrultusunda sistem destek ekipleri ve yazılım geliştiriciler yeni sistemi güncellemektedirler ve geliştirmektedirler (Pope vd., 2013, s. 6). Sonuçta, NSK açısından katılımcıların yeni sistemi uygulamaları ve benimsenmeleri konusunda kayda değer bir ilerleme sağlanmıştır.

3.4. Sürü Yönetiminde Elektronik Kimlik Teknolojisinin Uygulanması

Kaler ve Ruston'un (2019, ss. 1-8) çalışmasına göre Birleşik Krallık'taki tüm koyunlar için elektronik kimlik etiketi zorunluluğu bulunmaktadır. Elektronik kimlik etiketleri özellikle kalabalık sürülerdeki (500+) yönetilmesi zor kitlesel hayvan hareketlerinin uzaktan takibini kolaylaştırmaktadır. Elektronik okuyucularla elektronik kimlik etiketlerinden toplanan veriler hızlı bir şekilde bilgisayar ortamına aktarılarak veri tabanında depolanmaktadır. Bu veri tabanı stok seviyeleri üzerinde kesin bir kontrol sağlayarak koyun çiftçilerinin stok yönetimini kolaylaştırılmaktadır. Ayrıca hayvan kayıplarının önüne geçerek hayvan refahını da artırılmaktadır. Dolayısıyla elektronik kimlik sistemi; koyunlara takılan elektronik kimlik etiketi, elektronik okuyucu ve veri tabanı gibi bileşenlerden oluşmaktadır. Ancak elektronik kimlik sistemi zorunlu hale getirilmiş olsa da koyun çiftçilerini bundan etkili bir şekilde yararlanmaları için cesaretlendirmek ve beceri kazandırmak ayrı bir konudur. Kaler & Ruston (2019, ss. 3-8) 36 koyun çiftçisiyle yaptığı görüşmelere göre çiftçilerin hayvanlara elektronik kimlik takmanın faydalarını tam olarak anlamadıkları ve değişime direnç gösterdikleri bilinmektedir. Bu kapsamda çiftçilerin çoğu sadece yasal zorunluluktan dolayı koyunların kulaklarına elektronik kimlik etiketleri takmıştır. Ayrıca kırsaldaki sınırlı teknolojik imkanlara rağmen elektronik kimlik okuyucularını da satın alan diğer çiftçiler ise çeşitli kullanım zorluklarıyla karşılaşmışlardır. Bu durumda acaba koyun çiftçilerinin elektronik kimlik sistemini uygulamalarını ve benimsemelerini sağlayan faktörler nelerdir? TKM yaklaşımıyla koyun çiftçilerinin davranışsal niyetine bakılmaktadır (Venkatesh & Davis, 2000, s. 187). Bu kapsamda tüm koyun çiftçilerinin sürü yönetiminde elektronik kimlik teknolojisini "kullanımı kolay" ve "kullanışlı" olarak algılayıp algılamadıkları değerlendirilmektedir. TKM'ye göre bu gereksinimler karşılanmadığı sürece koyun çiftçileri söz konusu yeni teknolojiyi benimsemeyeceklerdir (McCarthy vd., 2022, s. 18). Diğer yandan, NSK'ya göre

çiftçilerin karşılaştıkları “anlamlandırma ve farkındalık”, “bireysel/kolektif örgütlenme ve eğitim”, “uygulama ve iş başı eğitimi” ve “geribildirim ve yeniden yapılandırma” gibi problemler tespit edilip giderilirse elektronik kimlik sistemi uygulanacaktır (örn. May vd., 2007, ss. 4-5). NSK yapılarının belli aralıklarla tekrarlı olarak uygulanması durumunda ise elektronik kimlik sistemi uygulamasının sürdürülebilirliği sağlanacaktır (örn. May vd., 2007, s. 3). Bu kapsamda, NSK’nın birinci yapısıyla (anlamlandırma) çiftçilerin elektronik kimlik sistemini nasıl anlamlandırdıkları ve farkındalık düzeyleri (algılar, önyargılar, düşünceler gibi) analiz edilmektedir. NSK’nın ikinci yapısıyla (bilişsel katılım) çiftçilerin nasıl bir eğitime ihtiyaç duydukları ve bu sistemi kullanmak için gereken rol-görev dağılımının nasıl yapıldığı incelenmektedir. NSK’nın üçüncü yapısıyla (kolektif eylem) terapistlerin ve diğer paydaşların uygulamada karşılaştıkları problemler tespit edilmektedir (örn. Carroll & Maher, 2023; örn. Murray vd., 2010, ss. 1-8). NSK’nın dördüncü yapısıyla da (yansıtıcı gözlem) çiftçilerin geribildirimleri analiz edilmektedir ve uygulama iyileştirilmektedir (örn. May & Finch, 2009, ss. 542-546).

Sonuç ve Öneriler

İnovasyon içeren yeni teknolojilerin bu teknolojilerin etrafındaki pratiklerin insanlar tarafından uygulanması ve benimsenmesi tıpkı yeni bir teknolojinin geliştirilmesi gibi kaynak yoğun bir süreçtir. Uygulama yaklaşımlarını dikkatli ve titiz bir şekilde değerlendirerek maliyet etkinliği sağlamak hayati bir önem taşımaktadır. Yapılan uygulamaları inceleyerek uygulama problemlerini sistematik olarak tespit edebilen güncel ve kapsamlı kuramlar kritik bir ihtiyaçtır. Yeni teknolojilerin bu teknolojilerin etrafındaki pratiklerin başarılı uygulamaları başarılı inovasyon yönetiminin kilit bir göstergesidir (McCarthy vd., 2022, s. 18). Ancak inovasyon içeren yeni dijital ürünlerin/hizmetlerin etrafındaki uygulamalar da dijitalleşmeye tabi olduğundan önceden kabul edilen inovasyon yönetimi kuramları artık sınırlı bir şekilde uygulanabilmektedir (Hinings vd., 2018, s. 52). Bu çalışmada temelleri yaklaşık kırk yıl önceki teknolojik gelişmelere dayanan TKM’nin (Davis, 1989, ss. 319-334; Venkatesh vd., 2003, ss. 425-471) ve henüz genç bir kuram olan NSK’nın (Carroll, 2020, ss. 1-13; May & Finch, 2009, ss. 535-550) dijital inovasyonların uygulanmasına ve benimsenmesine olan katkıları karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Bu kapsamda yapılan yazın taraması sonucunda TKM ve NSK çerçevelerinin her ikisinin de yayılma kuramlarından (*diffusion theories*) etkilendiklerine yönelik bulgulara ulaşılmıştır (May, 2006, s. 2; Pope vd, 2013, s. 3). Bu kapsamda, TKM inovasyonun iletilmesine, erken benimseyenlere ve özel şampiyonlara odaklanırken, NSK inovasyonun tüm kullanıcılar tarafından benimsenmesine odaklanmaktadır (May, 2006, s. 2). Son otuz yılı aşkın sürede

kullanım kolaylığı ile karakterize edilen TKM çok sayıda teknoloji benimseme çalışmasında (*technology adoption*) kullanılmıştır. Birçok araştırmacı, basitliği nedeniyle gerçek uygulamaları dikkate almadan çalışmalarında TKM'ye atıfta bulunmuştur (Ajibade, 2018, s. 1). Zira TKM, yeni bir teknolojinin insanlar/son kullanıcılar tarafından yararlı ve kullanımı kolay olarak algılandığında kabul edileceğini ve benimseneceğini ileri sürmektedir (Davis, 1989, ss. 319-334; Venkatesh vd., 2003, ss. 425-471). Diğer yandan insanlar/son kullanıcılar dijital bir ürünü/hizmeti kullanışsız ve kullanımı zor olarak algıladıklarında söz konusu ürünü/hizmeti benimseme ihtimalleri yok olmaktadır (McCarthy vd., 2022). Ancak TKM'nin kullanışlılık ve kullanım kolaylığı gibi özünde “sistem tasarımı” ile ilgili olan özelliklere “aşırı derecede” odaklanması son kullanıcıların yeni teknolojiyi benimseme davranışını ancak sınırlı bir şekilde açıklamaktadır (Ajibade, 2018; Oludapo vd., 2024). TKM kullanıcı kümesinin ve karar alma kalıplarının homojen olduğunu varsaymaktadır. Bu nedenlerden dolayı, TKM son kullanıcının algılarına, teknolojiye yönelik tutumlarına, ön yargılarına aşırı derecede odaklanarak kullanıcının teknoloji benimseme sürecine olan katkısını ihmal etmektedir (Davis vd., 1989).

Diğer yandan, NSK ise paydaşların yeni bir uygulama hakkındaki algılarını, tutumlarını, inançlarını ve ön yargılarını, değişime karşı direncin sadece bir erken habercisi olarak değerlendirmektedir (Carroll & Maher, 2023, s. 104). NSK açısından yeni bir teknolojinin/pratiğin uygulanması ve benimsenmesi için öncelikle paydaşların yeniliği nasıl anlamlandırdıkları ve farkındalık düzeyleri (algılar, önyargılar, düşünceler gibi) incelenmektedir (tutarlılık yapısı). Başta yeterli sayıda kilit paydaşın beklentileri yönetilerek örgütsel amaçlarla uyumlu hale getirilmektedir. Ardından, yeniliğe nasıl aktif olarak katılacakları ve yeniden örgütlenmenin nasıl yapılacağı (örn. yeni yapılar, yeni rol-görev dağılımı, yeni beceriler) belirlenmektedir (bilişsel katılım yapısı). Akabinde NSK'nın üçüncü yapısıyla (kolektif eylem) yeni pratik/teknoloji uygulanırken karşılaşılan problemler (kilit performans göstergeleriyle) tespit edilmektedir (Carroll & Maher, 2023, ss. 99-104; Murray vd., 2010, ss. 1-8). Son olarak, NSK'nın dördüncü yapısıyla (yansıtıcı gözlem), başta uygulamayı gerçekleştiren paydaşların geribildirimlerine dayanarak (bağlamsal tecrübeler, *lessons learned*) yeniliğin uygulanmasını kolaylaştıran ve zorlaştıran faktörler yeniden değerlendirilmektedir (Ballinger vd., 2016, s. 140; May & Finch, 2009, ss. 535-550). Bu kapsamda, yeni bir pratiği/teknolojiyi uygulama, rutine yerleştirme, mevcut pratiklerle/teknolojilerle entegrasyon (bütünleştirme) ve yeni pratiği/teknolojiyi değerlendirme açılarından NSK daha kapsamlı ve nüanslı bir çerçeve sunmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi TKM'nin odaklandığı ‘kullanışlılık’ ve ‘kullanım kolaylığı’ değişkenleri ile günümüzün karmaşık teknolojileri/pratikler sınırlı bir şekilde değerlendirilmektedir (Oludapo vd., 2024, s. 11). Diğer bir ifadeyle, TKM kullanıcı memnuniyeti ve algılanan

Fayda yoluyla günümüzdeki inovasyonların benimsenmesiyle ilgili bazı yönleri kapsarken diğerlerini ihmal etmektedir. Örneğin TKM'nin karmaşık teknolojilere veya sistemlere (örn. bulut bilişim-yüksek hızlı dağıtık sanal sunucu sistemleri, yapay zekâ, büyük veri) uygulanabilirliği son derece sınırlıdır (Oludapo vd., 2024, s. 11). Ek olarak, NSK'nın dördüncü yapısına dayanan değerlendirme ve yeniden yapılandırma yaklaşımı (yeni bir pratiğin değerlendirme yoluyla sürekli iyileştirilmesi) TKM'de görülmemektedir. Dolayısıyla NSK'nın doğası gereği içerdiği 'yapısal döngüsellik' TKM'de yoktur.

Sonuçta, TKM'den farklı olarak NSK, inovasyonların nasıl uygulandığı, rutin iş süreçlerine nasıl yerleştirildiği, daha geniş bağlam ile nasıl bütünleştirildiğini açıklayarak uygulamanın ötesine geçilmektedir (normalleşme) (Carroll, 2020, ss. 9-11). NSK karmaşıklık ve aciliyet içeren yeni ürünün/hizmetin uygulanmasını (yeni ürünün/hizmetin sosyal organizasyonu), yerleştirilmesini (yeni ürünü/hizmeti günlük işin rutin elemanı haline getirme), entegre edilmesini (sosyal bağlamına yerleştirilmiş yeni ürünü/hizmeti sürdürmek) sağlamaktadır (Carroll, 2020, ss. 9-11; May & Finch, 2009, s. 535). NSK ile çalışanların karmaşık teknolojilere ve pratiklere karşı algıları, tutumları ve inançları açıkça incelenerek toplumsal şekillendirmeye ve yorumlayıcı esnekliğe odaklanılabilmektedir (May, 2006, ss. 1-9). Bu doğrultuda yeni teknolojilerin ve pratiklerin operasyonel bağlama entegrasyonu sırasında karşılaşılan problemler tespit edilebilmektedir (May & Finch, 2009). NSK ile bireylerin ve grupların yeni teknolojilerin uygulanmasına nasıl dahil olduğu ve yeni teknolojilerin bireyleri nasıl desteklediği (örn. iş, iş birliği ve iletişim performansı üzerindeki etkileri) kapsamlı olarak incelenmektedir (May, 2006; May & Finch, 2009). Bu bağlamda NSK'nın ilk yapısı olan 'tutarlı anlamlandırma ve farkındalık yaratma' ile yeni ürün/hizmet hakkındaki algılar ve varsayımlar üzerine bir konsensus oluşturulmaktadır (May & Finch, 2009). TKM'de olduğu gibi homojen bir kullanıcı grubu olduğu varsayılmamaktadır. İkinci yapı 'bilişsel katılım' ile yeni ürün/hizmet operasyonel hale getirilmektedir. Uygulayıcıların becerileri artırılmaktadır, uygulama etrafında örgütlenilmektedir, uygulamaya katılım ve katkı teşvik edilmektedir. Üçüncü yapı 'kolektif eylem' ile önceki aşamada operasyonel hale getirilen ürün/hizmet uygulanmaktadır. Dördüncüsü yapı 'refleksif izleme' ile uygulama geribildirimler doğrultusunda değerlendirmektedir ve yeniden yapılandırılmaktadır (May, 2006; May & Finch, 2009). Böylece NSK ile çalışanların yeni ürünü/hizmeti benimseme düzeyinin (bağlamsal) etkililiği sürekli olarak artırılmaktadır. NSK'nın yapılarının yinelemeli olarak uygulanmasıyla en etkili teknoloji uygulama ve benimseme sonuçlarına ulaşmak ve sürdürülebilirlik) mümkündür. Ancak tüm kuramlarda olduğu gibi NSK'nın da bazı sınırlılıkları olduğu önceki bölümlerde açıklanmıştır. Bunlardan biri

NSK'nın dijital inovasyonların benimsenmesi konusundaki pratik katkılarının kanıtlanması için daha fazla görgül çalışmaya ihtiyaç duyulmasıdır (Oludapo vd., 2024, s. 12). Karmaşık müdahalelerin pratikte nasıl işlediğine dair daha fazla bulguya ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu sınırlılıkları gidermek ve daha detaylı açıklamalar elde etmek için NSK bazı tamamlayıcı kuramlarla birlikte kullanılabilmektedir. Bu kapsamda sonraki çalışmalarda NSK ile ağ yapılarına odaklanan “Aktör Ağ Kuramı” veya örgütsel psikolojiye odaklanan “Planlı Davranış Kuramıyla” birlikte kullanılması önerilmektedir. Diğer bir araştırma önerisi ise sonraki çalışmalarda NSK'nın “Yetenek Olgunluk Modelleriyle” birlikte kullanılmasıdır. Bu kapsamda NSK karmaşık müdahaleleri (dört yapısıyla) küçük parçalara ayırarak incelemeyi ve yinelemeli iyileştirmeler yaparak sürekli iyileştirmeyi teşvik ederken “Yetenek Olgunluk Modelleri” de örgütsel süreçlerin olgunluğunu değerlendirmek için temel unsurları belirleyebilmektedirler.

Etik Bildirim: sbfdergi@politics.ankara.edu.tr

Benzerlik Denetimi: Tamamlandı.

Çıkar Çatışması Beyanı: Yazar(lar) bir çıkar çatışması beyanında bulunmamıştır.

Kaynakça

- Ajibade, P. (2018). Technology acceptance model limitations and criticisms: Exploring the practical applications and use in technology-related studies, mixed-method, and qualitative researches. *Library Philosophy and Practice*, 9, 1–13.
- Ballinger, C., Taylor, A., Loudon, D., & Macdonald, A. S. (2016). Rehabilitation professionals' perceptions of the use of new visualisation software tools with people with stroke. *Disability and Rehabilitation: Assistive Technology*, 11(2), 139–149. <https://doi.org/10.3109/17483107.2015.1111941>
- Carroll, N. (2020). Theorizing on the normalization of digital transformations. In *Proceedings of the Twenty-Eighth European Conference on Information Systems* (pp. 1–17). Association for Information Systems.
- Carroll, N., Conboy, K., & Wang, X. (2023). From transformation to normalisation: An exploratory study of a large-scale agile transformation. *Journal of Information Technology*, 38(3), 267–303. <https://doi.org/10.1177/02683962231164428>
- Carroll, N., & Maher, M. (2023). How Shell fueled digital transformation by establishing DIY software development. *MIS Quarterly Executive*, 22(2), 99–127. <https://doi.org/10.17705/2msqe.00076>
- Carroll, N., McLafferty, B., Conboy, K., & Donnellan, B. (2021). Normalising a digital transformation. In *Proceedings of the Forty-Second International Conference on Information Systems* (pp. 1–9). Association for Information Systems.

- Corrigan, A., Lake, S., & McInnes, R. (2021). Normalisation process theory as a conceptual framework for continuity of carer implementation. *Women and Birth*, 34(2), 204–209. <https://doi.org/10.1016/j.wombi.2020.02.017>
- Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS Quarterly*, 13(3), 319–340. <https://doi.org/10.2307/249008>
- Davis, F. D., Bagozzi, R. P., & Warshaw, P. R. (1989). User acceptance of computer technology: A comparison of two theoretical models. *Management Science*, 35(8), 982–1003. <https://doi.org/10.1287/mnsc.35.8.982>
- Hinings, B., Gegenhuber, T., & Greenwood, R. (2018). Digital innovation and transformation: An institutional perspective. *Information and Organization*, 28(1), 52–61. <https://doi.org/10.1016/j.infoandorg.2018.02.004>
- Jacobs, S., Weiner, B., Reeve, B., Hofmann, D., Christian, M., & Weinberger, M. (2015). Determining the predictors of innovation implementation in healthcare: A quantitative analysis of implementation effectiveness. *BMC Health Services Research*, 15(1), 1–13. <https://doi.org/10.1186/s12913-014-0657-3>
- Jeffries, M., Keers, R., Phipps, D., Williams, R., Brown, B., Avery, A., Peek, N., & Ashcroft, D. M. (2018). Developing a learning health system: Insights from a qualitative process evaluation of a pharmacist-led electronic audit and feedback intervention to improve medication safety in primary care. *PLOS ONE*, 13(10), 1–16. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0205419>
- Kaler, J., & Ruston, A. (2019). Technology adoption on farms: Using normalisation process theory to understand sheep farmers' attitudes and behaviours in relation to using precision technology in flock management. *Preventive Veterinary Medicine*, 170, 1–8. <https://doi.org/10.1016/j.prevetmed.2019.104715>
- Kane, G. C., Phillips, A. N., Copulsky, J. R., & Andrus, G. R. (2019). *The technology fallacy: How people are the real key to digital transformation* (1st ed.). MIT Press.
- Luig, T., Asselin, J., Sharma, A. M., & Campbell-Scherer, D. L. (2018). Understanding implementation of complex interventions in primary care teams. *The Journal of the American Board of Family Medicine*, 31(3), 431–444. <https://doi.org/10.3122/jabfm.2018.03.170273>
- Machiavelli, N. (2014). *The prince* (D. Donno, Trans.). Open Road Media. (Original work published 1532)
- May, C. R. (2006). A rational model for assessing and evaluating complex interventions in health care. *BMC Health Services Research*, 6(86), 1–11. <https://doi.org/10.1186/1472-6963-6-86>
- May, C. R., & Finch, T. (2009). Implementing, embedding, and integrating practices: An outline of normalisation process theory. *Sociology*, 43(3), 535–554. <https://doi.org/10.1177/0038038509103208>
- May, C. R., Mair, F., Finch, T., MacFarlane, A., Dowrick, C., Treweek, S., Rapley, T., Ballini, L., Ong, B. N., Rogers, A., Murray, E., Elwyn, G., Légaré, F., Gunn, J., & Montori, V. M. (2009). Development of a theory of implementation and integration: Normalisation process theory. *Implementation Science*, 4(29), 1–9. <https://doi.org/10.1186/1748-5908-4-29>
- May, C. R., Rapley, T., Mair, F. S., Treweek, S., Murray, E., Ballini, L., MacFarlane, A., Girling, M., & Finch, T. L. (2015). *Normalization process theory on-line users' manual, toolkit and NoMAD instrument*. Northumbria University. <https://normalization-process-theory.northumbria.ac.uk/theory-behind-npt/core-propositions-of-npt/>
- McCarthy, S., Fitzgerald, C., Sahm, L., Bradley, C., & Walsh, E. K. (2022). Patient-held health IT adoption across the primary-secondary care interface: A normalisation process theory perspective. *Health Systems*, 11(1), 17–29. <https://doi.org/10.1080/20476965.2020.1822146>

- Mogaji, E., Viglia, G., Srivastavave, P., & Dwivedi, Y. K. (2024). Is it the end of the technology acceptance model in the era of generative artificial intelligence? *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 36(10), 3324–3339. <https://doi.org/10.1108/ijchm-08-2023-1271>
- Murray, E., Treweek, S., Pope, C., MacFarlane, A., Ballini, L., Dowrick, C., Finch, T., Kennedy, A., Mair, F., O'Donnell, C., Ong, B. N., Rapley, T., Rogers, A., & May, C. (2010). Normalisation process theory: A framework for developing, evaluating and implementing complex interventions. *BMC Medicine*, 8(63), 1–11. <https://doi.org/10.1186/1741-7015-8-63>
- Oludapo, S., Carroll, N., & Helfert, M. (2024). Why do so many digital transformations fail? A bibliometric analysis and future research agenda. *Journal of Business Research*, 174, 1–17. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2024.114528>
- Pope, C., Halford, S., Turnbull, J., Prichard, J., Calestani, M., & May, C. (2013). Using computer decision support systems in NHS emergency and urgent care: Ethnographic study using normalisation process theory. *BMC Health Services Research*, 13(1), 1–13. <https://doi.org/10.1186/1472-6963-13-111>
- Tatnall, A. (2010). Innovation translation, innovation diffusion and the technology acceptance model: Comparing three different approaches to theorising technological innovation. In A. Tatnall (Ed.), *Actor-network theory and technology innovation: Advancements and new concepts* (pp. 1–12). IGI Global. <https://doi.org/10.4018/9781609601973.ch004>
- Venkatesh, V., & Davis, F. D. (2000). A theoretical extension of the technology acceptance model: Four longitudinal field studies. *Management Science*, 46(2), 186–204. <https://doi.org/10.1287/mnsc.46.2.186.11926>
- Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). User acceptance of information technology: Toward a unified view. *MIS Quarterly*, 27(3), 425–478. <https://doi.org/10.2307/30036540>

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İKTİSAT EĞİTİMİ: KURUMLAR VE TARTIŞMALAR, 1830'LARDAN 1923'E *

Dr. Arş. Gör. Alaaddin Tok

Yıldız Teknik Üniversitesi
ORCID: [0000-0001-5487-596X](#)
ROR ID: [ror.org/0547yzj13](#)

Prof. Dr. Altuğ Yalçıntaş

Ankara Üniversitesi
ORCID: [0000-0002-3344-0497](#)
ROR ID: [ror.org/01wntqw50](#)

Prof. Dr. Ercan Eren

Yıldız Teknik Üniversitesi
ORCID: [0000-0003-4513-278X](#)
ROR ID: [ror.org/0547yzj13](#)

• • •

Öz

Bu makalede cumhuriyetin ilanına kadar olan dönemde Galib Haldun, Ahmed Muhiddin ve Edip Serdengeçti tarafından yazılan yazılardan hareketle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisat eğitiminin evrimini ele alıyoruz. Türkiye'deki geçmişi 200 yıla yaklaşan iktisat eğitiminin evrimini anlamak ve günümüz kurumlarında okutulan iktisadın kökenlerine ışık tutmak için bugüne kadar ihmal edilmiş bu Osmanlıca literatürü önemli bir kaynak olarak değerlendiriyoruz. Şu araştırma sorularıyla ilgileniyoruz: 1923 yılında bir iktisat bölümü ve hatta bir iktisat fakültesinin açılmasına ihtiyaç var mıydı? Açılacak bu bölümde nasıl bir iktisat eğitimi verilmeliydi? Bu çalışma, imparatorluğun son dönemlerinde ve cumhuriyetin ilk yıllarında iktisat eğitiminin nasıl şekillendiğini, hangi akademik ve ideolojik kaygıların etkili olduğunu da ortaya koymaktadır. İktisat eğitimi üzerine yapılan yayınlardaki vurguların, dönemin eğitim anlayışına ışık tutacağı ve bugüne kadar gelen iktisat eğitiminin şekillenme süreci konusunda önemli ipuçları sunacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı İmparatorluğu, İktisat eğitimi, Galib Haldun, Ahmed Muhiddin, Edip Serdengeçti

Economics Education in the Ottoman Empire: Institutions and Debates, from the 1830s to 1923

Abstract

In this article, we examine the evolution of economics education in the Ottoman Empire, based on the selected writings of Galib Haldun, Ahmed Muhiddin, and Edip Serdengeçti. We consider this Ottoman literature, which has been neglected until today, as an important source to understand the evolution of economics education in Turkey over the past 200 years and to shed light on the origins of the economics taught in today's institutions. We engage with the following research questions: Was there a need for an economics department or even a faculty of economics in 1923? What kind of economics education should have been provided in this newly established department? This study also reveals how economics education was shaped in the late period of the empire and the early years of the republic. We believe that the emphasis in publications on economics education will provide insights into the shaping process of economics education up to the present.

Keywords: Ottoman Empire, Economics education, Galib Haldun, Ahmed Muhiddin, Edip Serdengeçti

* Makale gelişi tarihi / Received date: 17.07.2024
Makale kabul tarihi / Accepted date: 18.01.2025
Erken görünüm tarihi / Published online: 25.08.2025

Yazar e-posta: atok@yildiz.edu.tr
altug.yalcintas@politics.ankara.edu.tr
eren@yildiz.edu.tr

Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisat Eğitimi: Kurumlar ve Tartışmalar, 1830'lardan 1923'e

Giriş

Bu makalede cumhuriyetin ilanına kadar olan dönemde yazılan iktisat eğitimi yazılarından hareketle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisat eğitiminin evrimini ele alıyoruz. Türkiye'deki geçmişi 200 yıla yaklaşan iktisat eğitiminin dönüşümünü anlamak için bugüne kadar ihmal edilmiş bu Osmanlıca literatürü günümüz kurumlarında okutulan iktisadın kökenlerini anlamak için önemli birer kaynak olarak değerlendiriyoruz. İlk defa 1830'larda Mekteb-i Tıbbiye'de verilen iktisat dersleri cumhuriyetin ilanına kadar önce Heybeliada Rum Ticaret Mektebi, Turrel Ticaret Mektebi ve Aroni Ticaret Mektebi'nde; ardından, Mülkiye Mektebi, Ticaret Mektebi ve İstanbul Darülfünun Hukuk Fakültesi'nde okutulmuştur. Bu dönemde Galib Haldun, Ahmed Muhiddin ve Edip Serdengeçti gibi yazarlar iktisat yazını ve “iktisat eğitimi nasıl olmalıdır?” sorusu etrafında makaleler yayımlamışlar, mevcut okullardaki iktisat pedagojisi üzerine görüşlerini dile getirmişlerdir. Biz de bu yazıları dikkate alarak 1923 yılında Türkiye'deki iktisat eğitiminin durumunu inceleyeceğiz. Çalışmamızda şu araştırma sorularıyla ilgileniyoruz: 1923'te bir iktisat bölümü ve hatta iktisat fakültesinin açılmasına ihtiyaç var mıydı? Açılacak bu bölümde nasıl bir iktisat eğitimi verilmeliydi?

İktisat eğitime dair bu sorular Cumhuriyet döneminde ilk defa İzmir İktisat Kongresi'nde dile getirilmiştir (İlkin, 1972). “Kongrede Ele Alınacak Sorular” arasında iktisat eğitimi de yer almaktadır:

Avrupa'da tahsil - Ziraat, sanayi, ticaret, orman ve maden sahalarında âli tahsil ve mütehassıslığını temin eylemek üzere Avrupa'ya ne miktar gençler gönderilmelidir? İdare-i hususiyeden ne kadar, muvazene-i umumiyyeden ne kadar bulundurulmalıdır? Darülfünun'da İktisat Fakültesi Hukuk Fakültesi'nden ayrılmalı mıdır? Bu takdirde, başlı başına bir fakülte olacak olan iktisat şubesi hangi esaslara binaen tedrisatta bulunmalıdır? Yalnız memleket ihtiyaçlarını düşünerek mi programlar tesis olunmalı, yoksa alelittlak ilmî bir gaye ile mi programları vaz eylemelidir? Zirai, sınai, ticari, orman ve madencilik mektepleri ile Darülfünun'umuza ameli ve nazari iktisat sahalarında tedrisat ve tatbikatta bulunmak üzere

Avrupa'dan muallim celp edilmeli midir? (Ökçün, 1968 [1999], ss. 195–196)

İlgili literatürü değerlendirdiğimizde, iktisat eğitimi alanındaki tartışmaların cumhuriyetin ilanının arifesinde başlamış olduğu görülmektedir. Haldun, Muhiddin ve Serdengeçti'nin makalelerinden hareketle kaleme aldığımız bu çalışmanın katkısı, daha önce derinlemesine incelenmemiş bu metinlerin Türkiye iktisadi düşünce tarihi yazınında gerektiği yeri almasını sağlamaktır. Bu çalışma, ayrıca, imparatorluğun son dönemlerinde ve cumhuriyetin ilk yıllarında iktisat eğitiminin nasıl şekillendiğini, hangi akademik ve ideolojik kaygıların etkili olduğunu da ortaya koyacaktır. İktisat eğitimi üzerine yapılan yayınlardaki vurguların, dönemin eğitim anlayışına (Bknz. Tökin, 1931; Ete, 1933) ışık tutacağı ve bugüne kadar gelen iktisat eğitiminin şekillenme süreci konusunda önemli ipuçları sunacağı kanaatindeyiz.

1. Osmanlı'da İktisat Eğitiminin Başlangıcı

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı* (1946) adlı eserinde, Tanzimat öncesi dönemde iktisat eğitiminin resmi müfredatta yer almadığını, ancak bu dönemde Osmanlı mütefekkirlerinin Aristo'dan beri süregelen “tasnif-i ulum” geleneğine sadık kalarak İslam düşünürlerinin “ilm-i tedbir-ül menzil” olarak tercüme ettikleri “Economie”e önem verdiklerini belirtiyor (Fındıkoğlu, 1946). Kudret Emiroğlu da benzer şekilde, Türkiye'de iktisat eğitiminin Avrupa'ya göre daha geç başladığını belirttikten sonra iktisat eğitimiyle benzerlikleri bulunan ticaret eğitiminin geçmişinin Osmanlı İmparatorluğu'nun 15. yüzyılına kadar götürülebileceğini ifade etmektedir. “Kınalızade ve Taşköprülüzade'de görülen, medrese çevresindeki iktisat öğrenimi,” diyor Emiroğlu (2021a), “İlm-i Hikmet'in (Felsefe) birinci başlığını oluşturan Hikmet-i Ameliye içinde (ikincisi Hikmet-i Nazariye'dir), İlm-i Ahlak, İlm-i Tedbir-i Menzil ve İlm-i Tedbir-i Medine olarak görülmektedir.” Fatih Ermiş de 19. yüzyıl öncesi iktisat düşüncesi üzerine olan *Osmanlı'da İktisadi Düşünce Tarihi* başlıklı çalışmasında bu tespiti doğruluyor. Ermiş'e (2020, s. 22) göre, “Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisat ayrı bir alan olmadığından, iktisadi meselelere dair fikirler, siyasi, sosyal ve dini literatür içinde araştırılmalıdır”.

Türkiye'de iktisat eğitimi tarihini incelediğimizde, yapılan araştırmaların çoğu iktisat eğitiminin cumhuriyet dönemi öncesinde başladığı tespitinde birleşiyor (Nadaroğlu, 1985; Uygur & Erdoğan, 2005; Keçetep, 2016). Öner Günçavdı (2018) iktisat eğitiminin bir mühendislik okulu olarak kurulan Mühendishane-i Bahr-i Hümayun'da da verildiğini ifade ediyor. Coşkun Çakır

ve Şevket Kâmil Akar da bu tespiti doğruluyor (Çakır & Akar, 1998). İsmet Seyfeddin Koç (2013) ise iktisat alanındaki bazı derslerin ortaokul ve lise düzeyinde eğitim veren idadiler ve sultanilerde dahi okutulduğunu belirtiyor.

“Osmanlı Medreselerinde İktisat Eğitimi” başlıklı çalışmasında Harun Şahin (2012) medreselerde iktisat eğitiminin bulunmadığını ve bugün anladığımız anlamda iktisat ve ilgili konuların ahlaki bilimler içerisinde erimiş durumda olduğunu ileri sürüyor. Gerçekten de bugün anladığımız anlamda kuramsal iktisat dersleri ilk defa Mekteb-i Tıbbiye’de Serendi Arşizen tarafından verilmiştir (Genç & Özgür, 2011; Özgür & Genç, 2011; Özgür & Genç, 2014). Osmanlı’nın ilk iktisat eğitmeni (muallimi) olan Arşizen’in (Sayar, 2003) Fransızca ders notlarından derlenen kitabı Aleko Suço tarafından Türkçe’ye çevrilmiş ve *Tasarrufat-ı Mülkiye* başlığıyla 1843’te yayımlanmıştır (Archigenes, 1843 [2011]).

Osmanlı İmparatorluğu’nda yayımlanan başlıca telif kitapları ve makaleleri dikkate aldığımızda - örneğin *Risale-i Tedbir-i Umran-ı Mülki* (1830’lar), *Tasarrufat-ı Mülkiye* (1843) ve *İlm-i Tedbir-i Mülk* (Wells, 1860) ile “Bankaların Envaı ile Tabiatlarına Dair” (1861), “Tarih-i Evrak-ı Nakdiye ber-vech-i Umumi” (1861) ve “İlm-i Servet-i Milel” (1862) - iktisat eğitiminin, iktisat araştırmalarından ve ekonomi alanında yapılan yayımlardan daha önce başladığı sonucuna ulaşabiliriz. Bu konuda Ahmed Güner Sayar da *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik Dönem’den II. Abdülhamid’e)* adlı çalışmasında benzer bir görüşü dile getiriyor:

Tanzimat ertesinde, Avrupa’da bulunan Osmanlı-Türk aydınları, ekonomi-politik tahsiliyle uğraşmamışlardır. İşin ilginç yanı, Osmanlı Türkiye’sinin Avrupa’da bulunan genç kafaları, kendilerini birbirleriyle kuru ve kısır bir politik mücadeleye itmişler; bu yolla, merkezi otoriteyle devamlı hesaplaşmışlardır... Çoğunlukla, bu neslin yurt dışında ve dönüşlerinde iktisada ait yazılarında sağlıklı bir iktisat mantığı olmadığı gibi, hemen hepsi iktisat politikalarının doğal yöntemi olan yordamlamayı cömertçe kullandılar. (Sayar, 1986 [2000], s. 41)

Yukarıda bazı örneklerini zikrettiğimiz eserlerden oluşan zengin literatürde yerleşmiş kanaatin aksine, son dönemde yapılan bazı çalışmalar Osmanlı İmparatorluğu’ndaki iktisat eğitiminin gayrimüslim okullarında başladığını göstermektedir. Örneğin Ayşenur Erdoğan (2019) Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ilk özel ticaret okulunun 1831 yılında Rum milleti tarafından kurulan Heybeliada Rum Ticaret Mektebi olduğunu dile getiriyor. Ellinoemboriki Sholi Tis Halkis ya da Elen Ticaret Okulu olarak bilinen bu okulda sigortacılık, muhasebe ve matematik dersleri okutulmuştur. Yazar bu okulun Atina, Odessa, Köstence, İskenderiye ve Marsilya’dan gelen binlerce

öğrenciye ticaret eğitimi verdiğini ifade ediyor. Osmanlı döneminde hükümet tarafından kurulan ticaret mekteplerine örnek olduğu belirtilen Heybeliada Rum Ticaret Mektebi (Üsdiken, 2023, s. 33) 1913 yılında hastane yapılmak üzere hükümete teslim edilmiştir. Aroni Ticaret Mektebi (İzmir, kuruluş: 1857), İngiliz Turrel Ticaret Mektebi (İzmir, kuruluş: 1859) ve Fransız Rum Dış Ticaret Mektebi (İzmir, kuruluş: 1909) gibi okulları da değerlendirdiğimizde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisat eğitiminin zengin ve çok kültürlü bir yapıya sahip olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Yani günümüz iktisat eğitimi tartışmalarında sıkça karşılaştığımız *çoğulculuk* (Chavance vd., 2018), imparatorluk döneminde kısmen de olsa tesis edilmiş durumdaydı. Gayrimüslim okullarında okutulan iktisat dersleriyle ilgili çalışmalar sınırlı sayıda olduğundan, daha derinlikli çözümlmeleri ileriki çalışmalarımıza bırakıyoruz.

2. Mekteb-i Mülkiye

Temel amacı bürokrasiye donanımlı personel yetiştirmek olan Mekteb-i Mülkiye, faaliyete başladığı tarihten itibaren müfredatında iktisatla ilgili derslere yer vermiştir (Baskıcı, 2009). 1859'da *Ekonomi Politik ya da İstihsal-i Servet ve Yesar-ı Mülk* adıyla programa giren iktisat dersi sonraki dönemlerde *İlm-i Servet*, *İlm-i Servet-i Milet*, *Fenn-i Servet* ve *İlm-i İktisad* gibi isimler almıştır. Bu alanda yapılan çalışmalar, 1859'da kurulan Mekteb-i Mülkiye'de iktisat dersinin ilk defa Emin Efendi (Emil Schultz) tarafından *Ekonomi Politik* adıyla verilmiş olduğunu gösteriyor. 1877 ve 1897 yılları arasında ise Sakızlı Ohannes Paşa *İlm-i Servet* adlı bir ders okutmuştur. 1880 yılında ilk baskısı yapılan *Mebadi-i İlm-i Servet* (ikinci baskısı 1885, üçüncü baskısı 1893) büyük ölçüde Ohannes'in *İlm-i Servet* derslerine dayanır (Ohannes, 1880 [2015]; Emiroğlu, 2021b). Bu ders Ohannes'in Mekteb-i Mülkiye'den ayrılmasının ardından Mikail Portakal, Mahmud Esad ve Cavid Bey tarafından verilmiştir. İktisadın kuramsal bir bilim olarak yerleşmesinde Mekteb-i Mülkiye'nin büyük bir rol oynadığı açıktır.

Mekteb-i Mülkiye'de bu derslerle birlikte *Ticaret Hukuku* ve *Maliye* gibi iktisatla dolaylı olarak ilgili dersler de verilmiştir. Kurumun 1913'te mali, idari ve siyasi şubelere ayrılmasıyla eğitim müfredatında esaslı değişiklikler olmuş, mali şubenin müfredatına iktisatla ilgili çok sayıda ders eklenmiştir. Yeni programın ortaklaşa okunan ilk iki sınıfında *İlm-i İktisat* ve *Ticaret Hukuku* dersleri bütün öğrencilere zorunlu kılınmıştır. Mali şubenin üçüncü ve dördüncü sınıf programları ise iktisatla ilgili 13 farklı ders içermektedir. Üçüncü sınıfta *İktisat*, *Mesâlih-i İktisadiye Tarihi*, *İlm-i Mali* ve *Kavanin-i Maliye*, *Usul-i Defter-i Umumi* ve *Mali*, *Tatbikat-ı Maliye*, *Tatbikat-ı İktisadiye* ve *Nakit*, *İtibar*, *Borsa* dersleri okutulurken, dördüncü sınıfta *Bütçe*, *Kavanin-i İstikraziye* ve *Osmanlı İstikrazatı*, *Hesab-ı Mali*, *Usul-i Muhasebat-ı Umumiye*, *Ticaret-i*

Maliye-i İstatistikiye, Kanun-ı Arazi ve Emval-i Gayrimenkule Kanunu dersleri verilmektedir. *Tatbikat-ı Maliye* ve *Tatbikat-ı İktisadiye* dersleri dördüncü sınıfta da bulunmaktadır (Babaoğlu, 2024, ss. 553–555). Bu yeni program Mülkiye’deki iktisat eğitimi açısından bir dönüm noktası olsa da savaş koşullarından dolayı uzun süre pratiğe dökülememiştir (Eren, 2023, s. 57).

1924 yılında yeni müfredat uygulamaya konulmuştur. Okulun her bölümünde iktisat dersleri verilmektedir. (Bknz. Ekler, Tablo 1 ve Tablo 2) Kuruluşundan 1924’e kadar Mekteb-i Mülkiye’de verilen iktisat dersleri ve bunların yürütücüleri şöyledir:

1859-1863, *Ekonomi Politik*, Emin Efendi (Emil Schultz) (Cangır & Baskıcı, 2020, ss. 22–23)

1863-1865, *İlm-i Emval-i Milliye*, Mehmed Şerif Bey (Erdoğan, 2021, ss. 543–545)

1865-1887, *İlm-i Emval-i Milliye*, Münif Bey (Erdoğan, 2021, ss. 543–545)

1877-1897, *İlm-i Servet*, Sakızlı Ohannes Paşa (Dinç, 2021, s. 74; Cangır & Baskıcı 2020, ss. 36–37)

1898-1902, *İlm-i Servet*, Mahmud Esad Efendi ve Hacı Rakım Bey (Vurgun, 2021, ss. 133-137; Ercoşkun, 2021, s. 103)

1902-1906, *İlm-i Servet*, Abdi Bey (Ercoşkun, 2021, s. 103)

1907-1908, *İlm-i Servet*, Hasan Tahsin (Ercoşkun, 2021, s. 103)

1908-1913, *İlm-i İktisad*, Cavid Bey (Çankaya, 1969a, ss. 330–331)

1913-1924, *İlm-i İktisad*, Müderris bilgisi yok.

Bunlara ek olarak *Usul-i İstatistikiye* (Emin Efendi), *Kavanin-i Ticaret ve Bazı Esas Malumat-ı Ticariye* (Gavril Efendi) ve *Usul-ı Maliye* (Mikail Portakal Paşa ve Nail Bey) de Mekteb-i Mülkiye’de verilen dersler arasındadır.

3. Hamidiye Ticaret Mektebi

Eğitime 1884’te başlayan Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi’nin ilk programında iktisat dersi *İlm-i Servet-i Milel* adıyla açılmıştır. Dört senelik okulun üçüncü sınıfında verilen bu ders haftalık 2 saattir. Bunun yanında ticaretin coğrafi, tarihî ve hukuki yönlerinin işlendiği birkaç ders de üçüncü ve dördüncü sınıflara yayılmıştır. 1890’da kapatılan okul 1894’te daha sade bir programla yeniden faaliyete geçmiştir. Üç seneye indirilen yeni programın farklı sınıflarında ticaretle ilgili dersler ve son senesinde, iktisat dersi olan *İlm-i Servet*

bulunmaktadır. 1902 yılında hazırlık sınıfının eklenmesiyle dört seneye çıkarılan okulun programı da yeniden düzenlenmiş, bu yıldan itibaren *İlm-i Servet* dersi ikiye bölünerek ikinci ve üçüncü sınıflarda okutulmaya başlamıştır. 1908'de yeni bir program yapılsa da müfredata *Usul-i Maliye* dersi eklenmesi dışında iktisatla ilgili derslerde kayda değer bir değişiklik görülmemektedir. 1913'te yeni bir yapılanmaya giden Ticaret Mektebi kısm-ı evvel ve kısm-ı sâni olarak ikiye ayrılmış ve her bölümün ders programı yeniden düzenlenmiştir. Üç senelik kısm-ı evvelin ikinci sınıfında 9 saat, üçüncü sınıfında 3 saat *İlm-i İktisad ve İhsaiyat* dersi bulunmaktadır. Yine üç sene eğitim veren kısm-ı sâninin üçüncü sınıfı şehbenderlik, banka ve sanayi şubelerine ayrılmıştır. Bu kısımda *Nazariyat-ı İktisadiye ve İktisad-ı Ticari, Mali Piyasalar ve Banka Siyaseti, Tarih-i Ticaret ve Sanayi, Coğrafya-yı İktisadi, Usul ve Kavânin-i Maliye ve Kavânin-i Ticariye* gibi iktisatla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili çok sayıda ders verilmektedir. 1922'de bir kez daha değiştirilen program Ticaret Mekteb-i Âlisi'ni en ayrıntılı iktisat müfredatına sahip eğitim kurumu haline getirmiştir (Erdoğan, 2016). (Bknz. Ekler, Tablo 3 ve Tablo 4)

4. Darülfünun

İlk kez 1863-1865 tarihleri arasında faaliyet gösteren Darülfünun, bu evresinde iktisatla ilgili herhangi bir eğitim vermemiştir. 1870'de yeniden açılan okulda iktisat dersi açma çabaları olsa da programda böyle bir ders bulunmamaktadır. Darülfünun'da iktisat eğitimi 1874-1878 yılları arasında hukuk şubesinde verilen *Ekonomi Politik (Tedbir-i Müddin)* ile başlamıştır. 1880 yılında bağımsız bir eğitim kurumu olarak faaliyete başlayan Mekteb-i Hukuk 1884'ten itibaren programına aldığı *İlm-i Servet* dersiyle bu geleneği devam ettirmiş, 1900 yılında yeniden açılan Darülfünun 1908'de Mekteb-i Hukuk'u bünyesine katarak programına iktisat eğitimini de dahil etmiştir. Bu yıllarda verilen dersler *İlm-i İktisat* ve *Kavânin-i Maliye*'dir. 1915'te Alman öğretim üyeleri Friedrich Hoffman ve Anton Fleck'in hukuk şubesinde görevlendirilmesiyle program tekrardan düzenlenmiştir (Eren & Tok, 2024, ss. 80–83). 1917'den itibaren okutulan programın özellikle idari ve mali şubesi çok sayıda iktisat dersi içermektedir (Hoffman, 1919 [2023], s. 67). (Bknz. Ekler, Tablo 5) Ancak belirtilmelidir ki Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda iktisat eğitimi eksikliği nedeniyle bu derslerin hepsini açmak mümkün olmamıştır.

Yukarıda zikredilen okullar dışında *İlm-i İktisat* ve *İhsaiyat* dersleri Zühtü Bey ve Kemal Bey tarafından Mekteb-i Fünun-ı Maliye'de, Aram Efendi tarafından Baytar Mektebi'nde verilmiştir. Ayrıca Halkalı Ziraat Mektebi, Yedigâr-ı Terakki Ticaret Mektebi, Selanik Ticaret Mektebi, İttihat ve Terakki İzmir Merkez Ticaret Mektebi, Kız Sanayi Mektebi ve Maliye Memurları

Mektebi'nde lise ve yüksek okul seviyesinde iktisat dersleri verildiğine dair tespitlere rastlamaktayız (Bknz. Mardin, 1962, ss. 49–50; Çakmak, 2011, ss. 115–122; Kılınçoğlu, 2015 [2023], s. 77; Emiroğlu, 2021a).

5. Cumhuriyetin Arifesinde İktisat Eğitimi Üzerine Tartışmalar

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisat dersleri 1830'larda başlamış olmasına rağmen iktisat eğitimine ilişkin ilk tartışmalara 20. yüzyılın başlarında yayımlanan gazetelerde rastlıyoruz. Örneğin 1906 tarihinde *Sabah* gazetesinde “İlm-i İktisat Tedrisatı” başlığıyla yayımlanan imzasız bir makale, bir okur mektubuna yanıt olarak kaleme alınmış ve ülkede açılan sanayi ve ticaret okullarında iktisat eğitiminin önemine dikkat çekmiştir. Mektup, sanayi okullarında verilen eğitim programlarının kapsamının genişletildiğini ve birçok bilim dalının programa dahil edildiğini ancak iktisat eğitiminin eksik olduğunu belirtmektedir. Makale, bu eksikliğe vurgu yaparak iktisat eğitiminin sanayi ve ticaret öğrencileri için neden gerekli olduğunu açıklamaktadır.

Makalede ziraat eğitiminin ülke genelinde yaygınlaştırıldığı ve bu eğitimin faydalı sonuçlar verdiği ifade edilmektedir. İsmi belirtilmeyen yazara göre, öğrencilere ziraat bilgisiyle beraber iktisat bilgisinin de sunulması gerekmektedir. Ziraat eğitimiyle öğrencilere toprağın servet değeri öğretilirken, iktisat eğitimiyle bu servetin nasıl en verimli şekilde kullanılacağı anlatılmalıdır. Böylece öğrenciler, servetin üretim ve tüketim yollarını öğrenerek daha bilinçli ve verimli çalışabileceklerdir.

Makale, iktisat eğitiminin ahlak eğitimine de katkı sağlayacağını belirterek, genel düzenlilik ve verimli tüketim kavramlarının öğrencilere kazandırılmasının önemini vurgulamaktadır. Makalede iktisat eğitiminin genişletilerek diğer okullarda da yaygınlaştırılması gerektiği güçlü bir şekilde savunulmaktadır. İlm-i iktisadın ahlaki değerleri ilgilendiren tarafına dikkat çekilmesi eğitimin sadece teknik bilgi değil, aynı zamanda değerler eğitimi açısından da ele alınması gerektiğini göstermektedir. “İlm-i iktisat ahlak eğitimi bakımından önemli faydalar temin edeceği için gayet lazımdır” denilen makale, bu yönüyle, eğitim politikaları ve programlarının geliştirilmesi konusunda önemli bir perspektif sunmaktadır.

Makalenin 1906 yılında yazıldığı düşünüldüğünde, yenilikçi bir pedagojik bakış açısına sahip olduğu söylenebilir. İktisat eğitiminin yalnızca teknik bilgi kazandırmakla kalmayıp, ahlaki değerleri de pekiştireceğini öne sürmek, dönemin eğitim anlayışı için oldukça ileri bir düşüncedir. Bu perspektif, eğitimde

disiplinlerarası bir yaklaşım benimsemenin erken örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Makale, iktisat eğitiminin yalnızca ekonomik faaliyetlerin verimli ve sürdürülebilir bir şekilde yürütülmesi için değil, aynı zamanda, toplumsal değerlerin ve ahlak anlayışın yerleşmesi için de gerekli olduğunu savunmaktadır. Bu bakış açısı, iktisat eğitiminin kapsamının genişletilmesi gerektiğini ve ahlak eğitimi ile desteklenmesinin uzun vadede daha bilinçli ve ahlaklı bireyler yetiştirilmesine katkı sağlayacağı anlamına gelir. Dolayısıyla, makale hem dönemin eğitim politikaları açısından hem de günümüz eğitim anlayışına ışık tutması bakımından değerli bir belge niteliğindedir. 1906 yılında yazılmış olması, o dönemde de iktisat eğitiminin ahlaki boyutlarının farkında olduğunu ve bu konuda adımlar atıldığını göstermektedir. Bu, tarihsel süreçte eğitimde disiplinlerarası yaklaşımların ne kadar önemli ve etkili olduğunu vurgulayan bir kanıttır.

6. Galib Haldun

Osmanlı dönemi valilerinden Galip Paşa'nın oğlu olan Galib Haldun (Haldun Galip Savcı) 1892-1942 yılları arasında yaşamıştır (Çankaya, 1969b, s. 243). Robert Kolej'den mezun olduktan sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne giderek Cornell Üniversitesi'nde ziraat eğitimi almıştır (BOA, MF.MKT. 1169/24, 1911; BOA, MF.İBT. 323/28, 1911).

Galib Haldun 1916 ve 1917 tarihlerinde yazdığı dört kısa makalede (Haldun, 1916a; b; c; 1917), Tanzimat döneminden itibaren Osmanlıca yayımlanan telif ve çeviri iktisat ders kitapları üzerine değerlendirmelerde bulunuyor. Bu değerlendirmeler Türkiye iktisat yayıncılığının ilk genel değerlendirmesi olması açısından büyük önem taşımaktadır. Ancak Haldun bu makalelerde Osmanlı'da iktisat eğitimine değinmemekte; daha ziyade, iktisat alanındaki yayınlara odaklanmaktadır.

Haldun ilk iktisat makalesinin Münif Paşa tarafından 1860'da (1277) *Ceride-i Havadis*'te yayımlandığını belirtiyor. Münif Paşa'nın bu makalede ekonomi politik terimini kullanmasının oldukça yerinde olduğunu dile getiriyor. Ancak Aziz Tekdemir 2011'de yayımlanan "Osmanlı Devleti'nde İlk Ticari Gazete: *Ceride-i Ticaret*" başlıklı makalesinde (Tekdemir, 2011) ve Kenan Demir *Osmanlı İktisadi Dergicilik (1857-1923)* adlı doktora tezinde (Demir, 2014, ss. 28–29) iktisat alanında makalelere de yer veren ilk süreli yayın olan *Ceride-i Ticaret*'in 1847-1858 tarihleri arasında Enveri Efendi tarafından çıkarıldığını belirtiyor. Buradan hareketle Haldun'un tespitinin doğru olmadığını kanaatine ulaşıyoruz.

Ardından, Mehmet Şerif'in *Tercüman-ı Ahval*'de 1861'de (Hicri 1278) yayımlanan makalelerine değinen Haldun, Mehmet Şerif'in iktisat bilimi için *ilm-i ahval-i milliye* tabirini tercih ettiğini belirtiyor. Bizim kayıtlarımıza göre (Yalçıntaş vd., 2022-2025) toplam dört adet olan bu makalelerin künyeleri aşağıdaki gibidir. Mehmet Şerif ayrıca 1863 tarihinde *Mecmua-i Fünun*'da bir makale daha yayımlamıştır. Bu makaleye Haldun'un makalelerinde değinilmemektedir.

Şerif, M. (1861a, 26/29 Eylül). Bankaların envayı ile tabiatlarına dair. *Tercüman-ı Ahval*, 84(2-3), 85(2-3).

Şerif, M. (1861b 3/5 Eylül). Ekonomi politik ilminin tarikiyle hudud-ı tabiyesinin tahdidi beyanıdır. *Tercüman-ı Ahval*, 74(3), 75(2).

Şerif, M. (1861c, 14/17/19/21 Kasım). İtibar-ı umum-i ticarete dair. *Tercüman-ı Ahval*, 105(2-3), 106(2-3), 107(2-3), 108(3).

Şerif, M. (1861d, 19/22 Ağustos). Sanayi ve ziraattan hangisinin hakkımızda hayırlı olduğuna dair. *Tercüman-ı Ahval*, 68(2-3), 69(3-4).

Haldun makalelerinde iktisat ve maliye alanındaki çalışmaların halkın ilgisini çekmediğinden yakınıyor. Bu dönemde, Avrupa piyasalarından alınan borçlar ve maliye ile ilgili yeni yasalar, Osmanlı maliyesinde ciddi değişikliklere ve krizlere neden olmuştur. Ancak halkın matbuata (basına) ilgisizliği ve entelektüel kesimin daha çok şiir ve edebiyatla ilgilenmesi nedeniyle, mali ve iktisadi makaleler yeterince ilgi görmemiştir. Yabancı dillerde yapılan yayınları idare edenler iktisat bilimine Osmanlı tebaası olan yazarlara göre daha vakıftır. Haldun, Tanzimat döneminde Osmanlı matbuatının gelişim gösterdiğini ve içerik bakımından basmakalıp tercümelerden kurtulduğunu belirtiyor. Sultan Abdülaziz'in saltanatı sırasında mali reformların bir idare prensibi haline gelmesi ve bütçe ve nakit işlemleri ile ilgili resmi yayınların yapılması, matbuat için önemli bir tartışma zemini oluşturmuştur. Haldun'a göre bu dönemde Genç Türk hareketi edebî bir grup olarak başlamış, ardından siyasi bir hareket haline gelmiştir. *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, *Tercüman-ı Ahval*'den daha fazla edebi ve ilmi bir topluluk oluşturmuştur. Ancak, İstanbul'da neşredilen gazeteler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Yazar yabancı dillerde yayımlanan gazetelerin yöneticilerinin daha bilgili ve sanata daha vakıf olduklarını ifade etmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın bu duruma etki etmiş olabileceğini dile getiren Haldun, *Terakki*, *Hakayıkul Vekayi*, *Basiret* ve *İbret* gibi dergilerin değerli olduğu tespitinde bulunuyor ve *Times*, *Morning Post* ve *La Turquie*'de çıkan makalelerin tercümelerini yayımlayan dergilerin o zamana kadar tetkik edilmemiş olduğunu belirtiyor. Ancak sadece bu yayınları dikkate alarak ülkenin genel durumu hakkında kesin bir görüş bildirmenin doğru olmayacağını söylüyor.

Haldun, Tanzimat döneminin önemli gazetelerinden biri olan *Hakayıkul Vekayi*'nin iktisadi meseleler üzerine yaptığı yayınlara ve bu yayınların Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi medeniyetine katkılarına dikkat çekmektedir. Yazar bu dönemde genç Müslümanların ziraat, sanat ve ticaretle ilgilenmeye teşvik edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. *Hakayıkul Vekayi*, önemli iktisadi meseleleri tartışan ve bu konuda halkı bilinçlendiren bir platform olmuştur.

Haldun'un belirttiğine göre, dönemin gazetelerinde istikraz (borçlanma), Düyun-ı Umumiye (Genel Borçlar İdaresi) ve maliye denetimi gibi konular yaygın olarak işlenmiştir. Bu gazetelerde yayımlanan makaleler, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu makalelerin yazarlarının kim olduğu tam olarak bilinmese de içerikleri dönemin ekonomik ve mali durumunu anlamak için önemli bilgiler sunmaktadır.

Gazeteler arasında *La Turquie*, *Takvim-i Ticaret*, *Levant Herald* ve *Levant Times* özellikle mali ve iktisadi konulara odaklanmıştır. *La Turquie* hükümetin maliye politikasını eleştirmiş ve gelir ve giderlerin mali denetim altında olması gerektiğini savunmuştur. *La Turquie* ayrıca iç gümrükler meselesine de dikkat çekmiş ve yerli ürünlerin vilayetler arası ticaretinde yüksek vergilerin getirdiği sorunları vurgulamıştır.

Bu dönemde Avrupa sermayesinin Osmanlı topraklarına akışı ve devletin borçlanma politikaları da önemli iktisadi değişimlere yol açmıştır. Bu hareketlilik, basının ilgisini çekmiş ve iktisadi konulara dair yayınları artırmıştır. İngiltere sefaretinin yayımladığı raporlar ve konsolosluklardan alınan bilgiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun mali ve ekonomik durumunu anlamak için çok önemlidir.

Haldun, Tanzimat dönemi matbuatını, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve mali vaziyetini belirlemek için önemli bir referans kaynağı olarak görmektedir. Tanzimat döneminde ekonomik reformlar ve modernleşme girişimleri olmuştur. Bu dönemde ticari yollar inşa edilmiş, Fevâid-i Osmaniye adında bir denizcilik şirketi kurulmuş, para birimi reformu yapılmış, pamuk tarımı geliştirilmiş ve Osmanlı Bankası kurulmuştur. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa, bir sanayi sergisi olan Sergi-i Osmani düzenlenmiştir. Ancak, bu resmi girişimler halkta yeterli ekonomik bilinç ve faaliyet oluşturmamıştır. Matbuatın sessiz kalması, hükümetin bu çabalarının etkisiz kalmasına neden olmuştur.

Haldun'un makalelerinde Sahak Efendi, Cavid Bey ve Ahmed Hilmi Bey gibi yazarların isimleri anılıyor. Bizim kayıtlarımıza göre (Yalçıntaş vd., 2022-2025) Haldun'un zikrettiği isimlerin kaleme aldığı yayınlardan bazıları aşağıdaki gibidir:

Say, J. B. (1852). *İlm-i tedbir-i menzil [Catechisme d'economie politique, 1815]* (S. Abroyan, Çev.). Mühendisioğlu Ohannes Matbaası.

Hübner, O. (1869). *Ekonomi tercümesi: Fenn-i idare [Der Kleine Volkswirth: Ein Büchlein für den Elementarunterricht, 1852]* (M. Midhat, Çev.). Cemiyet-i İlmiye Matbaası.

Hübner, O. (1870). *İlm-i tedbir-i servet [Der Kleine Volkswirth: Ein Büchlein für den Elementarunterricht, 1852]* (A. Hilmi, Çev.). Mekteb-i Harbiye-i Hazret-i Şâhâne Matbaası.

Cavid, M. (1900). *İlm-i iktisat*. Matbaa-i Amire.

Sabahaddin, M. (1908a). Terbiye-i milliye ve ıslahat-ı şahsiye. *Terakki*, 19-20, 7-8.

Sabahaddin, M. (1908b). *Teşebbüs-i şahsi ve tevsi-i mezuniyet hakkında bir izah*. Kütübhaneye-i Cihan.

Görüldüğü gibi, Türkiye iktisadi düşüncesinin 1917'ye kadarki durumunu değerlendiren Haldun, iktisat eğitimine ilişkin herhangi bir tespitte bulunmuyor. Ancak bu metinlerin iktisat eğitimi üzerine aşağıda kaleme alınan yazılarla birlikte değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Dönemin sınırlı sayıda iktisadi yayınlarına dayanarak yapılan bu değerlendirmelerin ileride yapılacak araştırmalar için temel teşkil edeceği kanaatindeyiz.

7. Ahmed Muhiddin

Ahmed Muhiddin 1892'de İstanbul'da doğar. 1909 yılında lise bitirme imtihanlarını verir. Aynı yıl edebiyat, hukuk, iktisat ve felsefe grubu derslerinde tahsil göreceği Darülfünun'a kaydolar. Bu okuldan 1913'te mezun olan Ahmed Muhiddin 1914 başında devlet bursuyla Almanya'ya gönderilir. Ancak savaş nedeniyle eğitimine devam edemez ve geri dönmek zorunda kalır (Mertoğlu, 2003).

1915 yılından itibaren Ziya Gökalp'in yönlendirmesiyle İslam Mecmuası'nda milli iktisat üzerine yazılar kaleme almaya başlar. 1916 başında tekrar Almanya'ya dönen Ahmed Muhiddin 1 Mayıs 1916'da Leipzig Üniversitesi Sami Dilleri ve Edebiyatları Enstitüsü'ne Türkçe okutmanı olarak atanır ve 1921 yılına kadar bu görevi sürdürür. 1921'de *Die Kulturbewegung im Modernen Türkentum* başlıklı doktora tezini savunur (Muhiddin, 1921; Muhiddin, 2004).

Elimizdeki kayıtlardan Ahmed Muhiddin'in Ekim 1922'de Türkiye'ye kesin dönüş yaptığını anlıyoruz. Muhiddin, dönüşünü takip eden süreçte iş bulamaz ve büyük mali sıkıntılarla karşılaşır. 1923 yılı Ocak ayında Falih Rıfkı

Atay, okul arkadaşı Ahmed Muhiddin'i *Akşam* gazetesi adına İzmir İktisat Kongresi'ni izlemek için İzmir'e gönderir. Ahmed Muhiddin kongre münasebetiyle on beş yazı yazar. Muhiddin 3 Temmuz 1923'te, henüz 31 yaşındayken, oturduğu Eyüp Sultan'da tifodan vefat eder.

Ahmed Muhiddin, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında gerçekleşen İzmir İktisat Kongresi'ni *Akşam* gazetesi adına izler. Kongre ikliminden hareketle “İktisadi Meselemiz Nedir?” (1923a) ve “İktisadi Tedrisatımız” (1923b) başlıklı iki yazı yayımlar. Muhiddin “İktisadi Meselemiz Nedir?” başlıklı makalesinde Türkiye'nin iktisadi meselelerini tespit etmek ve çözmek için bilimin ve dahilerin rolüne vurgu yapmaktadır. Yazar, Batı bilimlerine olan bağımlılığımızı sorgularken, iktisat kuramlarının tarihsel gelişimiyle milletlerin iktisadi tarihlerini karşılaştırır ve Batı'dan alınan iktisat kuramlarının mutlak ve genelgeçer olarak kabul edilmesinin yanlış olduğunu savunur. Bu kuramların Batı'nın kendi iktisadi meselelerine yönelik olarak geliştirildiğini ve Türkiye'ye uygun olmayabileceğini belirtir.

Ahmed Muhiddin Türkiye'de bağımsız ve milli bir iktisat biliminin olmadığını söyleyerek bunun yerine Batı'dan alınan kuramların doğrudan uygulanmasını eleştirmektedir. Toplumsal bilimlerle doğa bilimleri arasındaki farkı anlamamış olmamız nedeniyle, Batı'nın iktisat kuramlarını kendi iktisadi meselelerimizi sorgulamadan kullanmanın sakıncalı olduğunu vurgular. Bu durumun, Türkiye'nin iktisadi meselelerinin aydınlatılmasında ve iktisadi siyasetin belirlenmesinde olumsuz etkileri olduğunu ifade eder.

Makale, Batı'nın iktisadi eğilimlerinin taklit edilmesinin iktisadi gelişimimizi olumsuz etkilediğini savunur. Ahmed Muhiddin Türkiye'nin iktisadi meselelerinin çözümünde bağımsız bir yaklaşıma ihtiyaç duyulduğunu ve ülkenin Batı'nın etkisinden kurtularak kendi iktisadi siyasetini belirlemesi gerektiğini vurgular. “[İzmir İktisat Kongresi]'nin toplanması öncesinde bu garipliği bu şekilde herkesin önüne koymaktan artık çekinmemek gerekir” diye yazar ve Türkiye'nin iktisadi kaderini belirleyenlerden, bağımsız ve doğru bir iktisadi politika beklenmesi gerektiğini, her gecikme ve hatanın milli bir felaket olacağını belirtir.

Ahmed Muhiddin “İktisadi Tedrisatımız” başlıklı makalesinde ise Türkiye'de iktisat eğitiminin yetersizliğini ve bu alandaki eksikliklerin giderilmesi gerektiğini dile getirir. Yazar, Türkiye'nin eğitim sisteminde iktisat derslerinin hem nicelik hem de nitelik açısından istenen seviyede olmadığını belirtirken, yükseköğretim kurumlarında ve liselerde iktisat derslerinin yeterince önemsenmediğini, programların yetersiz olduğunu ve eğitim materyallerinin güncel olmadığını vurgular.

Ahmed Muhiddin ayrıca Alman üniversitelerindeki iktisat fakültelerinin ve bölümlerinin çokluğu ile Türkiye'deki durumu karşılaştırarak, Türkiye'nin bu alandaki geri kalmışlığına dikkat çeker. Yazar, on üç yıl önce Darülfünun'a girdiğinde haftada sadece iki saat iktisat dersi verildiğini ve bu dersin daha sonra programdan çıkarıldığını ifade eder. Ayrıca, idadi ve sultanilerde de iktisat derslerinin sürekli değiştiğini, ders kitaplarının ve uzman eğitmenlerin eksik olduğunu belirtir. Öğretmen yetiştiren Darülmualiminler de benzer durumdadır. Öneri olarak lise seviyesinde ve öğretmen okullarında pratik derslere daha fazla yer verilmesi gerektiğini savunur.

Ahmed Muhiddin üniversite (darülfünun) düzeyindeki iktisat eğitiminin içerik olarak yetersiz olduğunu, Avrupa'dan tercüme edilen eserlerin çoğunun Türkiye'nin iktisadi meselelerine uygun olmadığını düşünmektedir. Yazar, iktisat eğitiminde bağımsız ve milli bir yaklaşım benimsenmesi gerektiğini, Avrupa'da geliştirilen kuramların doğrudan uygulanmasının yanlış olduğunu vurgulamaktadır. Türkiye'nin kendi iktisadi meselelerine yönelik özgün bir eğitim sistemine ihtiyaç duyduğunu savunmaktadır. Ahmed Muhiddin, somut olarak, üniversitenin iktisat bilimi uzmanları (akademisyenler), iktisadi rehberler (yazarlar, milletvekilleri ve memurlar) ve iktisadi alanlarda çalışacak aydınlar (ziraatçılar, sanayi erbabı, tüccar ve bankacılar) yetiştirmesini önerir. Batı'nın etkilerinden korunmak için yazılacak kuramsal kitapların da şu konuları kapsamaması gerektiğini ileri sürer: "Avrupa milletlerinin iktisadi tarihi, bu tarihle İlk Çağ ve Orta Çağ iktisadının karşılaştırılması, iktisadi kurumların tarihi, Avrupalıların iktisadi siyasetlerinin tarihi, iktisat kuramı yani (iktisat biliminin) tarihi, Avrupa'nın bugünkü iktisadi durumunun karşılaştırmalı anlatımı ile meselelerinin bu şekilde ortaya çıkma nedenleri."

Ahmed Muhiddin her iki makalede de Türkiye'de iktisat eğitiminin geliştirilmesi ve bu alandaki eksikliklerin giderilmesi gerektiğine dair birçok mühim öneride bulunmaktadır. Yazarın eleştirilerini ve önerilerini, iktisat eğitiminin toplumsal ve ekonomik kalkınma için ne kadar kritik olduğunu vurgulayan önemli bir katkı olarak değerlendirmek gerektiği kanaatindeyiz.

8. Edip Serdengeçti

Edip Serdengeçti 1896'da İstanbul'da doğar. 1919'da Hukuk Fakültesi'ni bitirir. 30 Eylül 1919'da Darülfünun'da doktora eğitimine başlar. 1921 yılında *Mülkiyet Nehcinin Vech-i Tekâmülü* (Serdengeçti, 1921) başlıklı eser-i ilmi (bilimsel eser) ile hukuk doktoru unvanını kazanır. Bu eser Osmanlı'da savunulan ilk doktora tezlerinden biridir (Partalcı, 2020). Tez, Darülfünun'da 1919 açılan doktora şubesinde savunulmuştur. Formel anlamda bir hukuk tezi olmasına rağmen mülkiyet üzerine yürüttüğü iktisadi tartışma ve Say, Mill,

Walras ve Gide gibi yazarlara dayandırdığı argümanlar dikkate alındığında bu tezin *içerik açısından* aynı zamanda iktisat alanında Türkiye'de savunulan ilk doktora tezi olduğu sonucuna da ulaşıyoruz. Ali Nizami de Serdengeçti'nin tezini savunmasından sadece birkaç ay sonra *Aydınlık*'ta yayımladığı değerlendirme yazısında tezin sadece hukuk alanını değil iktisat alanını da ilgilendirdiği tespitini yapıyor ve ardından eleştirel olan şu yorumda bulunuyor:

Şüphe yok ki, hukuki müdevvenat insan ve hatta iktisadi hayat üzerine tesirler icra ediyor, zira insan tarafından yaratılıp da yine kendi üzerine tesirsiz kalmış müessesat yoktur. Lakin, bizim araştırdığımız şey, içtimai kuvvetler arasında bir dominant'ın bulunup bulunmadığı, varsa hangisi olduğudur. Bu kuvvet, müellifin itiraf ettiği gibi vardır ve iktisattır. Bu sebepten genç doktorun eseri, hukuki ve iktisadi amillerin karışık tetkikiyle meydana geleceği için, renksiz ve cansız bir hikâye olmak tehlikesine maruzdur (Nizami, 1921, s. 75).

Sosyalist bir yazar olan Nizami, bu eleştiride hukuk kurallarının da insan hayatı ve iktisadın şekillenmesinde etkili olduğunu, fakat toplumsal güçler içinde iktisadın hakim konumda bulunduğunu ifade ediyor. Bu belirleyici konuma rağmen iktisadi faktörlerin hukuki faktörlerle birlikte ve karışık şekilde ele alınmasının Serdengeçti'nin analizini zayıflatma tehlikesi barındırdığına işaret ediyor.

Emre Partalcı *Darülfünun Hukuk Fakültesi'nden Bir Sayfa: Edip Serdengeçti ve Mülkiyet Düşüncesi* adlı çalışmasında Serdengeçti'nin doktora şubesinde aldığı dersler arasında *İktisat*, *İktisat-ı Milli* ve *İlmi Mali ve Kavanin-i Maliye* derslerinin bulunduğunu tespit etmektedir (Partalcı, 2020, s. 14). Partalcı, ayrıca, Serdengeçti'nin Darülfünun'da Ulum-ı Siyasiye ve İktisadiye şubesinde, Hukuk-ı Düvel, Hukuk-ı Esasiye ve İdare, İktisat ve İlmi Mali zümrelerine ait derslerden sorumlu olduğunu belirtir. Serdengeçti'nin doktora danışmanının kim olduğu belli değilse de heyet-i mümeyyizenin (jüri üyelerinin) kimler olduğu konusunda Partalcı'nın tahmini şu şekildedir:

İdare Hukukçusu Müslihiddin Adil Bey, İktisat ve Maliye derslerini yürütmüş Aynizade Hasan Tahsin, Tarih-i Hukuk dersini veren Münir Bey hem Edip Bey'in lisans ve doktora fişlerinde imzası bulunan hem de Edip Bey'in doktora tezi ile vermiş oldukları derslerin konuları birbiriyle irtibatlı isimler olmaları dolayısıyla jüride olma ihtimali kuvvetli isimlerdir. (Partalcı, 2020, s. 22)

Serdengeçti 4 Nisan 1926 tarihinde hukuk-ı amme müderris muavinliği (yardımcı doçentlik) kadrosu alır. Ancak bu görev kısa bir süre sonra, 12 Mart 1927 tarihinde, sağlık sebepleriyle sona erer. Serdengeçti 2 Eylül 1935'te

vekâleten, 19 Kasım 1935 tarihinde asaleten 25 Lira aylık ile kütüphane memurluğuna atanır. 30 Nisan 1941 senesine kadar bu görevde kalır. 1941’de 20 Lira aylık ile üniversite neşriyat memuru olarak çalışır. 1948 yılında çıkan 5247 sayılı İstanbul Üniversitesi Kuruluş Kadroları Kanunu ile fakülteadaki görevinden ayrılır. 5 Eylül 1958’de vefat eder.

Serdengeçti iktisat eğitimi üzerine kaleme aldığı “Darülfünun’da İktisat Tedrisatı” başlıklı makalede (1923) Darülfünun’daki iktisat eğitimi hakkında hüküm verebilmek için programın içeriğine ve mevcut derslerin durumuna bakmak gerektiğini ifade etmektedir. Mevcut programın yeterli olup olmadığını değerlendirirken, program ile pratik uygulama arasındaki farkların dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Serdengeçti, Ahmed Muhiddin’in yukarıda da zikrettiğimiz “İktisat Tedrisatımız” başlıklı makalesini eleştirerek, iktisat eğitiminin geçmişle kıyaslandığında önemli bir ilerleme kaydettiğini ifade etmektedir. Yazar, iktisat programındaki zorunlu derslerin ve uzmanlık derslerinin listesini vererek, on üç yıl öncesine göre büyük bir gelişme olduğunu ileri sürmektedir. Mevcut dersler arasında *İktisat Teorisi*, *Maliye Bilimi*, *Maliye Kanunları*, *İstatistik*, *Milli İktisat*, *İktisadi Düşünce Tarihi*, *Tarım Ekonomisi* ve *Sosyal İktisat* bulunmaktadır. Profesörlerin dersleri vekâleten idare ettiği ve bazı derslerin eksik kaldığı da belirtilmektedir.

Serdengeçti ayrıca Türkçe iktisat eserlerin sayısının ve kalitesinin yetersiz olduğunu söylemektedir. Profesörlerin ders notlarının taş baskısı şeklinde, sınırlı miktarda öğrenciye ulaştığını ve matbaada basılmış eserlerin eksikliğinden dolayı iktisat eğitiminin yeterince değerlendirilemediğini ifade etmektedir. Metodoloji ve zihniyet farklarının da iktisat eğitimine dair itirazların kaynağı olduğunu dile getirmektedir.

Yazar, programın uygulanmasının önemli olduğunu ancak bazı önerilerin, bankacılık ve sigortacılık gibi derslerin ayrı enstitülerde verilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Paris’teki Sorbonne Üniversitesi ile İstanbul Darülfünunu arasındaki program farkının büyük olmadığını belirterek mevcut iktisat eğitiminin kalitesini savunmaktadır.

9. Genel Değerlendirme

Cumhuriyet gazetesi 9 Temmuz 1924’te “Memlekette İktisat Mütefekkirleri mi Yetiştirmek İstiyoruz?” başlıklı imzasız bir yazı yayımlar. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu yazı cumhuriyetin ilanından sonra iktisat eğitimi üzerine yayımlanan ilk yazıdır. Makale Türkiye’de iktisat eğitiminin geliştirilmesi ve yapılandırılması üzerine odaklanmaktadır. Bir yandan

Darülfünun'da güçlü bir İktisat Fakültesi kurulmasının, diğer yandan mevcut Yüksek Ticaret Mektebi'nin meslek okulu olarak korunmasının gerekliliği vurgulanmaktadır. Tevhid-i Tedrisat ilkeleri doğrultusunda tüm okul ve eğitim kurumlarının Eğitim Bakanlığı'na bağlanması, ancak mesleki özellikteki okulların ilgili bakanlıklara bağlı kalması gerektiği belirtilmektedir.

Makalenin yazarına göre Yüksek Ticaret Mektebi'nin Ticaret Bakanlığı'na bağlanması, okulun gelişimine katkı sağlamış ve okul önemli bir bilim ve iktisat kurumu haline gelmiştir. Yüksek Ticaret Mektebi, ticari ve iktisadi bilimler eğitimi verilen en önemli ve tek yüksek okul olarak öne çıkmaktadır. Programında çok sayıda iktisadi ve ticari ihtisas dersleri bulunmaktadır. (Bu dersler şu şekilde sıralanmıştır: *Nazariye-i İktisat, İktisat Tarihi, Ticari İktisat, Zirai İktisat, Sınai İktisat, İctimai İktisat, İlm-i Mali, Kavanin-i Maliye, İhsaiyat, Sigortacılık, Nakliyat ve Tarifeler, İktisadi Coğrafya, Ticaret ve Sanayi Tarihi*.) Darülfünun'daki iktisat eğitimi ise Yüksek Ticaret Mektebi'nin eğitim seviyesi ve ders çeşitliliğine ulaşamamıştır. Ayrıca, Darülfünun'daki öğretmenler (müderrisler) ve okutmanlar genellikle Yüksek Ticaret Mektebi'nde de ders veren kişilerdir.

Makalede Darülfünun'da bağımsız bir İktisat Fakültesi kurulmasının zorunlu olduğu, bunun Darülfünun yönetimi ve Eğitim Bakanlığı tarafından kabul edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Böyle bir fakülte kurulursa, Mülkiye Mektebi'ne gerek kalmayacağı, mezunların devlet sınavıyla memurluk ve hakimlik mesleğine girebileceği belirtilmektedir. Ancak İktisat Fakültesi kurulsada dahi, Yüksek Ticaret Mektebi meslek okulu olarak varlığını ve bağımsızlığını koruyacaktır. Darülfünun, daha çok teori ve bilim için öğrenci yetiştirirken, Yüksek Ticaret Mektebi pratik ve fiili hayat için eğitim vermektedir. Bu nedenle, her iki kurumun farklı ama tamamlayıcı rolleri bulunmaktadır.

Türkiye'de iktisat eğitimi tarihinde, kurumsal sürekliliği tartışmalı olsa da İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi ile İşletme Fakültesi temel alınmalıdır. Üç kurum açısından da önemli kırılma noktalarından biri 1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidara gelmesidir. Fırka açısından eğitim öncelikli konulardandır ve bu kurumlarda reform arayışına ağırlık verilmiştir. Kurumlara İttihat ve Terakki çizgisine yakın müdür, muallim ve müderrisler atanmıştır. 1912-1913 sonrası dönemde, iktisat eğitiminin geliştirilmesinin ötesinde, doğrudan iktisat bölümlerinin açılmasına yönelik adımların arttığı gözlemlenmektedir.

İlk dikkat çeken gelişme, Mülkiye Mektebi'ne ilişkindir. 1912-1913 öğretim yılında idari, mali ve siyasi şubelerinin açılmasına karar verilmiştir. Mali şubenin programı incelendiğinde, çok ayrıntılı bir iktisat programı olduğu görülmektedir. Program önerisi, Birinci Dünya Savaşı ve Mülkiye Mektebi'nin

kapatılması nedeniyle kesintiye uğramıştır. 1924 yılında daha mütevazı bir maliye bölümü programı uygulamaya konulmuştur. İlk maliyeciler 1926-1927 yılında mezun olmuşlardır.

İktisat ve işletme derslerinin yoğunluğu açısından diğer kurumlardan farklılık gösteren Ticaret Mekteb-i Âlisi'nde 1914 ve 1922 yıllarındaki program değişiklikleri reform niteliğindedir. 1914 yılında yüksek kısım açılmış ve son sınıfta konsolosluk, banka ve sanayi ihtisas şubeleri tesis edilmiştir. 1922 yılındaki program değişikliği ile banka-sigorta, muhasebe-sanayi ve iktisat-konsolosluk şubeleri açılmıştır. Kelimenin tam anlamıyla uygulama ağırlıklı bir iktisat-işletme programından söz edebiliriz.

1908 sonrasında Darülfünun'da da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Öncelikle, 1908 yılı sonrasında hukuk programlarında iktisat ve maliye dersleri yer almaya başlamıştır. Bir diğer çarpıcı gelişme Ziya Gökalp'in sosyoloji müderrisi olarak atanmasıdır. Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki Fırkası içindeki etkili konumunun yeni gelişmelerde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Dikkat çeken diğer bir nokta, özellikle 1913 sonrasında Fransız düşünce geleneği yerine Alman düşünce geleneğinin artan rolü olmuştur. Öyle ki 1915'te yirmi civarında Alman öğretim üyesi Darülfünun'da göreve başlamıştır. Bunlar arasında Friedrich Hoffmann ve Anton Fleck, iktisat ve maliye müderrisi olarak Hukuk Fakültesi'nde görevlendirilmiştir. Hoffmann'ın, Hukuk Fakültesi'nde iktisatla ilgili daha fazla ders açılması yanında, son sınıfta hukuk şubesi ve siyasi şubeye ek olarak idari ve mali ihtisas şubesinin faaliyete geçmesinde katkısı büyüktür (Hoffman, 1919 [2023]). Bu gelişme, ayrı bir İktisat Fakültesi kurma fikrinin de başlangıcı kabul edilebilir. Alman iktisadi düşünce geleneği, 1950'lere kadar İktisat Fakültesi kanalıyla Türkiye'deki diğer ilgili kurumlarda etkili olmuştur.

Bu arada, doktora programına ilişkin çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Doktora programının 1919 yılında resmen başladığı anlaşılmaktadır. Hukuk doktoru ünvanı, adli ve siyasi-iktisadi şubelerde doktora yapanlara verilmektedir. Yani iki alt hukuk doktora programı vardır. Siyasi-iktisadi şubede doktor olmak için alınması gereken dersler, Hukuk-ı Düvel, Hukuk-ı Esasiye ve İdare, İktisat ve İlmi Mali zümrelerine ait derslerdir. Ulum-ı Siyasiye ve İktisadiye Şubesi'ne ilk doktora başvurusu, 30 Eylül 1919 tarihinde Edip Serdengeçti tarafından yapılmıştır. Serdengeçti, 1921 yılında hukuk içinde ilk iktisat doktorasını yapan kişidir. 1923 yılı itibarıyla, Hukuk Fakültesi'nde 1917-1918 dönemindeki programın genel hatlarıyla devam ettiğini söylemek mümkündür.

Sonuç

Osmanlı medrese geleneğinde iktisatla ilgili ahlaki öğretilerin izlerine rastlansa da imparatorlukta modern iktisat eğitimi 19. yüzyılda başladı.

Osmanlı'nın modernleşme sürecinde gelişen eğitim kurumlarından bazıları iktisatla ilgili dersleri erken dönemlerden itibaren müfredatlarına eklediler. Ancak ülkedeki iktisadi bilgi birikiminin yetersizliği iktisat eğitiminin gelişimini de sınırlıyordu. Bu sorun iktisat içerikli basılı materyalin yetersizliği ve dört başı mamur bir iktisat eğitimi verebilecek yetkinlikte hoca bulmanın neredeyse imkânsız oluşunda somutlaşıyordu.

Bir kısmı Avrupa'da eğitim almış olan Osmanlı aydınlarının Tanzimat döneminden itibaren iktisadi konulara dair fikirler sunduğu görülmektedir. Ancak bu katkılar genelde siyasal ve toplumsal tartışmaların bir uzantısı olmuştur. Hakkında 19. yüzyılda ortaya konulmuş herhangi bir fikir tespit edemediğimiz iktisat eğitimi, 20. yüzyılla birlikte ciddi bir şekilde tartışılmaya başlamıştır. Bu çerçevede beyan edilen düşüncelerin temel ifade aracı gazete sütunlarıydı. Bazı dergi makaleleri de eğitim tartışmalarına katkıda bulundu. Bu çalışma, söz konusu yazılardan hareketle Osmanlı'nın son yıllarındaki iktisat eğitiminin tarihsel bir değerlendirmesini sunmakta, cumhuriyetin erken dönemlerindeki kurumsal yapılanmaların ve eğitim reformlarının temellerini anlamada önemli bir katkı sağlamaktadır.

Altı asırlık imparatorluk yerini yeni bir devlete bırakırken iktisat eğitiminin çok önemli olduğu ve iyileştirilmesi gerektiği konularında fikir birliği vardı. 1923'ün ilk aylarında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde, Türkiye'de iktisat eğitiminin mevcut durumu, nasıl olması gerektiği ve bağımsız bir İktisat Fakültesi açma gerekliliği gibi konular da tartışılmıştı. İzmir İktisat Kongresi nedeniyle İzmir'e giden Ahmed Muhiddin'in *Akşam* gazetesindeki yazıları ve Türkiye'de ilk iktisat doktorasını yapan Edip Serdengeçti'nin yanıtı, 1923 yılındaki iktisat eğitiminin durumunu anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Ahmed Muhiddin'in Almanya'daki iktisat eğitiminden hareketle yaptığı tespit, Türkiye'de iktisat eğitiminin yetersiz olduğu, hatta olmadığı yönündedir. Serdengeçti ise son on yılda önemli bir ilerleme kaydedildiği görüşündedir. 1924'te Cumhuriyet gazetesinde çıkan imzasız makale ise hem kamuyu mevcut iktisat eğitimi hakkında bilgilendirmiş hem de ülkenin yeni yöneticilerine bu alanda bir yol haritası sunmuştur.

Etik Bildirim: sbfdergi@politics.ankara.edu.tr

Benzerlik Denetimi: Tamamlandı.

Çıkar Çatışması Beyanı: Yazar(lar) bir çıkar çatışması beyanında bulunmamıştır.

Kaynakça

- Archigenes, S. (1843 [2011]). *Tasarrufat-ı mülkiye: Osmanlı'da bir politik iktisad kitabı* (A. Suçu, Çev.). H. Genç & M. E. Özgür (Der.), Kitabevi Yayınları.
- Babaoğlu, R. (2024). İlm-i Servet'ten modern iktisat bilimine: Türkiye'de ekonomi ve finansal bilimler gelişiminde Mekteb-i Mülkiye faktörü. Y. Pustu, A. Şenel, & H. Y. Karacabey (Der.), *Türkiye İktisat Kongresi 2023 bildiriler kitabı içinde* (ss. 547–572). Türk Tarih Kurumu.
- Baskıcı, M. M. (2009). Mekteb-i Mülkiye'den Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne 150 yılın kronolojisi. *Mülkiye Dergisi*, 33(265), 249–276.
- Cangır, A., & Baskıcı, M. M. (2000 [2022]). *Mülkiye tarihi: Mülkiye'den Siyasal'a 160 yılın öyküsü*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Cavid, M. (1900). *İlm-i iktisat*. Matbaa-i Amire.
- Chavance, B., Batifoulier, P., Favereau, O., Jallais, S., Labrousse, A., Lamarche, T., Orléan, A., & Tinel, B. (2018). *Hepsi aynı şeyi söyleyecekse bu kadar çok iktisatçıya ne gerek var? Çoksesli bir iktisat için manifesto* (Ç. Akdere, Çev.). İletişim Yayınları.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). (1911, 9 Mart). *MF.İBT. 323/28*.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). (1911, 12 Mart). *MF.MKT. 1169/24*.
- Çakır, C., & Akar, Ş. K. (1998). İktisat eğitiminin beşiği İ. Ü. İktisat Fakültesi'nin kuruluşu. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 49, 271–310.
- Çakmak, D. (2011). *Osmanlı iktisat düşüncesinin evrimi: Societas ve universitas gerilimi*. Libra Kitap.
- Çankaya, A. (1969a). *Son asır Türkiye tarihinin önemli olayları ile birlikte yeni Mülkiye tarihi ve Mülkiyeliler (Cilt I: 1859-1968)*. Mars Matbaası.
- Çankaya, A. (1969b). *Son asır Türkiye tarihinin önemli olayları ile birlikte yeni Mülkiye tarihi ve Mülkiyeliler (Cilt III: 1860-1908)*. Mars Matbaası.
- Demir, K. (2014). *Osmanlı'da iktisadi dergicilik (1857-1923)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Dinç, G. (2021). Mekteb-i Mülkiye hocalarına ödenen maaş sorunları. O. Çelik, C. U. Çiner, & A. Pekel (Der.), *Türkiye'nin modernleşme süreci ve Mekteb-i Mülkiye içinde* (ss. 97-112). Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Emiroğlu, K. (2021a). İktisat eğitimi. K. Emiroğlu, B. Danişoğlu, & B. Berberoğlu (Der.), *Ekonomi sözlüğü içinde* (ss. 385–389). Isık Yayınları.
- Emiroğlu, K. (2021b). Sakızlı Ohannes Paşa. K. Emiroğlu, B. Danişoğlu, & B. Berberoğlu (Der.), *Ekonomi sözlüğü içinde* (ss. 665–666). Isık Yayınları.
- Ercoşkun, T. (2021). Mekteb-i Mülkiye-i Şahane İdadisi: Mercan İdadisi. O. Çelik, C. U. Çiner, & A. Pekel (Der.), *Türkiye'nin modernleşme süreci ve Mekteb-i Mülkiye içinde* (ss. 97-112). Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Erdoğan, A. (2016). *Hamidiye Ticaret Mektebi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Erdoğan, A. (2019). Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk özel ticaret okulu: Heybeliada Rum Ticaret Mektebi. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 8(1), 35–53.
- Erdoğan, M. C. (2021). Çağdaş Türk iktisat düşüncesinin oluşumunda Mekteb-i Mülkiye'nin yeri. O. Çelik, C. U. Çiner, & A. Pekel (Der.), *Türkiye'nin modernleşme süreci ve Mekteb-i Mülkiye içinde* (ss. 537-552). Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

- Eren, E. (2023). Türkiye'de ilk iktisat (maliye) bölümlerin açılması ve iktisatçı (maliyeci) mesleği. *İktisat ve Toplum*, 154, 53-64.
- Eren, E., & Tok, A. (2024). Darülfünun'dan üniversiteye iktisat muallim ve müderrisleri. *İktisat ve Toplum*, 160, 80-88.
- Ermiş, F. (2020). *Osmanlı'da iktisadi düşünce tarihi: 19. yüzyıl öncesi gelişmeler* (M. Tek & A. Edirneligil, Çev.). Albaraka Yayınları.
- Ete, M. (1933). Bizde kürsü iktisatçıları ve iktisat ilmi. *Kadro*, 2(23), 45-51.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1946). *Türkiye'de iktisat tedrisatı tarihçesi ve iktisat fakültesi teşkilatı*. İsmail Akgün Matbaası.
- Genç, H., & Özgür, M. E. (2011). Osmanlı İmparatorluğu'nda politik iktisat düşüncesinin evrimine kısa bir bakış. H. Genç & M. E. Özgür (Der.), *Osmanlı'da bir politik iktisat kitabı: Tasarrufat-ı Mülkiye içinde* (ss. 9-46). Kitabevi Yayınları.
- Günçavdı, Ö. (2018). İstanbul Teknik Üniversitesi'nde iktisat bilimi ve iktisat eğitiminin yüz yılı. *Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 96-146.
- Haldun, G. (1916a). Tanzimat devrinde matbuat ve neşriyat-ı iktisadiye - I. *İktisadiyat Mecmuası*, 30, 6-7.
- Haldun, G. (1916b). Tanzimat devrinde matbuat ve neşriyat-ı iktisadiye - II. *İktisadiyat Mecmuası*, 32, 3-4.
- Haldun, G. (1916c). Tanzimat devrinde matbuat ve neşriyat-ı iktisadiye - III. *İktisadiyat Mecmuası*, 37, 2-5.
- Haldun, G. (1917). Tanzimat devrinde matbuat ve neşriyat-ı iktisadiye - IV. *İktisadiyat Mecmuası*, 68, 5-7.
- Hoffman, F. (1919 [2023]). Türk üniversitelerinde iktisat ve hukuk alanının geliştirilmesi (E. Kılıç, E. Eren, & A. Kibritçiöğlu, Çev.). *İktisat ve Toplum Dergisi*, 156, 69-83.
- Hübner, O. (1852 [1869]). *Ekonomi tercümesi: Fenn-i idare* (M. Midhat, Çev.). Cemiyet-i İlmiye Matbaası.
- Hübner, O. (1852 [1870]). *İlm-i tedbir-i servet* (A. Hilmi, Çev.). Mekteb-i Harbiye-i Hazret-i Şâhâne Matbaası.
- İlkin, S. (1972). 1920-1960 döneminde Türkiye'deki iktisat ve ticaret eğitimi ile ilgili kuruluşların gelişimi tarihi üzerine bir deneme. F. Görün (Der.), *Türkiye'de üniversitelerde okutulan iktisat üzerine* içinde (ss. 3-38). ODTÜ Yayınları.
- İlm-i iktisad tedrisatı. (1906, 30 Nisan). *Sabah*, 5947,1.
- Keçetep, İ. (2016). Türkiye'de iktisat biliminin doğuşu. *Uluslararası Yönetim, İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(12), 823-834.
- Kılınçoğlu, D. T. (2015 [2023]). *Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisat ve kapitalizm* (O. Gayretli, Çev.). Heretik Yayıncılık.
- Koç, İ. S. (2013). *Osmanlı Devleti'nde iktisat eğitiminin gelişmesi (1859-1923)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Mardin, Ş. (1962). *Türkiye'de iktisadi düşüncenin gelişmesi, 1838-1918*. Ankara Üniversitesi SBF Maliye Enstitüsü.
- Memlekete iktisat mütefekkirleri mi yetiştirmek istiyoruz? (1924, 9 Temmuz). *Cumhuriyet*, 64, 5.
- Mertoğlu, S. (2003). Modern Türk düşüncesi üzerine erken bir değerlendirme: Ahmed Muhiddin (1892-1923). *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 14, 85-118.

- Muhiddin, A. (1921). *Die Kulturbewegung im Modernen Turkentum*. J. M. Gebhardt's Verlag.
- Muhiddin, A. (1923a, 14 Ocak). İktisadi meselemiz nedir? *Akşam*, 1549, 3.
- Muhiddin, A. (1923b, 27 Ocak). İktisadi tedrisatımız. *Akşam*, 1562, 3.
- Muhiddin, A. (2004). *Modern Türklükte kültür hareketi* (S. Mertoğlu, Çev.). Küre Yayınları.
- Nadaroğlu, H. (1985, Nisan 22–24). Türkiye'de yükseköğretim kurumlarında bugüne kadar izlenen maliye eğitimi ve politikası [Sempozyum bildirisi]. *Türkiye 1. Maliye Eğitimi Sempozyumu*, Eskişehir, Türkiye.
- Nizami, A. (1921). Türk Darülfünunu'nda ilk doktora tezi ve bir teklif. *Aydınlık*, 3, 74–77.
- Ohannes, S. (1862). İlm-i servet-i milel. *Mecmua-ı Fünun*, 14, 86–92.
- Ohannes, S. (1880 [2015]). Osmanlı'da modern iktisadın izinde 1 - Mebadi-i ilm-i servet-i milel. F. Diğiröğlu, H. Genç, & M. E. Özgür (Der.). Dergâh Yayınları.
- Ökçün, G. A. (1968 [1999]). *Türkiye İktisat Kongresi 1923 - İzmir: Haberler - Belgeler - Yorumlar*. Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları.
- Özgür, M. E., & Genç, H. (2011). An Ottoman classical political economist: Sarantis Archigenes and his *Tasarrufat-ı Mülkiye*. *Middle Eastern Studies*, 47(2), 329–342.
- Özgür, M. E., & Genç, H. (2014). Sarantis Archigenes (Serandi Arsizen), Pellegrino Rossi and the spread of the classical approach in the Ottoman Empire. *European Journal of the History of Economic Thought*, 21(3), 421–447.
- Partalcı, E. (2020). *Darülfünun Hukuk Fakültesi'nden bir sayfa: Edip Serdengeçti ve mülkiyet düşüncesi*. On İki Levha Yayıncılık.
- Risale-i tedbir-i umran-ı mülki*. (1833). [El yazması]. Viyana Nationalbibliothek, Codex Mixt. 1169.
- Sabahaddin, M. (1908a). Terbiye-i milliye ve ıslahat-ı şahsiye. *Terakki*, 19-20, 7–8.
- Sabahaddin, M. (1908b). *Teşebbüs-i şahsi ve tevs-i mezuniyet hakkında bir izah*. Kütübhan-e Cihan.
- Say, J. B. (1815 [1852]). *İlm-i tedbir-i menzil* (S. Abroyan, Çev.). Mühendisoğlu Ohannes Matbaası.
- Sayar, A. G. (1986 [2000]). *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması (Klasik Dönem'den II. Abdülhamid'e)*. Ötüken.
- Sayar, A. G. (2003). İlk iktisat muallimi Serendi Arşizen. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 29, 115–127.
- Serdengeçti, E. (1921). *Mülkiyet nehcinin vech-i tekamülü*. Matbaa-i Askeriye.
- Serdengeçti, E. (1923). Darülfünun'da iktisat tedrisatı. *Türkiye İktisad Mecmuası*, 15, 39–40.
- Şahin, H. (2012). Osmanlı medreselerinde iktisat eğitimi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(20), 93–102.
- Şerif, M. (1861a, 26/29 Eylül). Bankaların envai ile tabiatlarına dair. *Tercüman-ı Ahval*, 84, 2–3, 85, 2–3.
- Şerif, M. (1861b 3/5 Eylül). Ekonomi politik ilminin tarihiyle hudud-ı tabiyesinin tahdid-i beyanındadır. *Tercüman-ı Ahval*, 74, 3, 75, 2.
- Şerif, M. (1861c, 14/17/19/21 Kasım). İtibar-ı umum-i ticarete dair. *Tercüman-ı Ahval*, 105, 2–3, 106, 2–3, 107, 2–3, 108, 3.
- Şerif, M. (1861d, 19/22 Ağustos). Sanayi ve ziraattan hangisinin hakkımızda hayırlı olduğuna dair. *Tercüman-ı Ahval*, 68, 2–3, 69, 3–4.
- Şerif, M. (1863). Lüzum-ı sa'y u amel. *Mecmua-ı Fünun*, 1(7), 333–337.

- Tekdemir, A. (2011). Osmanlı Devleti'nde ilk ticari gazete: Ceride-i Ticaret. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 209–221.
- Tökin, İ. H. (1931). *İktisat nasıl okutulmalı?* TO Matbaası.
- Uygur, E., & Erdoğan, O. S. (2005). Avrupa, ABD ve Türkiye'de iktisat eğitimi. E. Uygur (Der.), *İktisat eğitimi (Ulusal İktisat Eğitimi Sempozyumu)* içinde (ss. 57–115). İmaj Yayınevi.
- Üsdiken, B. (2023). *Türkiye'de iş dünyası için yükseköğretim: Osmanlı'dan günümüze*. İmge Kitabevi.
- Vurgun, A. (2021). 20. yüzyılın başlarında Maarif Nezareti penceresinden Mekteb-i Mülkiye'ye bakış. O. Çelik, C. U. Çiner, & A. Pekel (Der.), *Türkiye'nin modernleşme süreci ve Mekteb-i Mülkiye* içinde (ss. 113–151). Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Wells, C. (1860 [2020]). *İlm-i tedbir-i mülk: Devlet yönetme bilimi ya da Türkçe yazılan ilk politik ekonomi denemesi*. M. Dursun (Der.). VakıfBank Kültür Yayınları.
- Yalçıntaş, A., Kızılyurt, Ö., Başaran, V., Tok, A., Gelmedi, Ş., Gencer, F., & Bal, E. (2022–2025). *Turkish Political Economy Database, from the 1800s to date*. Open Science Framework. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/AY7U6>

Ekler**Tablo 1:** Mülkiye’de Ortaklaşa Dersler (1. ve 2. Sınıflar), 1924

Dersler	Ders saati	
	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf
Medeni Hukuk	4	4
İdare Hukuku	3	2
Anayasa Hukuku	2	1
Devletler Hukuku	2	3
İktisat Bilimi	3	3
Maliye Bilimi	3	3
Ticaret Hukuku	1	1
Türk Uygarlık Tarihi	2	2
Coğrafya	2	2
İstatistik	1	1
Fransızca	6	6

Kaynak: Cangır ve Baskıcı, 2022, ss. 76–77.**Tablo 2:** Mülkiye’de Uzmanlık Sınıfları (Siyasi, İdari ve Mali Şubeler) Ders Programları, 1924

Dersler	Siyasi Bölüm	
	Üçüncü Sınıf	Dördüncü Sınıf
Siyasi Tarih (Avrupa ve Amerika Devletleri)	2	1
Siyasi Tarih (Asya Devletleri)	2	
Türkiye Siyasi Tarihi	2	1
Devletler Hukuku	2	2
Antlaşmalar Tarihi	1	1
Konsolosluk Hukuku ve Görevleri		1
İktisat Politikası ve Ticaret Antlaşmaları	1	
İktisadi Coğrafya	2	
Kamu Hukuku	2	
Diplomatik Yazışma	2	2
Basın ve Haber alma		2
Fransızca	6	6
Yabancı Dil	6	6

İdare Bölümü		Maliye Bölümü	
Dersler	Üçüncü Sınıf	Dersler	Üçüncü Sınıf
İdare Hukuku	3	İktisadi Doktrinler Tarihi	2
Ceza Hukuku ve Ceza Usulü	3	Para, Kredi, Borsa, Banka	4
Türkiye Din Tarihi	1	Karşılaştırmalı Mali Yasalar ve Borçlanmalar	2
Medeni Hukuk	4	Medeni Hukuk	4
Maliye Bilimi ve Mali Yasalar	2	Maliye Bilimi ve Mali Yasalar	2
Sosyal Ekonomi	2	Sosyal Ekonomi	2
Tarım Ekonomisi	1	Tarım Ekonomisi	1
İktisadi Coğrafya	2	İktisadi Coğrafya	2
Kamu Hukuku	2	Gümrük Yasaları	1
Halk Sağlığı	2	Genel ve Kamusal Muhasebe	2
Fransızca	6	Fransızca	6

Kaynak: Cangır ve Baskıcı, 2022, ss. 76–77.

Tablo 3: Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi İktisat Müfredatı (Birinci Kısım), 1922

Dersler	Haftalık Ders Saatleri		
	Birinci sınıf	İkinci sınıf	Üçüncü sınıf
Fransızca (zorunlu)	10	2	2
İngilizce-Almanca (seçmeli)	2	2	1
Ticari Hesaplama	2	3	2
Muhasebe Usulü ve Uygulaması	3	4	3
Ticaret Bilgileri	2	1	
Maliye ve Sarraflık Cebiri			2
Ticari Emtia		1	1
Fizik		1	2
Kimya		2	2
İktisat Bilimi ve İstatistik		2	3
İktisadi Coğrafya		2	1
Ticari Haberleşme ve Basın		1	1
Hukuki Bilgiler		2	2
Güzel Yazı ve Resim		1	
Daktilografi			1
Stenografi			1

Kaynak: Erdoğan, 2016, ss. 138–139.

Tablo 4: Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi İktisat Müfredatı (İkinci Kısım), 1922

Ortak Dersler	Şubeler		
	Banka ve Sigorta	Muhasebe ve Sanayi	İktisat ve Şehbenderlik
Ticari İktisat	Bankacılık ve Uygulaması	Muhasebe ve Çeşitli Uygulamaları	Sanayi Kanunları
Muhasebe	Banka Şubeleri ve Uygulaması		Banka, Sigorta ve Nakliyecilik
Hesap	Sigortacılık	Maliye Matematiği	
Hukuk	Sigorta Şubeleri ve Uygulaması	Emtia	Ticaret Hukuku
İktisat	Banka ve Sigorta Muhasebesi	Sanayi Kanunları	Uluslararası Hukuk
İstatistik	Banka ve Sigorta Matematiği	Nakliyecilik	Anayasa ve İdare Hukuku
İktisadi Coğrafya	Banka ve Sigorta Hukuku	Kimya	Genel Muhasebe
Ticaret Tarihi		Fizik	Maliye Kanunları
Basın-yayın			Madencilik ve Tarım İktisadı
			Sosyal İktisat

Kaynak: Erdoğan, 2016, s. 143.

Tablo 5: Darülfünun Hukuk Mektebi Programı, 1917

Dersler ve haftalık saatleri					
I. Sınıf		II. Sınıf		III. Sınıf	
Hukuka Giriş ve Hukuk Tarihi	3	İslam Hukukunun Metodolojisi ve Genel İlkeleri	2	İslam Hukukunun Metodolojisi ve Genel İlkeleri	2
Roma Hukuku	2	Roma Hukuku	2	Avrupa Medeni Hukuku	2
Medeni Hukuk	4	Ceza Muhakemesi Hukuku	3	Medeni Hukuk	4
Ceza Hukuku	3	Ceza İnfazı	3	Ticaret Hukuku	3
Anayasa Hukuku	3	Adli Tıp	2	Yardımcı Ticaret Mevzuatı	1
Uluslararası Hukuk	2	İdare Hukuku	4	Deniz Hukuku	2
İktisat	3	Uluslararası Hukuk	2	Medeni Usul Hukuku	3
		Milli İktisat	2	Genel Kamu Hukuku	2
				Uluslararası Özel Hukuk	2
				Kamu Maliyesi ve Mali Mevzuat	3
IV. Sınıf: Hukuk Şubesi		IV. Sınıf: Siyasi Şube		IV. Sınıf: İdari ve Mali Şube	
Medeni Hukuk	4	Siyaset Tarihi	4	Anayasa Hukuku	2
Avrupa Medeni Hukuku	2	Diplomatik Hukuk	2	İdare Hukuku	2
Karşılaştırmalı Medeni Hukuk	3	Konsolosluk Hukuku	2	Osmanlı Yönetiminin Tarihi	2
İslam Hukuk Doktrinleri Tarihi	2	Anayasa Hukuku	2	Genel Kamu Hukuku	2
İslam Hukuku Dogması	1	Uluslararası Hukuk	2	Uluslararası Özel Hukuk	2
Karşılaştırmalı Ticaret Hukuku	2	Uluslararası Özel Hukuk	2	İktisat	2
Karşılaştırmalı Ceza Hukuku	1	Genel Kamu Hukuku	2	Maliye	3
Adli Tıp	2	Diplomatik Yazım	2	Osmanlı Maliyesinin Organizasyonu ve Tarihi	1
Uluslararası Özel Hukuk	2	İktisat	2	Tarım	3
Suç İstatistikleri	2	Uluslararası Ekonomik İlişkiler	2	İktisat Teorileri Tarihi	2
				Uluslararası Ekonomik İlişkiler	2
				İstatistik	1

Kaynak: Hoffman, 1919 [2023], s. 67.

PROPOSALS OFFERED BY AHMET RIZA BEY AND SAID HALİM PASHA IN THE CONTEXT OF MODERNIZATION OF THE IMPERIAL STATE STRUCTURE*

Öğr. Gör. Dr. Sacide Nur Akkaya

Medipol Üniversitesi
ORCID: [0000-0002-1520-9937](#)
ROR ID: [ror.org/037jwzz50](#)

• • •

Abstract

After the Reformation movement in Europe in the 16th century, the state structure was reconsidered and with the Treaty of Westphalia signed in 1648, a new order was brought to international politics. With the French Revolution (1789), a new understanding of state structure that included the concepts of nation and citizenship began to rise throughout Europe. This modernization process, which deeply affected international politics and introduced many new terms to the agenda of states, also had its reflections on the Ottoman Empire, and Western-centered modernization activities were initiated in the state, which had a traditional administrative structure, starting from the reign of Sultan Selim III (1789-1807). The Westernization movement, which became a state policy with the Tanzimat Edict (1839), brought about important reforms in the political structure of the Empire and the statesmen who were effective in the administration developed modernization proposals for the political structure of Ottoman Empire under the influence of this international political modernization process. In this article, the views of Ahmet Rıza Bey and Said Halim Pasha, two politicians and intellectuals who important duties in the senior levels of the state in the last years of the Empire and who were under the influence of ideologies such as Positivism and Islamism, will be discussed in terms of the basic concepts concerning the modern state, and the political structuring visions they put forward will be examined comparatively.

Keywords: Modern state, Political reform, Ottoman modernization, Ottoman bureaucrats, Westernization

*İmparatorluk Devlet Yapısının Modernleşmesi Bağlamında Ahmet Rıza
Bey ve Said Halim Paşa'nın Sundukları Öneriler*

Öz

Avrupa'da 16. yüzyılda gerçekleşen Reform hareketi sonrası, devlet yapısı tekrar ele alınmış ve 1648'de imzalanan Westphalia Antlaşması ile beraber, uluslararası siyasete yeni bir düzenin getirilmesi söz konusu olmuştur. 18. yüzyılda gerçekleşen Fransız devrimi ile, ulus ve vatandaşlık kavramlarını içeren yeni bir devlet yapısı anlayışı, tüm Avrupa'da yükselişe geçmiştir. Uluslararası siyaseti derinden etkileyen ve birçok yeni terimi devletlerin gündemine sokan bu modernleşme sürecinin, Osmanlı Devleti'ne de yansımaları olmuş ve geleneksel bir yönetim yapısına sahip olan imparatorlukta, III. Selim döneminden itibaren Batı merkezli modernleşme faaliyetleri başlatılmıştır. Tanzimat Fermanı ile bir devlet politikası haline gelen Batılılaşma hareketi, devletin siyasi yapılanmasında önemli reformları beraberinde getirmiş ve yönetimde etkin olan devlet adamları, bu uluslararası siyasi modernizasyon sürecinin etkisi altında, Osmanlı devlet yapısı için modernleşme önerileri geliştirmişlerdir. Bu makalede, İmparatorluğun son yıllarında devletin üst düzey kademelerinde rol almış olan, Pozitivizm ve İslamcılık gibi ideolojilerin etkisi altındaki iki siyaset ve fikir adamı, Ahmet Rıza Bey ve Said Halim Paşa'nın görüşleri, modern devleti ilgilendiren temel kavramlar ekseninde ele alınacak ve ortaya koydukları siyasi yapılanma tasavvurları karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Modern devlet, Siyasal reform, Osmanlı modernleşmesi, Osmanlı bürokratları, Batılılaşma

* Makale geliş tarihi / Received date: 11.04.2025
Makale kabul tarihi / Accepted date: 02.08.2025
Erken görünüm tarihi / Published online: 01.09.2025 **Author email:** sacide.akkaya@medupol.edu.tr

Proposals Offered by Ahmet Rıza Bey and Said Halim Pasha in the Context of Modernization of the Imperial State Structure

Introduction

The state, which refers to the political organization of a society, is a government institution that provides order and security, has laws, a certain territory and sovereignty. In the ancient Greek period, city-states emerged as small groups of units with common land and culture, and this structure became the source of the modern concept of nation, which shared a common language and history in the following centuries. The legal system called *res publica* was a political structure in which all citizens were subject to a certain law and their rights were secured in this way. After the disintegration of this system, feudalism dominated Europe (5th-15th centuries), and this complex process urged the philosophers of the period to seek an answer to the question of how political stability could be restored (Britannica, 2024). In the 16th century, thinkers such as Machiavelli (1469-1527) and Bodin (1530-96) built a framework in which concepts such as sovereignty and legitimacy were questioned again. By the 17th century, instead of the unlimited sovereignty of the king, an idea of state order with a legal structure in which the people also participated was designed. Philosophers such as Locke (1632-1704) and Rousseau (1712-78), who were the pioneers of the reform movement in this century, reconsidered the structure and goals of the state and put forward a new state order within the framework of concepts such as human nature, freedom, independence, civil society, anarchy and the social contract (Boucher & Kelly, 2009).

The French Revolution (1789) started a new perspective to the process of transforming the feudal order in Europe into a legal state structure, and this process brought about the creation of a secular and democratic state model instead of feudalism. The fact that sovereignty was attributed to the people in the social contract theory mooted by Rousseau and that Sieyès contributed to the modern philosophy of the state by presenting the concept of the nation (Feinstein, 2024) opened an important place for the concept of "nation" in political theory. Thus, the concepts of nation and nationhood took hold of Europe, and a process began in which the rise of nation-states was observed. The nation-state model,

which can be defined as a political structure that lives on a certain piece of land, has a common cultural code and shares a common fate, affected other continents after Europe. The Ottoman Empire was one of the states that could not stay away from the process. In the empire, which was governed by a monarchical state structure from the years it was founded until the 19th century and where Islamic law was dominant, it was not possible to remain indifferent to the progress in Europe in the last quarter of the century.

First, ambassadors were sent to the Western countries and the embassybooks they wrote during these visits were used as guides on the path to Westernization (Tuncer, 1987). The Tulip Era during the reign of Ahmet III, when these first observations were implemented, constitutes the first initial phase of Ottoman modernization. However, this process was a period in which only superficial aspects, such as architecture, were copied, without focusing on the intellectual dimension of Westernization. By the reign of Selim III, the sultan realized the importance of the situation and, with the support of European educators, initiated a series of reforms at various levels of the state. The innovations first made in the military units were followed by reforms covering the entire political, social, economic and cultural life. The Ottoman administrative structure, in which the administration belonged to a deep-rooted dynasty and was transferred by inheritance, underwent a serious tremor with this process. How to transition from an absolute monarchy, in which the rights of the ruler were unlimited, to a constitutional monarchy, in which the powers of the sultan were limited by a constitution, became the fundamental issue of Ottoman politics.

In these processes, which included very serious transformations within the context of the political structure of the state, politicians who pondered over the basic concepts of the modern state tried to construct a new state vision. By the way, they developed various ideas on issues such as homeland and nation, constitutional system and parliament, political power and legitimacy, sovereignty and democratic state. Since the Ottoman intellectuals had a Western oriented education were familiar with these type of sources, they tried to shed light on the question of how the basic principles of the modern state structure introduced by Western intellectuals, could be applied in the Ottoman Empire. In this article, the views of Ahmet Rıza Bey and Said Halim Pasha on Ottoman modernization will be examined. These two names are chosen as they had an important place among the bureaucrats of the period with their intellectual works and held high-level bureaucratic duties.

1. Methodology of the Study

In the last century of the Ottoman Empire, under the influence of the French Revolution (1789), many reforms were implemented in the state structure. In order to try to understand the intellectual background of this political transformation, first of all, the concepts of the modern state should be understood. Subsequently, how these concepts were perceived by Ottoman politicians and with which political thought structure they were integrated into the state structure, should be examined. In this study, the concepts of state and modern state will be discussed in general and afterwards, the modernization process in the structure of Ottoman empire will be conveyed. Ahmet Rıza Efendi and Said Halim Pasha, the subjects of the study, were the statesmen who served in the imperial bureaucracy in a similar period (*Prime Ministry Ottoman Archives, Bab-ı Ali Evrak Odası, 3920-293929, 1911*). Both of them, came from educated families who held positions in imperial bureaucracy. Added to that, as thinkers and bureaucrats, they experienced the state's most difficult times. Besides these common lines of destiny, their world of thought was nourished by two different sources, such as positivism and Islamist thought. Therefore, examining these two figures together offers a broader understanding of the plans formulated by their statesmen for the modernization of the Ottoman Empire, based on differing ideologies. Both of them, as intellectuals of the Second Constitutional Era, focused on the common issue of the intellectuals of the period: the inadequacy of the state's Westernization experience and how this could be corrected and the problems overcome. Ahmet Rıza Bey examined this issue based on the philosophy of positivism and as a continuation of the Şinasi & Namık Kemal's ideological structure. Said Halim Pasha, on the other hand, pursued the idea of modernization centered on Islamic law, as did Ahmet Cevdet Pasha, and constructed his thoughts with a similar philosophical background with the thinkers such as his contemporary Mehmet Akif Ersoy.

The intellectual worlds of these two figures have been the subject of numerous studies to date. These studies include dissertations, copyrighted works, simplified texts, and symposium books. Among the most important works examining his political life and ideas are those of Erdem Sönmez and Eminalp Malkoç. Fahri Fındıkoğlu's work examines Ahmet Rıza Bey's ideas comparatively. Furthermore, Rıza Bey's books have been translated into modern Turkish by names and organizations such as Mustafa Gündüz & Musa Bardak and Arba Publications. A much broader literature emerges when considering studies on Said Halim Pasha. The works examining his political life and thoughts, are either book versions of these dissertations or separately authored works. The texts of M. Hanefi Bostan, Vahdettin Işık, and Kudret Bülbül are the most prominent ones of these works. Ahmet Şeyhun's book, while examining late-era

Ottoman intellectuals, also stands out as a study that examines both Said Halim Pasha and Ahmet Rıza Bey under separate headings. The author conducted a detailed analysis of Said Halim Pasha's intellectual worlds, classifying him as an Islamist and Ahmed Rıza as a liberal thinker (Şeyhun, 2021). Furthermore, the Pasha's own works have been meticulously translated into contemporary Turkish by scholars such as N. Ahmet Özalp and Ertuğrul Düzdağ.

In addition to these important works, the fact that both names have not been examined in the context of their political thoughts within the scope of a single article, based on the common points mentioned, constitutes the starting point of this article. This article aims to reveal the different perspectives of two thinkers, who lived in the same period, served in similar government positions (*Prime Ministry Ottoman Archives, Bab-ı Ali Evrak Odası, 3920-293929, 1911*) and produced ideas for the same country, concerned with the same political problems. Therefore, in this study, the four most fundamental issues that emerged in the process of modernizing the state structure of the Ottoman Empire in the late period, will be discussed: the idea of homeland and nation, the parliamentary system, political power and legitimacy, sovereignty and democratization. An original evaluation will be revealed by accessing the original copies of the writings written by these intellectuals, and the high-level bureaucratic activities of both will be supported by the records in the Prime Ministry Ottoman Archives. The main goal of the study is to open a new window to political science studies by interpreting the state structure perceptions of the late Ottoman bureaucrats within the framework of modern political concepts.

2. Modern State Structure and Modernization in the Ottoman Empire

In political science, the modern state structure began to emerge in Europe, drawing inspiration from the ideas put forth by philosophers of the Enlightenment. This new state model evolved into a composition with a defined territorial structure, in which the people were governed by formal legal rules and possessed independent power. The French Revolution of 1789 overthrew the old regime, paving the way for a republic and democracy, emphasizing the sovereignty of the nation rather than the king (Ağaoğulları, 2006, p. 237). For example, Rousseau (1712-78) put forward the theory of popular sovereignty in the years preceding the revolution, giving the modern state a democratic character. In this structure, the state and the people are closely identified. This theory, in the following centuries, became the basis for the nation-state model, with the concept of the people replacing the concept of the nation (Ağaoğulları, pp. 9-10). In this model, where sovereignty unconditionally belongs to the

people, there is no place for the concept of a King deriving his power from God. During this period, the kings of France recognized that the ideology of "the people embodied in the nation" was a threat to the monarchical order. Louis XIV, arguing that "the nation had dissolved into the monarch" attempted to check the rise of the concept of democracy, which continued to develop after the Enlightenment, against the concept of a King deriving his power from God (Ağaoğulları, p. 237). In the following years, the position of kings within monarchic structures was reconsidered, and a more institutional state power was achieved, with legal metaphors being incorporated into the state structure (Berman, 1983, p. vi). The end of this dominance of the aristocracy and the clergy over the state brought about the standardization of the modern state structure (Weber, E., 1976, p. x). The monarchical order, in which several nations lived together, began to be replaced by nation states in which nations existed as a single political structure (Spruyt, 2002, p. 132-3).

The Ottoman Empire, which dominated three continents with a strong monarchic structure for six hundred years, could not isolate itself from the effects of the French Revolution (1789). Simultaneously with the revolution, an inevitable modernization process began in the state structure from the reign of Sultan Selim III (1789-1807). This serious structural change in state administration also brought about a transformation in the institutional understanding of state organization, and many new terms became the subject of the modern state structure. In the monarchic order, the sole source of power is seen as the dynasty at the head of the state. In the new order, a state structure with an administrative and legal order (Weber, 1978, p. 54) and concepts such as national homeland, citizenship, nation, and sovereignty begin to emerge. Following the Tanzimat Edict (1839), in which the state officially declared Western-centric modernization as its policy, concepts such as the homeland and nation, the constitutional system and parliament, political power and legitimacy, sovereignty, and the democratic state, which were relevant to the modern state, entered the agenda of Ottoman administrators. Bureaucrats, active in the state's political transformation, developed proposals for a new state structure under the influence of various ideologies.

3. Suggestions on the Modernization of the State Structure

It is known that in the Ottoman Empire, especially after the modernization period, a group of bureaucratic elite was more influential in the upper-level administration than the sultan, and this influence continued until the collapse of the state (Akkaya, 2024, p. 55). These bureaucrats, starting from the reign of

Sultan Selim III (1789-1807), played an active role in political activities and presented various proposals to the sultan of the period, developing ideas on how the state should be modernized. In this process, which began with the influence of the French Revolution, statesmen's primary proposals focused on the military. In subsequent years, this evolved into a more comprehensive structure. After the declaration of the Second Constitutional Era (1908), the question of how elements of the modern state order, such as democracy and the constitutional system, could be integrated into the Ottoman state became a matter of more detailed discussion. These discussions were based on various ideologies, including Ottomanism, Materialism, Islamic Union, Westernism and Turkism. As the Westernization of the Tanzimat period began with the need for renewal of the Empire, with the Second Constitutional Era, political, economic, military and social conditions became even more challenging. Although discussed within the scope of different ideologies, the only answer sought was how to save the Empire. This was the underlying reason for the declaration of the Constitutional Monarchy by the Committee of Union and Progress and concepts such as parliament, legalization, democracy were tried to be used as tools for this political issue.

In this article, the thoughts and suggestions of two high-level bureaucrats, Ahmet Rıza Bey and Said Halim Pasha, who developed ideas about the modernization of the state through these ideologies, will be discussed within the framework of the basic principles of modern politics. Ahmet Rıza Bey (1858-1930), one of the founders of the Committee of Union and Progress Party (*Prime Ministry Ottoman Archives, Hariciye Nezareti: Siyasi, 1859-1, 1908*), was the leader of the Young Turks movement that was active during the Second Constitutional Period (1908) (Ebüzziya, 1989, p. 124). He served in positions such as the head of the Chamber of the Senate (*Heyet-i ayan reisi*) (*Prime Ministry Ottoman Archives, İrade, Dosya Usulü, 10-101, 1909*) and led opposition movements defending the constitutional system in Paris and Egypt (*Prime Ministry Ottoman Archives, Bab-ı Ali Evrak Odası, 715-53563, 1895*) before the Second Constitutional Period (1908). He had bureaucratic duties such as being a member of parliament after 1908 (*Prime Ministry Ottoman Archives, İrade, Dosya Usulü, 11-92, 1908*) and put forward various ideas in the light of the positivist understanding of progress for the salvation and development of the political structure of Ottoman Empire. When Ahmet Rıza's education and the development of his intellectual world are examined, it is possible to consider him the person who transmitted Auguste Comte's positivist philosophy to the Ottoman Empire (Kabakçı, 2008, p. 45). It is known that Rıza Bey, who went to Paris in 1889, took lessons from the Frenchman Pierre Laffitte, one of the leading positivists of the period, and was influenced by him (Ebüzziya, 1989, p. 124).

Moreover, another important aspect of his intellectual background is that he was a carrier of the thought structure of Şinasi and Namık Kemal, who were the founders of the New Ottomans movement and the generation before him (Edmondson, 1957, p. 90). Şinasi was the first to use the concepts of "reason" and "thought" in classical Divan poetry. He broke the centuries-old tradition of praising only the Prophet and the Sultan by referring to Mustafa Reşit Pasha, a pioneer and constructive bureaucrat of Western-centric reforms, as the "messenger of civilization." Namık Kemal, to whom he entrusted his newspaper, *Tasvir-i Efkar*, when he left for Paris (Parlatır, 2004, p. 25), placed the concept of "Terakki" (progress) at the forefront of all his writings ("Terakki (*Progress*)" *İbret*, no. 45, November 4, 1872) and was at the forefront of the opposition movement for the implementation of a parliamentary system that would limit the Sultan's authority.

It can be argued that the centralization of reason, the concept of "progress" (*terakki*), and the emphasis on law emphasized by these two figures were enriched by Rıza's intellectual structure, based on positivist philosophy, and passed on to subsequent generations. In this respect, Ahmet Rıza served as the chief ideologist of the Committee of Union and Progress, which governed the Empire from 1908 until its collapse, during the period in which the ideas proposed by the Young Ottomans for the state were transformed into a political movement in the following generation. Prior to this date, in 1895, Rıza Bey, who supported Mithad Pasha in the drafting of the Constitution, acted as a politician in the modernization of the state structure, and in the solutions he proposed, he employed the "grounded and logical" approach offered by the positivist philosophy that emerged after the French Revolution, as a framework for political thought. Furthermore, Rıza, who published the *Meşveret* newspaper, the official publication of the Young Turk movement, with Halil Ganem, also used it as a tool to convey his political ideas. He also personally wrote the newspaper's article titled "Mukaddeme (Introduction)". Rıza Bey emphasized the concept of education by stating, "A people subject to the freest law is no different from a slave if they are ignorant" (*Meşveret*, n. 1, December 1st, 1895, Paris, p. 1). Thus, similar to Namık Kemal's approach during the publication of *Hürriyet*, he defined *Meşveret*'s motto as "progress and the education of the public" (Sönmez, 2012, p. 73). Based on this information, Rıza Bey stands out as a politician who deserves careful examination, both for his active political role in the Empire and for his application of Western political philosophy to Ottoman politics.

The second name discussed in the study is Said Halim Pasha (1864-1921), a politician and intellectual. A member of the Kavalalı family, Pasha completed his university education in Switzerland and later served as the Head of the Council of State (*Prime Ministry Ottoman Archives, İrade, Dosya Usulü*, 8-51,

1912) and the Minister of Foreign Affairs (*Prime Ministry Ottoman Archives, Bab-ı Ali Evrak Odası: 4138-310295, 1913*). Said Halim Pasha is a politician whose importance as a thinker, as well as his family history, deserves careful examination. Egypt, occupied nine years after the French Revolution (1789) within the context of Western colonialism, was ruled by Said Pasha's grandfather. While the first modernization movements in the Ottoman Empire began in Egypt, the Egyptian khedive who initiated these moves was Said Halim Pasha's grandfather, Mehmet Ali Pasha (Işık, 2021, pp. 17-8). Having a strong education, being both a thinker and an active bureaucrat, Pasha's high-level services during the difficult times of the state and his efforts to produce solutions to problems with his ideas have brought him to be known as "a man of double-winged balance" (Ottoman Turkish: zü'l-cenaheyn) (Işık, p. 14). The Empire entered The World War I during the Pasha's duty as Grand Vizier (*Prime Ministry Ottoman Archives, Hariciye Nezareti: Paris Sefareti, 878-60, 1914*) and he conducted many critical negotiations in the difficult conditions the state was in (*Prime Ministry Ottoman Archives, Hariciye Nezareti: Londra Sefareti, 689-21, 1913*).

When Said Halim Pasha's education and intellectual world are examined, it is clear that the solutions he offered were significantly influenced by both the specialized training he had from childhood, such as the Masnavi, fiqh, Arabic and the political science education he received in Europe (Işık, 2021, p. 15). Said Halim Pasha, who studied Islamist ideology in Paris (Bostan, 2008, p. 557) and strived to develop ideas in light of this ideology for the construction of a modern state structure, can be traced back to Ahmet Cevdet Pasha, one of the legislators of the Westernization process that began with the Tanzimat Edict. Cevdet Pasha, who served in the reformation process of the state in the 1850s in a wide range of areas from writing the *Kavâid-i Osmâniyye* (Ottoman Laws) to creating the regulations of *Şirket-i Hayriyye* (The Ferry Company) (Köprülü, 1996, p. 202), always based his view on Islamic law and his more cautious approach to Western modernity, unlike his contemporaries such as Reşit Pasha, are the points that connect him with Said Halim Pasha. Mehmet Akif, the carrier of Islamist thought in the later generations of the Tanzimat era, was a contemporary thinker and bureaucrat of Pasha, considered him as one of the most important thinkers of his time. Akif's vision of a modern, moral, and national society based on Islamic ideology (Okay, 2003, pp. 433-6) is very similarly evident in Said Halim Pasha's intellectual world. Indeed, Said Halim Pasha was one of the most prominent figures who conveyed his ideas in the newspaper *Sebilürreşad*, which Akif published as one of the most important publications of the Islamist ideology of the period. While both figures were open to the state's Western-centric modernity, they advocated for this process to be based on structural reality Ottoman society and Islamic legal structures. The saying, "If for the West, all roads lead to Rome, for the Islamic world, all roads lead to Mecca" (Said Halim

Pasha, 1991, p. 227) summarizes the fundamental starting point of Pasha and the path they sought to follow.

3.1. The Idea of Nation and Homeland

One of the important dynamics of the modern state structure is the concepts of homeland and citizenship, which are the basic values of the nation-state system. Classical nation states, which date back to the Peace of Westphalia (1648) in Europe, emerged with the sovereignty and independence of different nations affiliated with the European state system on a certain territory (Griffiths, 2008, pp. 213-4). The concept of citizenship, which became popular after the (1789), can be explained as a *public person* who shares the sovereign power of the state, in Rousseau's words (Rousseau, 1968, p. 61). This new ideological structure that developed after the revolution also affected the Ottoman Empire, and Western political thought began to transform Islamic societies. While terms such as equality and freedom were conveyed to the public through newspapers in the Ottoman Empire, the most important of these, the concept of homeland, was instilled in the public mind through intensive writing activities. In the following period, following the Tanzimat (1839) and Islahat Edicts (1877), the idea of homeland and citizenship among Ottoman politicians acquired a conceptual structure along the axis of Ottomanism and Westernism ideologies.

The concept of homeland and nation in Ahmet Rıza Bey, developed within the framework of Ottomanism. Rıza, who wrote an article in *Meşveret*, the Union and Progress movement's publication organ, outlining the group's goals, also used this text as a platform for reflection of his own ideas. He conveyed his thoughts on the concepts of homeland and nation by stating that the Ottoman Committee of Union and Progress called for all Ottomans to unite, "making no distinction between religion and nation." According to him, the survival of the homeland was possible through the unity of power and ideas of all Ottomans of different religions and nations (*Notre Programme, Meşveret, n. 1 December 1895, p. 1*). His statements, as mentioned at the beginning of this article, are a continuation of the line of thought of his predecessor, Namık Kemal. This line, on the one hand, aims to limit the sultan's authority through the application of law, while on the other, it stands against the nationalist ideas that spread throughout the world after the French Revolution, advocating that all nations live under the Ottoman Empire and with the sense of Ottoman identity. Rıza Bey, who also offers a solution on how to develop this in society and make it permanent, emphasizes the importance of building the feeling of Ottoman patriotism (A. Rıza, 1904, p. 40-1). He states that those who will defend the rights of the nation are the Ottomans who are devoted to their homeland and nation with

a love coming from the heart. He also expresses that these national feelings are only possible with “education and training” (*Meşveret*, n. 1, December 1st, 1895, Paris). The importance of social education is the most fundamental emphasis not only of Rıza Bey, but also in the construction of Ottoman modernization, which became state policy after the Tanzimat Edict.

Rıza Bey, who has an Ottoman understanding, also exhibited a predominant understanding of Turkishness in his writings and works. In fact, this constitutes a significant example of the transition from Ottomanism to Turkism-Nationalism among late-Ottoman politicians. During this transition, Ziya Gökalp (Gökalp, 1966) was the one who established the theoretical framework of Turkist ideology. Many Ottoman intellectuals, such as Ahmet Rıza Bey, wrote articles emphasizing Turkishness, furthering the public's internalization of this concept. Despite openly stating his opposition to the concept of Turkism, Rıza concluded his introduction to *Meşveret* with the statement, “*Meşveret* is a Turkish newspaper. It will always speak the 'Turkish', that is, the correct answer to every matter” (*Meşveret*, n. 1, December 1st, 1895, Paris), thus emphasizing the positive qualities of the Turkish nation over all nations. In the final years of the Ottoman Empire, with the impact of the significant disintegration of the imperial structure, the idea of Ottomanism evolved towards the idea of Turkism among a significant portion of Ottoman bureaucrats, and in the context of the construction of the nation-state, the newly established republic was built upon this ideology. It's difficult to include Rıza Bey in this transformation. It should be noted that he never participated in institutions advocating Turkism (Sönmez, 2012, p. 101) and that in his first speech as Parliament speaker after the declaration of the Second Constitutional Era, he placed particular emphasis on strengthening Ottoman unity (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* (Parliamentary Journal), 1, 1, 1, 5, 1908, p. 51).

On the other hand, Said Halim Pasha's idea of nation and homeland is based on the understanding of Islamic Unity as Ottoman political unity. Pasha, one of the last important representatives of this understanding, did not embrace the concept of nationalization, which became known especially after the French Revolution (1789) and became an element that threatened the state's integrity in the last years of the empire. He advocated that different nations should live under the roof of the Ottoman Empire and this should be continued with the understanding of Islamic unity. He also emphasized that all Muslim peoples should be under the roof of a single state (S. H. Pasha, 1921, p. 23). According to Pasha, social bonds can be established not by existing as a single nation, but by having a common belief and a common spiritual heritage (S. H. Pasha, 1914, p. 76). Pointing to the founding principles of the Ottoman Empire, Pasha argued that the Empire had a character structure founded on the principle of Islamic

brotherhood and that the understanding of nationality of Western states was not suitable for the political structure of Ottoman Empire (S. H. Pasha, 1913, p. 21). According to him, the nationalist movement, with its negative characteristics, will find no response within the modern state structure and will soon come to an end (S. H. Pasha, 1921, p. 23). Pasha's emphasis here relates to his belief that, rather than a single nation existing alone, different nations should live under the same state, which would foster solidarity. However, it should also be noted that Said Halim Pasha opposed the concept of racism rather than a nationalist approach. He also included in his thoughts the formation of different national-Muslim states as long as solidarity was maintained among them.

Observing the political realities of the period, Pasha recognized that the principle of Islamic unity could not be established under current conditions. In his work, "*İnhitat-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîye* (A Text About the Decline of Islam)" he examines the reasons for the decline of the Islamic world from different perspectives and discusses which corrections could be made to revitalize this core principle. Expressing his profound sorrow at the fall of Muslim peoples under the rule of Christian states, Pasha, having become a bureaucrat actively involved in the Ottoman Empire during this period, could be said to have been deeply aware of the profound impact of the heavy territorial losses of the final years of the Ottoman Empire on the Islamic world. (S. H. Pasha, 1918, p. 118-9). His advocacy of Islamic unity policy is related to his finding a systematic that is based on the understanding of Islamic brotherhood, not a single nation, appropriate for the organic structure of the state. In this context, Turkism, which began to spread after the Second Constitutional Monarchy and developed in the final years of the Empire as the fundamental ideology to be inherited by the Republic, was, according to Pasha, not a supreme national value, but an understanding that would disrupt the unity of the state. According to him, Ottomanism, which expressed the Ottoman social structure that encompassed many nations under its roof, was not merely an ideology; it was also a unique sociological reality reflecting the specific character of the existing community. Pasha positioned the idea of nationalism, which stood in opposition to this, as a pernicious idea that put this particular structure in danger of collapse (Said Halim Pasha, Özalp, 2015, p. 29).

3.2. The Constitutional System

In the modern state structure, the constitution and political order have an important place. Thus, the right to speak that belonged to the head of state in traditional forms of government is replaced by documents set forth with basic political regulations and a parliamentary structure that controls this (Pierson,

2004, p. 14). In the transformation of the political structure of Ottoman Empire, one of the most debated concepts has been *the constitutional system*. Indeed, the state governed by a sultan with the title of caliphate, the establishment of a constitution and the transition to a parliamentary system that restricted the sultan's powers brought with it many political problems. Indeed, until the Constitutional Period (1908), politicians, especially those who follow the Young Ottoman movement, defended the constitutional system and this situation caused them to face various consequences, including being exiled. However, during this period, this group, led by names such as Namık Kemal and Ziya Pasha, fled to Europe and continued their opposition movements, and the integration of the constitutional system into the Ottoman Empire's political structure became a subject of debate both within and outside the Empire.

The consultative system, which advocates reaching a more democratic structure through a consultative assembly within the monarchic order, rather than a structure in which the sole authority is the sultan, is one of the most fundamental defenses of Ahmet Rıza and the Union and Progress movement. The fact that the newspaper published by Rıza Bey and founded in 1895 as a publication organ of the Union and Progress Party (*Meşveret*, n. 1, December 1st, 1895, Paris) was named as “*Meşveret*” (the *consultative system*) is an important reference to this fundamental ideal. In fact, according to Rıza's memoirs, he himself gave this name to the newspaper (*Cumhuriyet*, n. 9146, January 26th, 1950). Rıza, who clarified the details of this system through various articles and people in the newspaper in question, began his words by stating that the homeland was in a miserable state and emphasized that the Ottoman society should be reformed as soon as possible. He added that the first step to save the state from this negative situation, should be, advancing it to the stage of salvation with the Ottoman Constitution of 1876 (*Kanun-i Esasi*). According to Rıza, the consultative system was the only method that could ensure the continuation of the Ottoman Empire and solve the current problems (*Meşveret*, n. 23, October 23rd, 1896, Paris).

At this point, it should be noted that Rıza Bey's profound belief in the implementation of the concept of constitutionalism also deeply influenced his own life and political activities. During his time as a civil servant, he traveled to Paris under the guise of visiting an exhibition, believing that the systemic irregularities would remain unchanged, and did not return to the Empire until the declaration of the Second Constitutional Era (Demirbaş, 1988, p. 9). This position, as mentioned at the beginning of this study, can be seen as a continuation of the line of his predecessors, Şinasi and Namık Kemal (Sönmez, 2012, p. 132). Both of these names emphasized the concept of law and a system with a consultative council, placing the limitation of the sultan's power at the center of their defense, and continued their activities in Europe at certain points

in their lives. In this context, Namık Kemal's writings defending the consultative system (Kemal, 1911, p. 176) can be seen as a starting point for Ahmet Rıza Bey's writings on this subject. In addition, like Namık Kemal, Ahmet Rıza Bey also conveyed his ideas to the sultan of the period through intermediaries such as a memorandum, but when he could not reach an agreement, he chose to publish them (Kuran, 1945, p. 27).

The Constitution, which is one of the most important parts of the constitutional system in the Ottoman Empire, is another issue that Rıza Bey frequently mentions. In his article titled “*Lack of Government*”, he states that there is no security left in the country and that the only way to prevent serious internal problems such as the Armenian issue is to put the Ottoman Constitution into practice. Indeed, this legal order that would protect the dignity of the sultanate, would also be powerful enough to prevent revolutionary minorities from openly attacking the state (*Meşveret*, n. 17, August 21st, 1896, Paris). In other words, the unity and survival of the Ottoman Empire depends on the implementation of correct laws (*Meşveret*, n. 29, September 20th, 1896, Paris). Rıza, who argued that a parliament that would work in accordance with these laws should be convened and that this parliament should be formed with representatives from all nations in the Ottoman Empire. He also stated that the unity of the nation could only be achieved in this way, but a great mistake was being made by separating Muslims and Christians with the policy of Islamic unity (*Meşveret*, n. 23, October 23rd, 1896, Paris). While the continuation of the Ottoman social structure was his only option, he pursued a system in which not only the Muslim community but all nations were actively involved in governance (*Meşveret*, n. 13, June 23rd, 1896, Paris).

Fully supporting the concepts of the constitutional system and parliament, Said Halim Pasha addressed the issue within the context of the Islamic state system. He opposed a system in which only the ruler had a word within the state structure, viewing this as an obstacle to the state's progress. He emphasized that the state's fate should not be determined by an arbitrary administrative structure and that there must be a countervailing yet balancing force against this system (S. H. Pasha, 1913, p. 3). In this context, he considered the declaration of the Second Constitutional Monarchy in 1908 as "one of the praiseworthy events in Ottoman history." Despite his strong support for the Constitutional Monarchy, Pasha frequently emphasized the 1876 Constitution to ensure proper progress, examining what he perceived as structural flaws. This approach was not unique to this issue; it pertained to his understanding of political solutions. Indeed, he evaluated every issue based on historical reality, addressing the mistakes made during the processes and proposing solutions. Pasha, who found the Constitution made in 1876 unsuccessful, argued that this constitution only laid the foundations

for political freedoms (S. H. Pasha, 1909, p. 32) and that it later deviated from its purpose and hindered the progress of the state.

Despite the introduction of Western educators to the Empire and the implementation of modernization efforts in many areas, by the 1900s the country had not reached its desired level. While the failure to fully establish an educated population capable of supporting the state's rise and the failure to implement a robust Westernization process among the public were the most significant realities of the Empire's final period, the Pasha addressed these issues with the awareness that all these were the result of political maneuvers. He argued that a modern Muslim state could be achieved through an improved legal system unique to the Ottoman Empire and through learning from past mistakes. In this context, Pasha stated that a constitution must strengthen the political unity of the society that adopts it. He argued that imitating a Western-centric constitutional model and the political institutions of Western states would mean ignoring the subjective qualities of our own political structure. This, in turn, would inevitably lead to the disintegration of Ottoman political unity (S. H. Pasha, 1913, pp. 23-4). His most important emphasis in this regard was the construction of a constitution compatible with the Ottoman state structure. Indeed, he argued that just as it would be impossible for French statesmen to apply the laws of the British state to themselves, a constitution imported from the West should not be installed in the Ottoman state (S. H. Pasha, 1913, p. 11).

The Pasha's proposal for modernization and legalization appropriate to the structure is also reflected in his understanding of democracy. According to the Pasha, electing political leaders with the participation of all members of the empire was inappropriate for the Ottoman state structure. In this connection, he criticized the existing constitution for having a more "democratic" character than it deserved (S. H. Pasha, 1909, p. 33). According to the Pasha, since the Ottoman Empire was not governed by an aristocratic system and the people were not familiar with it, it was impossible to directly transition society to a system with democratic characteristics (S. H. Pasha, 1913, p. 20). It should also be noted that the Pasha did not oppose the logic of democracy, emphasizing the establishment of a justice system, but rather emphasized the need to proceed on the correct structural path.

3.3. Political Power and Legitimacy

The concepts of authority and legitimacy, which are of vital importance in maintaining social order, are important elements for the modern state. In his work *Economy and Society*, Weber explains the concept of authority as the possibility of a certain group of people obeying a certain command. Legitimacy, on the other

hand, is related to the acceptance of this authority. In other words, a legitimate political power means an authority that people agree to obey (Weber, 1978, p. 31). In the Ottoman Empire, which was governed by a monarchical system, one of the most important issues questioned in the transition to the modern world order was the question of who owned the political power. While Ottoman statesmen, influenced by Western thought, argued that political power should not belong only to the sultan and that it should be transformed into a democratic structure, it is seen that the bureaucrats who provided the Islamic understanding of society stated that this structure already existed in the political structure of Ottoman Empire.

Trying to produce solutions for the Ottoman political system in the light of positivist philosophy, Ahmet Rıza sees the continuity of the state's political power in the continuation of the Ottoman ideology, taking into account the current conditions. The fact that Augusto Comte, the founder of positivist philosophy, proposed to reconcile order and progress without leaving room for anarchy (Comte, 1855, p. viii) caused him to form the ideas he presented for Ottoman politics in a structure that would be free of chaos and would not disrupt the current order. According to Rıza, the permanence of this order was possible through the establishment of a consultative assembly where all nations were represented, in other words, through the ideology of Ottomanism. Indeed, the program of the Committee of Union and Progress, of which Rıza Bey was a member, published in the consultative assembly he owned, explicitly emphasized "cooperation, order, and progress." The fundamental element for the existence of political power and the continued legitimacy of the state was the survival of Ottoman political ideology and the unification of the country. In this article, while emphasizing "progress and order," he explicitly stated that rights gained through violence were negative in nature (*Notre Programme, Meşveret*, n. 1 December 1895: 1).

Rıza, who stated that he sought the solution to social peace and order in the unification of the peoples living under the Ottoman Empire, also opposed Sultan Abdulhamid II's policy of Islamic unity in this context. He criticized the policy of Islamic unity, claiming it would create a religiously based division within society (*Meşveret*, n. 23, October 23rd, 1896, Paris). Such a division would harm the political ideology of Ottomanism (*Meşveret*, n. 1, December 1st, 1895, Paris), which was essential for the salvation of the homeland, and would lead to the state of revolution and anarchy (*Meşveret*, n. 6, February 16th, 1896, Paris), which he saw as harmful. In addition, he does not oppose the caliphal identity of the Ottoman Sultan and defends that this is an absolute and legitimate right of the Ottoman dynasty. According to Rıza, the caliphate provides a very serious political power and keeps the Ottoman Empire in the category of the great

state, not a small one (Ebüzziya, 1989, p. 126). Another issue that disrupts the current order for in the allocation of political power for Ali Rıza Bey, was minority rebellions. Stating that the British government sent a large fleet to the coast of the Dardanelles, he pointed out that the minority issue will provoke external forces to interfere in Ottoman domestic politics. He saw the solution to stand against such an intervention, which would disrupt the political power and absolute legitimacy of the Ottoman state, as not making any distinction between religion and nationality (*Meşveret*, n. 18, September 8th, 1896, Paris).

The source of Said Halim Pasha's ideas about political power and legitimacy is the ideology of Islamic unity, which is the cornerstone of all his thoughts. In this context, he states that the political principles built by Islamic civilization emerge from natural social principles and, in this respect, are purified from negative emotions that would cause anarchy. Stating that political institutions in the Islamic state structure are built under the leadership of these principles and with the aim of constantly implementing the Islamic moral understanding in a more perfect manner, Pasha considered the concept of political sovereignty as the supporter and protector of these institutions. The head of state, who holds all political power, must remain loyal to Islamic law and submit, thus ensuring the eternal happiness of the society (S. H. Pasha, 1921, pp. 12-3). This leader has not only rights but also various responsibilities, it is also his duty to protect and uphold moral & spiritual principles. While emphasizing the superiority of the duty of preserving political sovereignty, it is actually related to the Pasha's effort to indicate that the office of the sultan is the highest and in some aspects an untouchable office in the state, even if it is controlled by a parliament (S. H. Pasha, 1914, p. 82). It should also be added that Pasha, who stated that there should be a council of scholars with the authority to monitor the sultan, proposed a system that would function as checks and balances between the powers. In this respect, he did not actually define the head of state as a leader having immunity.

In this period, when Western-centered modernization became a state policy and the interaction of Ottoman bureaucrats with the West continued at a high level, Pasha's focus on a religion-centered political understanding was greatly influenced by the fact that the Ottoman sultans had the institution of caliphate, which means "the institution of head of state in Islamic history" (Özcan, 1988, p. 546) since the reign of Murat I (1362-89). In Islamic law, the caliphate is a political power structure in which the ruler elected by the Muslim people has the authority to be the head of state (Ülgener, 1913, p. 5), and a two-front state system in which the concepts of religion and state coexist is in question (Tunaya, 1988, p. 62). Emphasizing the structural differences between arbitrary administrations in Eastern and Western societies, he argued that the most suitable

model for the Ottoman political structure was an Islam-centered form of administration where despotism was not dominant and moral values were prioritized (S. H. Pasha, 1913, p. 18-20). According to Pasha, the despotism inherent in Western states led to massacres under the guise of religious wars. The head of state, the source of political power in the Ottoman state, would avoid this despotic understanding of domination because of to the political sovereignty he has, guided by the high moral principles of Islamic civilization. As a solution to this despotic political structure, Pasha proposed a state model for the Ottoman state centered on Islam and with a monarchical structure of political power. Muslims within the governed segment of the state should also adhere to this established structure and never challenge the state's legitimacy (*Sebilürreşad*, n. 494, March 11th, 1922).

3.4. Sovereignty and the Democratic State

The concept of sovereignty, whose use in the context of modern state structure dates back to the French philosopher Jean Bodin (1530-96), means absolute authority within a political community (Hinsley, 1986, p. 26). Bodin's concept of a king deriving his power from God and possessing unlimited rights not only provided a system based on legal principles, but also formulated the new form of government as the "power of the prince" in Machiavelli (Ağaoğulları, Köker, 2004, p. 9). Neither thinker distinguished between the state and the prince, constructing an understanding in which the king possessed a public persona, that is, represented the state through his existence (Ağaoğulları, Köker, p. 31). Hobbes, on the other hand, explained the concept of sovereignty in his work *Leviathan* as meaning that when a nation gathers and elects a ruler, that sovereign possesses unlimited authority (Hobbes, 1968, pp. 230-2). In such a situation, the sovereign of the state has unlimited authority within its own territory, and no other actor can interfere. Hobbes, who granted the sovereign unlimited authority, also stated that this person must be limited by legal authority. This will ensure that the sovereign with authority governs the society in a just, democratic manner. Indeed, the sovereign who rules within the framework of law must also be personally subject to this constitutional order (Pierson, pp. 11-5).

In the Ottoman Empire, which was attempting to adapt to the modern state order after the 19th century, the relationship or conflict between monarchy and sovereignty became a significant topic of debate. The revision of the Western imperial structure and the King's authority following the French Revolution led Ottoman statesmen to focus on limiting the sultan's authority through law, similar to examples in Europe. In this period of shifting dominant political power and restructuring the king's unlimited authority in favor of the people and the nation,

Bodin's solution for strengthening central authority was the model of "the king who has lost his individuality and transformed into a true institution" (Ağaoğulları, Köker, 2004, p. 34). Relatedly, Ottoman bureaucrats attempted to envision a modern Ottoman state structure in which the monarchy would continue with the concept of a sultan, while the concept of sovereignty would be limited by law and the sultan's decisions would be controlled through parliament.

When Ahmet Rıza's ideas about sovereignty are examined, it is seen that there is an anti-imperialist stance and the preservation of the sovereignty of the empire against the colonial policies of Western states, has a very important place. He frequently discussed this issue both in *Meşveret* and his own books (*Meşveret*, n. 18, September 8th, 1896, Paris). Rıza also emphasized the need to oppose capitulations given to European states. When addressing the political issues of the period that could be an occasion for internal intervention, he examined issues such as the Armenian issue (*Meşveret*, n. 11, May 23rd, 1896, Paris) and the Cretan issue as internal problems used by European states to legitimize their intervention in the Ottoman Empire. In this context, he made an open call to the state administration and emphasized that the ambassadors of the European States serving in the Ottoman Empire also played an important role in the establishment of these plans (*Meşveret*, n. 4, January 26th, 1896, Paris) and that Greek elements were used as pawns in the intervention against Ottoman sovereignty (*Meşveret*, n. 15, July 23rd, 1896, Paris). Rıza Bey's clear warning on this issue, which concerns foreign affairs, is closely related to his long years living in Europe and the observations he made there. His opposition to foreign state intervention also distinguished him within the Young Turk movement.

Rıza, who addresses the establishment of state sovereignty not only in the context of the Ottoman Empire but also within the scope of the colonialist perspective of Western states towards the East, discussed this issue in detail at his book called *The Moral Corruption of the West's Eastern Policy* at a very early stage. He frequently emphasized the relationship between colonialism and modernization in the policies of imperialist countries, which he considered as Russia and Western states. He also argued that the West, which is advanced in terms of science and technology, had preserved the orientalist spirit of the Crusades period and developed its current policies in this direction (A. Rıza, 1982, p. 24). He also emphasized the constructed social roles in order to achieve this political domination, and states that European merchants, industrialists or clergymen entered other communities by hiding behind these missions. The characteristics of colonial domination, which are today discussed within the framework of approaches such as colonialism and postcolonialism, were clearly expressed in Rıza's writings more than a century ago. His focus on this area is, in fact, related to Rıza's desire to implement the concept of development within a

society. Indeed, after examining the hegemonic framework he calls the West's Eastern policy, he argued that the colonial activities of European states not only served their material interests but also that assimilation within the target society led to that population rejecting the concept of development (A. Rıza, 1990, pp. 19-29) and remaining entirely dependent on the developmental trajectory of Western civilization.

Discussing the concepts of sovereignty and democracy within the state structure, in relation with the Islamic state system, Said Halim Pasha points out the connection between the existence of a constitutional monarchy and the establishment of political equality. The crucial point here is that he opposed the Western state system as the role model adopted since the Tanzimat period and the understanding of democracy already present in the Islamic state system. In this structure, which has a deep-rooted past compared to the modern state system in Europe (M. Şeref, 1914, p. 82), the first cadre of the Islamic government emerged as a constitutional system and this structure called theocratic constitutionalism (Tunaya, 1988, p. 63), was built on the concepts of consultation and justice (S. H. Pasha, 1909, p. 43). In the Islamic legal system, the freedom of the individual is not a right that can be granted or restricted later, but a natural state that everyone finds himself in. In this context, instead of adapting Western democracy, which is contrary to the political structure of Ottoman Empire and has a recent past, the Islamic democracy understanding, which contains a deep-rooted past, should be adopted (S. H. Paşa, 1913, p. 10) and this structure should be preserved in the modernization process of the empire. He states that only with such a justice system based on faith can an egalitarian environment be achieved and a democratic parliament that will work for a common ideal of all nations can be formed (*Sebilürreşad*, n. 499, March 11th, 1922). Because the progress of the political structure of a state is possible with the progress of the people within their natural conditions, by benefiting from their own experiences and by having the right to free political participation (S. H. Paşa, 1909, pp. 43-44).

At this point, as mentioned in previous chapters, his primary emphasis was always on building a political system appropriate to the unique structure of Ottoman society. His central focus was a sovereign state model centered on Islamic law. Unlike other bureaucrats of his time, the Pasha left no room for a Western-centric justice system. His focus was on integrating concepts such as sovereignty and democracy into the Ottoman state system in a modern and appropriate manner, based on their inherent existence in the Islamic state system. According to him, the political system that could best meet the needs of the Ottoman social system was based on this understanding. If this were achieved, a democratic system, unlike the Western system, would emerge in an Ottoman parliament composed of Muslims, where representatives of nations would not

work solely for their own nations but would strive for a common ideal (*Sebilürreşad*, n. 499, March 11th, 1922). Indeed, an individual living within a nation is obliged to obey natural laws and is never completely free. For this reason, the understanding of sovereignty determined by Islamic law should prevail and national sovereignty should be kept in a secondary position. If this model is implemented correctly, according to Pasha, class conflicts will end and a society centered on solidarity and Islamic brotherhood will emerge. This ideal is the most correct approach that evolves according to the development of society (*Sebilürreşad*, n. 494, March 11th, 1922).

4. Conclusion

This study examines the solutions proposed by statesmen in the context of the political modernization of the Ottoman Empire, focusing on the views of Ahmet Rıza Bey and Said Halim Pasha. Drawing on their writings, the ideas they offered on the concepts of homeland and nation, the constitutional system and parliament, political power and legitimacy, sovereignty, and the democratic state are comprehensively examined. These ideas, which can be seen as final political solutions to save the state from collapse rather than efforts to modernize it, are primarily rooted in Ahmet Rıza Bey's positivism, while Said Halim Pasha's is Islamic philosophy.

The first part of the study focuses on the ideas of homeland and nation. In Ahmet Rıza Bey, these concepts developed within the framework of Ottomanism. He saw the need for those living under the Ottoman umbrella as a path to the salvation of the state. Rıza Bey, whose political thought stemmed from positivism, emphasized social education even in the construction of a sense of nationhood, influenced by the rational aspect of this philosophy. His emphasis on education is also similar to the early intellectuals of the Tanzimat period, which constituted the first line of his thought. Said Halim Pasha approached the concepts of homeland and nation within the framework of Ottoman political unity and viewed the ideology of Ottomanism as a unique sociological reality reflecting the unique character of society. He distanced himself from nationalism and envisioned an Islamic state encompassing all Muslim peoples under a single state. While Ali Rıza Bey had no religious distinctions, Said Halim Pasha's primary focus was Islamic unity.

The idea of a parliamentary system, which limits the Sultan's authority and includes the people in government, discussed in the second section, is a concept defended by both figures. The importance Rıza Bey put on this term can be seen in his naming of the Committee of Union and Progress's newspaper as "Meşveret" meaning *consultation*. He argues that a constitution that the people

would embrace and that was popularly created, would both keep Ottoman society united and prevent minority intervention. He envisions a constitution and parliamentary system that would empower not only the Muslim community but all peoples in government. Said Halim Pasha also viewed the establishment of a constitutional system and parliament as essential to the state's progress. His focus, however, was on drafting laws in a realistic manner, consistent with the Ottoman state structure, rather than importing them from the West. While supporting the constitutional system, influenced by his work as an active bureaucrat in the field, he frequently emphasized the 1876 constitution, examining what he saw as structural flaws, and advocated for a legalization process that could truly address the problems of the Ottoman people.

The third section discusses the concepts of political power and legitimacy. Ahmet Rıza Bey appears to improved his ideas from the positivist philosophy's emphasis on order and progress, approaching the issue with also keeping mind the continuity of the state's political power. For this continued dominance, he emphasized the maintenance of the Ottoman ideology, which united all nations under a single umbrella. According to Rıza Bey, the caliphate, the political power that ensures the Ottoman sultan's dominance over the world's Muslims, is a right of the Ottoman dynasty. However, he opposes the idea of Islamic unity, derived from this political power and a key proponent of Said Halim Pasha, claiming it would create a religiously based division within society and lead to anarchy. Unlike Rıza Bey, Said Halim Pasha espoused the ideal of a head of state committed to Islamic law. He argued that political sovereignty could only be established if the principle of Islamic unity was established within state institutions.

The issues of sovereignty and the democratic state are discussed in the final section, and it becomes clear that these concepts were highly contested elements within the evolving structure of the Ottoman monarchy. Ahmet Rıza Bey, in discussing the concept of sovereignty, focuses on the protection of the Empire's territories from foreign intervention, a reflection of the political reality of the period. Rıza Bey, who also wrote works that examined colonial policy in detail, strived to raise awareness of anti-imperialism quite early on. On the subject of the limits of the sultan's sovereignty and democracy, Said Halim Pasha emphasized the unique structure of Ottoman society, pointing to the already existing understanding of democracy within the Islamic state system. Relatedly, he found the use of Western state institutions as role models, starting with the Tanzimat period, to be problematic. His focus was on the proper integration of these concepts into the Ottoman state system, taking into account structural realities and utilizing Islamic law.

Ultimately, both figures appear to have presented quite detailed ideas regarding the structural transformation of the state and fundamental political concepts. While their goal was the salvation of the state, the proposals proposed by Rıza Bey and Said Halim Paşa, informed by different ideologies, clearly demonstrate that they attempted to act in accordance with the realities of the period. Indeed, the proposals for a modern state structure, based on positivist and Islamist perspectives, offered by these two prominent statesmen, who most concretely experienced the collapse of the state as citizens, offer an opportunity to interpret the late Ottoman social structure realistically, as they contain statements addressing numerous problems at different levels of the empire. Both figures appear to have received a strong theoretical education and developed their visions through active political engagements in later stages of their lives. Therefore, while developing ideas for the Ottoman state structure based on the ideas they embraced as ideologies, they offered practical and understandable solutions.

For Ethics Issues: sbfdergi@politics.ankara.edu.tr

Plagiarism Check: Completed.

Declaration of Conflicting Interests: The author(s) declare no conflict of interest.

References

- Ağaoğulları, M. A. (2006). *Ulus-devlet ya da halkın egemenliği*. İmge.
- Ağaoğulları, M. A., & Köker, L. (2004). *Kral-devlet ya da ölümlü tanrı*. İmge.
- Ahmet Rıza Bey'in hatıraları. (1950, January 26). *Cumhuriyet* (No. 9146).
- Ahmet Rıza. (1904). *Vazife ve mesuliyet, birinci cüz: Mukaddime, padişah, şehzadeler*.
- Ahmet Rıza. (1982). *Batının doğu politikasının ahlaken ifsadı* (Z. Ebuzziya, Trans.). Üçdal.
- Ahmet Rıza. (1988). *Meclis-i mebusan ve ayan reisi Ahmed Rıza Bey'in anıları* (B. Demirbaş, Prep.). Arba.
- Ahmet Rıza. (1990). *La faillite morale de la politique occidentale en Orient*. Ministre de la Culture.
- Akkaya, S. N. (2024). Ottoman bureaucrats educated at the translation chamber and their effects on the state administration in modern Ottoman diplomacy. *Novus Orbis: Journal of Political Science and International Relations*, 6(1), 55–91.
- Berman, H. J. (1983). *Law and revolution: The formation of the Western legal tradition*. Harvard University Press.
- Bostan, M. H. (2008). Said Halim Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35, 557–560.

- Boucher, D., & Kelly, P. (2009). *Political thinkers: From Socrates to the present* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Comte, A. (1855). *Appel aux conservateurs*. Victor Dalmont.
- Cumhuriyet. (1950, February 18). *Cumhuriyet* (No. 9169).
- Ebüzziya, Z. (1989). Ahmed Rıza. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2, 124–127.
- Edmondson, R. (1957). *The Young Turks: Prelude to the revolution of 1908*. Princeton University Press.
- Encyclopedia Britannica. (2024). State. In *Encyclopedia Britannica*. Retrieved August 7, 2024, from <https://www.britannica.com/topic/state-sovereign-political-entity>
- Feinstein, Y. (2024). Nation-state. In *Encyclopedia Britannica*. Retrieved August 7, 2024, from <https://www.britannica.com/topic/nation-state>
- Gökalp, Z. (1966). *Türkçülüğün esasları*. Varlık.
- Griffiths, M., O'Callaghan, T., & Roach, S. (2008). *International relations: The key concepts* (2nd ed.). Routledge.
- Hinsley, F. H. (1986). *Sovereignty* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Hobbes, T. (1968). *Leviathan*. Penguin.
- Işık, V. (2021). *Said Halim Paşa: Bir ıslah düşünürünün hayatı, düşüncesi ve eserleri*. Ketebe.
- Kabakçı, E. (2008). Pozitivizmin Türkiye'ye girişi ve Türk sosyolojisine etkisi. *Journal of Turkish Studies Literature*, 6(11), 41–60.
- Kemal, N. (1911 [1327]). *Usul-i meşveret hakkında mektuplar, makalat-ı siyasiye ve edebiye, Külliyyat-ı Kemal*. Selanik Printing House.
- Köprülü, O. F. (1996). Fuad Paşa, Keçecizade. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13, 202–205.
- Kuran, A. B. (1945). *İnkılap tarihimiz ve Jön Türkler*. Tan.
- Meclis-i Mebusan. (1908, December 26). *Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İctima Senesi: 1, 1(5)*.
- Meşveret. (1895, December 1). *Meşveret* (No. 1).
- Meşveret. (1896, January 26). *Meşveret* (No. 4).
- Meşveret. (1896, February 16). *Meşveret* (No. 6).
- Meşveret. (1896, May 23). *Meşveret* (No. 11).
- Meşveret. (1896, June 23). *Meşveret* (No. 13).
- Meşveret. (1896, July 23). *Meşveret* (No. 15).
- Meşveret. (1896, August 21). *Meşveret* (No. 17).
- Meşveret. (1896, September 8). *Meşveret* (No. 18).
- Meşveret. (1896, September 20). *Meşveret* (No. 19).
- Meşveret. (1896, October 23). *Meşveret* (No. 23).
- Meşveret. (1896, January 15). *Meşveret* (No. 29).
- Mustafa Şeref. (1914). Fukahaya göre hukuku amme. *İslam Mecmuası*, 3.
- Namık Kemal. (1872, November 4). Terakki. *İbret* (No. 45).

- Okay, O. (2003). Mehmed Akif Ersoy. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28, 432–439.
- Özcan, A. (1988). Hilafet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17, 546–553.
- Parlatır, İ. (2004). *Şinasi*. Akçağ.
- Pierson, C. (2004). *Modern state* (2nd ed.). Routledge.
- Prime Ministry Ottoman Archives. (1895). *Bab-ı Ali Evrak Odası* [Document no. 715-53563].
- Prime Ministry Ottoman Archives. (1908). *Hariciye Nezareti: Siyasi* [Document no. 1859-1].
- Prime Ministry Ottoman Archives. (1908). *İrade, Dosya Usulü* [Document no. 11-92].
- Prime Ministry Ottoman Archives. (1909). *İrade, Dosya Usulü* [Document no. 10-101].
- Prime Ministry Ottoman Archives. (1911). *Bab-ı Ali Evrak Odası* [Document no. 3920-293929].
- Prime Ministry Ottoman Archives. (1912). *İrade, Dosya Usulü* [Document no. 8-51].
- Prime Ministry Ottoman Archives. (1913). *Bab-ı Ali Evrak Odası* [Document no. 4138-310295].
- Prime Ministry Ottoman Archives. (1913). *Hariciye Nezareti: Londra Sefareti* [Document no. 689-21].
- Prime Ministry Ottoman Archives. (1914). *Hariciye Nezareti: Paris Sefareti* [Document no. 878-60].
- Rousseau, J. J. (1968). *The social contract*. Penguin.
- Said Halim Paşa. (1909). *Mukallidliklerimiz*. Şems.
- Said Halim Paşa. (1913). *Meşrutiyet*. Şems.
- Said Halim Paşa. (1914). *Buhran-ı içtimaimiz*. Şems.
- Said Halim Paşa. (1915). *Buhran-ı fikrimiz*. Şems.
- Said Halim Paşa. (1918). *İnhitat-ı İslam hakkında bir tecrübe-i kalemiye*. Şems.
- Said Halim Paşa. (1921). *İslamlaşmak*. Hukuk Printing House / Sebilürreşad Library Publications.
- Said Halim Paşa. (1922, April 27). İslam'da teşkilat-ı siyasiyye. *Sebilürreşad* (No. 499).
- Said Halim Paşa. (1922, March 11). İslam'da teşkilat-ı siyasiyye. *Sebilürreşad* (No. 494).
- Said Halim Paşa. (1991). *Buhranlarımız ve son eserleri* (E. Düzdağ, Prep.). İz.
- Şeyhun, A. (2021). *Competing ideologies in the late Ottoman Empire and early Turkish Republic: Selected writings of Islamist, Turkist, and Westernist intellectuals*. I. B. Tauris.
- Sönmez, E. (2012). *Ahmed Rıza: Bir Jön Türk liderinin siyasi-entelektüel portresi*. Tarih Vakfı Yurt.
- Spruyt, H. (2002). The origins, development, and possible decline of the modern state. *Annual Review of Political Science*, 5, 127–149.
- Tunaya, T. Z. (1988). *İslamcılık cereyanı I*. Cumhuriyet.
- Tuncer, H. (1987). Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa sefaretnamesi (1720–21). *Belleten*, 51.
- Ülgener, M. F. (1913). *Hikmet-i hukuk-u İslamiye*. Cihan Library.
- Weber, E. (1976). *Peasants into Frenchmen: The modernization of rural France 1870–1914*. Stanford University Press.
- Weber, M. (1978). *Economy and society I*. Bedminster.

POLİTİKA ENDÜSTRİSİ: ADORNO VE ARENDT DİYALOĞUNDA BİR KAVRAM REVİZYONU *

Dr. Öğr. Üyesi Adem Yılmaz

İğdir Üniversitesi
ORCID: [0000-0001-5847-6835](#)
ROR ID: [ror.org/05jstgx72](#)

• • •

Öz

Bu çalışma, Katherine M. Gehl ve Michael E. Porter'ın ortaya koyduğu "politika endüstrisi" kavramına eleştirel bir müdahale sunuyor. Bu kavram, özellikle ABD'deki siyasal sistemin iki partili yapısının özel sektöre benzer bir rekabet ortamına dönüştüğünü ve kamusal çıkarın bu yapı ve anlayış içinde eridiğini savunuyor. Ancak çalışma, bu yaklaşımın eksik bıraktığı noktaları Gilles Deleuze'un düşüncesinden ilhamla analiz ediyor: kavram bileşenlerine ayrılıyor ve yeniden inşa ediliyor. Bu bağlamda, yurttaşların müşteri gibi konumlandığı, politik tercihlerin metalaştığı bir düzlemde, Theodor Adorno ve Hannah Arendt'in fikirleri doğrultusunda bir müdahale öneriliyor. Böylece yalnızca aktörlerin rekabeti değil, aynı zamanda mutlaklaştırılmış anlamların ve ideolojik çerçevelerin dolaşıma sokulmasıyla bir "politika endüstrisi kompleksi" tarif ediliyor. Bu kompleks, hem siyasal talepleri hem de kitlelerin ihtiyaçlarını yeniden biçimlendirerek standartlaştırıyor. Çalışma bu bağlamda, bu dönüşümün günümüz dijital dünyasında nasıl işlediğini, siyasal taleplerin nasıl birer siyasi metaya dönüşebileceğini ele almayı hedefliyor.

Anahtar Sözcükler: Siyasal teori, Politika endüstrisi, Adorno, Arendt, Siyasi meta

The Politics Industry: A Concept Revision in the Dialogue Between Adorno and Arendt

Abstract

This study offers a critical intervention into the concept of the "policy industry" put forward by Katherine M. Gehl and Michael E. Porter. This concept argues that the two-party structure of the political system in the US has transformed into a competitive environment similar to that of the private sector, and that the public interest has been eroded within this structure. However, the study analyzes the shortcomings of this approach by drawing inspiration from Gilles Deleuze's thought: the concept is broken down into its components and reconstructed. In this context, an intervention is proposed in line with the ideas of Theodor Adorno and Hannah Arendt, where citizens are positioned as customers and political preferences are commodified. Thus, not only the competition between actors but also the circulation of absolutized meanings and ideological frameworks are described as a "political industry complex." This complex standardizes both political demands and the needs of the masses by reshaping them. The aim of this study is to examine how this transformation operates in today's digital world and how political demands can be transformed into political commodities.

Keywords: Political theory, Politics industry, Adorno, Arendt, Political commodity

* Makale geliş tarihi / Received date: 05.05.2025
Makale kabul tarihi / Accepted date: 05.08.2025
Erken görünüm tarihi / Publish online: 09.09.2025 Yazar email: adem.yilmaz@igdir.edu.tr

Politika Endüstrisi: Adorno ve Arendt Diyaloğunda Bir Kavram Revizyonu

*Onlara, deri döken yılanlar olduğumuzu söyle. Dükkü çocuğuz daha,
de. (...) Hiçbir yerden, bir yerlerden, herhangi bir yerden geldik, hayali
insanlarız, sahteyiz, yeni icat edildik, biçim değiştiriyoruz, yani
Amerikalıyız, de.*

Salman Rushdie (2018, s. 21)

*Bir sonraki adımın siyaseti, doğru koşulların yaratılmasına giderek
daha fazla kapalıdır, çünkü bu adımların her biri, giderek daha
acımasız bir şekilde, mevcut koşulların bağlamına düşmektedir.*

Theodor W. Adorno (2019, s. 52)

Siyasi düşünce gerçek siyasi olaylardan doğar.

Hannah Arendt (2012, s. 27)

Giriş

Gilles Deleuze, Felix Guattari ile ortak çalışmasında bir kavramın her şeyden önce bir çoğulluk olduğuna vurgu yapmaktadır. Bir kavram, kendi bileşenleri arasında onun iç tutarlılığını olanaklı kılan gerekli ve ayrılmaz bağlar kuran bir çoğulluğa sahip olmalıdır. Elbette bu iç tutarlılık gereği, bileşenleri sonlu sayıda olmalı, kavram da onların birleştirici unsuru olduğu ortaya koymalıdır. Bunun yanında kavramsal yaratım tesadüfi bir süreçten ziyade çözmek durumunda olduğu bir soruna gönderme yapmalıdır (Deleuze ve Guattari, 2001, ss. 23-28). Dolayısıyla bir kavram, çözmeye kalkıştığı bir sorun ya da görünür ve duyulur kılmaya çalıştığı bir gerçeklik parçası ölçüsünde göreceli olsa da iç tutarlılığı ekseninde bir kesinliği gündeme getirmelidir. Bu kesinlik, onun zorunlu bir yaratım olduğunun göstergesi olacaktır.

Bu çerçevede kavram, ayırım yapma kapasitesidir. Hatta belirli olguları anlamak adına ayırım yapmaya mecbur kalmaktır. Bu yönüyle kavram, Hannah Arendt'in söyleyebileceği gibi, dil bilimsel bir araştırma ve kural ya da gerçekliğin ötesinde felsefi bir araştırma değil, gerçekliğin farklı boyutlarına yönelik, bu boyutlara dair körlüğü engellemek adına girilen bir tanıktır. İlerleyen satırlarda görüleceği üzere Arendt'in anlama etkinliğine dair vurgusu,

böylesi bir tanıklığın politik ve toplumsal bağlamda elzem olduğunu gösterecektir.

Bu çalışma ise belirli bir tanıklığın yoğunlaşma noktalarının değişimini hedefliyor. Daha somut düzeyde, Katherine M. Gehl ve Michael E. Porter'ın ortak çabası olan politika endüstrisi kavramının, daraldığı ya da vurgulamaya çalıştığı gerçeklik perspektifinde dışarıda bıraktığı noktadan revizyonuna kalkışıyor. Bu bağlamda önce onu bileşenlerine ayırıyor, ardından da onun çoğulluğuna, kavramın iç tutarlılığını da gözeterek yeni bileşenler ekliyor. Şüphesiz bu kuramsal müdahale kavramsal bir genişlemeye, işaret ettiği gerçeklik gereği, yol açıyor. Nitekim yazarlar, aşağıda okurun tanık olacağı üzere, söz konusu kavramı ABD özelinde siyasal işleyişin eleştirisinde bir araç olarak kurguluyor. Politika endüstrisinin ana kaygısı bu çerçevede siyasal sistemin, kamusal çıkarın gerçekleşmesinden uzaklaşmış iki partili işleyişi güvence altına alan, bu rekabetin teminatı için yeni engeller yaratan, bu uğurda seçmenlerden medyaya kadar geniş bir yelpazede istihdam sağlayan bir özel sektöre dönüştüğü yönünde şekilleniyor.

Çalışmamızın kavramsal müdahalesi buradaki istihdam olgusunda somutluk kazanıyor. Endüstriyel bir komplekse, özel sektöre dönüşmüş bir politikanın, istihdam olgusunu ne şekilde gerçekleştirebileceğine dair soru, çalışmamıza, dolayısıyla da Theodor W. Adorno ile Arendt diyaloğunu bu zeminde gerçekleştirmemize olanak tanıyor. Detaylarına ilerleyen satırlarda ulaşılabileceği üzere, Adorno'nun "kültür endüstrisi" mefhumu onu bu tanıklıkta ele almamız için temel etken olmakla birlikte, Arendt'in bu diyaloga katkıları politik alanın kamusal çıkar ve ortak yaşam nosyonlarını terk edecek şekilde farklı bir mantık tarafından istila edilmesine yönelik kaygısında açığa çıkar. Nitekim politika endüstrisi kavramı, henüz başlangıçta endüstri mantığınca ele geçirilmiş bir politik alanı, hâliyle yazarlarının da vurguladığı gibi kamusal çıkardan uzaklaşmış bir işleyişi ifade etmektedir.

Çalışma bu doğrultuda ilk olarak Adorno ve Arendt diyaloğunun zeminini oluştururken, ikinci olarak politika endüstrisi kavramının temel göstergesi olan politik alanın kamusal çıkardan uzaklaşması olgusunu Arendt'in 1975 tarihli konuşmasından yola çıkarak ele alıyor. Ardından bu eksende Gehl ve Porter'ın politika endüstrisi kavramını ele alan çalışma devamında, "endüstri" olgusundan ne anlamamız gerektiği sorusuyla Adornoesk kültür endüstrisi kavramına yoğunlaşıyor. Çalışma nihayete ererken, kavramı Adorno ve Arendt diyaloğunda ona yeni bileşenler ekleyerek revize etme uğraşına girişiyor.

Netice itibarıyla çalışma, politika endüstrisinin sadece belirli aktörlerin kendi siyasi rekabetlerini özel sektör mantığıyla sürdürmesi ve böylelikle kamusal çıkardan uzaklaşmış olmasını değil, aynı zamanda mutlak kılınmış anlamların ve ayrımların, üstlenilmiş fikirlerin devirdaimi içinde kitleleri

istihdam eden, onların taleplerini kamusal çıkar ve ortak yaşam nosyonlarının önemsizliğinde siyasi meta formuna çevirebilen ve bu doğrultuda kendi sürekliliğini güvence altına alan ihtiyaçlar yaratıp bunları standartize eden bütüncül bir kompleks olarak düşünülmesi gerektiğini öneriyor. Politik ve toplumsal taleplerin bu kompleks nezdinde kazandığı biçimin siyasi metaya dönüşüp dönüşmediğini sorgulamamıza da, özellikle günümüzün dijital dünyasında, yol açmak çalışmanın kuramsal analizinin somut amacını teşkil ediyor.

1. Neden Adorno ve Arendt?

Siyasi eylemin ve aktörlerin ortaya koyduğu söylemsel, düşünsel ya da pratik ölçeklerin insanların sahip olduğu kaygı ve problemlerle uyumsuzluğu ile bu uyumsuzluğun bir iktidar pratiği hâline gelmesi, başka bir ifadeyle politik deneyimi kendi özdeşliğine hapsedmesi bu satırların ana eksenini oluşturmaktadır. Daha derin perspektifte bu uyumsuzluğun, açığa çıkardığı boşluk ile birlikte, siyasal düşünce ve söylemin, politik analizlerin dayanağına, beslendiği zemine dönüşmesi ve bizatihi bu sürecin kendisinin siyasetin ana odağı hâline gelmesi çalışmamızın temel kaygısını teşkil etmektedir. Bu kaygının elbette tek bir makale formuyla karşılık bulamayacağını bilerek çalışmamız, kendine belirli sınırlar getirmek zorundadır. Fakat öncelikle bu boşluktan ne anladığımızı biraz somutlaştırmak gerekiyor ki sözünü ettiğimiz sınırlar, bu somutlaştırma ekseninde belirginlik kazanacaktır.

Theodor W. Adorno açısından bu boşluk, kendini yeniden üretme kabiliyeti ve bütünlük iddiası sayesinde bir “yanlış hayat” ikiliğiyle doldurulur, diyebiliriz. Adorno’ya göre, “zayıflıktan doğan estetik huzur” ile bezenmiş bir tutum ve “gidişata burnunu sokanın göreceği şiddet” arasındaki seçime indirgenmiş bir ikilik şeklindeki hayat tasavvuru, yanlışlığı itiraf edilemeyen bir suç olarak dayatacak denli katılaşmış durumdadır (Adorno, 2016, s. 329-330). Örneğin kamu yararını açığa çıkarma iddiası taşıyan bir politik değişim talebinin böylesi bir ikiliği dayatması günümüz dijital dünyasında vakıadır, oldukça sıradan sayılabilecek bir tutumdur. Kabaca politik olmakla apolitik tekrarlara gömülmek şeklinde ifade edilebilecek ve özgün soylulaştırma şablonları da barındıran bu ikilik, kendini yeniden üretmekte hiçbir zorluk çekmediği gibi, biçimsel geçerliliğiyle her iki durumda da düşünmeyi kesintiye uğratmayı ve kesinliği dayatmayı amaçlayarak elindeki kısıtlı bilgiyi yeterli görmektedir.

Adorno için kısıtlı bilginin başat rol oynadığı bu durumun belirli politik ve toplumsal tutumları, hatta konumları yeniden üreten iki temel görünümü söz konusudur. Bunlardan ilki mutlak kılınmış bir görme ve duyma biçimi içinde salt pratiğe kapılmak, başka bir ifadeyle “mutlak hâle getirilmiş bir praksis” içinde

hareket etmektir. Diğerisi ise iddia edilen kesinliğe, mutlaklık evrenine yönelik itirazın ya da ona hizmet etmeyen bir düşüncenin doğrudan “bloke edilmiş gerçekliğin sancılarını” açığa vuran bir öfke yaratıyor olmasıdır (Adorno, 2006, s. 103). Hâliyle buradaki sorun, politik ya da toplumsal talebin haklılığından ziyade onun politik dile tercümesi ve bu tercümenin büründüğü biçimdir. Bugüne kadar ekseriyetle içeriğin önemli olduğu düşünülse de artık biçimin de en az içerik kadar önemli, hatta etki üretme açısından çok daha belirleyici olduğunu göz önünde bulundurmak gerekiyor.

Biçim sorunu ise öncelikle kesinlik tutumundan, diğer adıyla mutlak evreninin kurulumu ve buna duyulan ihtiyaçtan kaynaklanıyor. Adorno’nun dikkat çektiği kısıtlı bilgi, bir hakikat kertesini olarak yüceltilirken söz konusu kısıtlılık bu kertenin gürültülü iddiası altında önemsiz kılınıyor. Tam olarak Ludwig Wittgenstein’in (2013, s. 50, 62) ifade ettiği hususun doğruluğu yaşanır burada, bilgi ve kesinlik “farklı kategorilere” aittir ve kesinlik, bilgiden ziyade salt insanın tutumuyla ilgili bir meseledir. Kısıtlı bilginin kesinlik konusunda şüpheye yer bırakmamasına, bilgiye dair kısıtlılığın kesinliği ve mutlak evrenin kurulumu açısından sorun olmamasına bu perspektiften yaklaşmak gerekiyor. Öte yandan kısıtlı bilgiyi sorun etmeyen bu kesinlik tutumunun Hannah Arendt’in altını çizdiği bir sapmaya doğrudan tekabül ettiğini ortaya koymalıyız: Anlama etkinliğinin bir sapmaya uğrayarak endoktrinasyona, öğreti aşılama dönüşmesi... Nitekim Adorno (2006, s. 104), bir değişimin asli koşulunun “kısıtlanmamış bilgi ve usamlama” olduğunu vurgularken tam olarak Arendt’in vurguladığı ayrıma, başka bir ifadeyle sapmaya işaret etmektedir. Adorno’da mutlaklık evreni, düşünmeyi önemsizleştirerek salt eylemde bulunma saplantısını soylulaştırırken ilerleyen satırlarda okurun tanık olacağı üzere Arendt, anlama etkinliğini bilgiyi de önceleyen, yargıları ve önyargıları konu edip onları düşüncenin nesnesi kılan bitimsiz bir süreç olarak tanımlar. Endoktrinasyon ise tam olarak anlama uğraşının bitimsiz niteliğinin kesintiye uğratılması, “olguların ve sayıların güvenilirliğine sahipmişçesine” insanın konuşma/düşünme yetisini önemsizleştirilmesi olarak karşımıza çıkar (Arendt, 2014, s. 426-430). Her iki saptamanın odak noktasını Adorno’nun “eylem talimatına eşlik etmeyen” şeklinde işaretlediği, bilginin kısıtlılığını sorun kılmaya yönelik girişimlere karşı çıkmak ve böylece başlangıçta dile getirdiğimiz yanlış hayat ikiliğine alan açmak oluşturmaktadır.

Bu noktada politik eylemin ya da talebin karakterini belirleyen bilginin ve anlamın kesinliğine, kendi sınırlı kapasitesini dayatan mutlaklık evrenine dair güvence kuşku götürmez. Günümüzün hız ve teknolojik rasyonalitenin başat belirleyeni olduğu dijital güncelliğinde belirli düzeyde politik ve toplumsal doyum sağlayan imajlara, anlama kudretini resmeden imaj şeklindeki kesinlik/kuşkusuzluk paketlerine sıkça rastlıyoruz. Hatta anlama ve ifade etme

kudreti bizatihi böylesi imajlar tarafından dolayımlanmış durumda... Her felâketin anında imaja büründüğü ya da imaj şeklinde sunulduğu anlardan, politik ve toplumsal tepkileri anonim/”fenomen” sosyal medya hesaplarının gönderileriyle dile getirme eğilimine kadar her boyut ve derecede böylesi anlama paketlerine tanık oluyoruz. Bu çalışma, bu anlama/kesinlik paketleri tek başına ne anlam ifade ediyor sorusunu, başka bir sorunun içine katarak ele alıyor: Bütün bunlar nasıl bir politik konfigürasyonun uzantısı ya da parçası olabilir? Siyasal eylem ve aktörlerin ortaya koyduğu söylemsel ve pratik kaygılar ile insanların beklentileri, talepleri, sorunları arasındaki uyumsuzlukta beliren o boşluğun somut karşılığı çalışmamız ekseninde bu soruda şekilleniyor. Nitekim tam olarak bu düzeyde bir sapmanın gerçekleştiğini, politik ve toplumsal mobilizasyonun kısa süreli ve uçucu da olsa imaj/klişe biçimselliği içinde açığa çıktığını tecrübe ediyoruz. Söz konusu boşluk hazır anlam paketleri yoluyla, anlamının bitimsizliğini öğretti aşıl原因an biçimsellikle özdeş kılan bu sapma ile dolduruluyor, güncelliği içinde ikame ediliyor. Ve yine odak noktasını içeriği değil, bizatihi bu ikamenin oluşturduğu biçimsellik teşkil ediyor. Çünkü olgular ve olaylar değişse de işleyiş, anlama ve tepki süreçlerini belirleyen, onların yönünü çizen bu biçim ekseninde gerçekleşiyor.

Wittgenstein’in tabiriyle “gösterdiğimiz” politik resmi kuramsal düzeyde çözümlemeye tabi tutmak ve onun, nasıl bir politik alanın parçası olduğunu anlamak için Katherine M. Gehl ve Michael E. Porter’in birlikte kaleme aldığı *The Politics Industry: How Political Innovation Can Break Partisan Gridlock and Save Our Democracy* (2020) somut dayanağımızı oluşturacaktır. Bu çalışma kaygıları ve saptamalarıyla, dile getirdiğimiz uyumsuzlukta vuku bulan o siyasi boşluğu tartışmak için Arendt ile Adorno arasındaki diyalogu gerçekleştirmemize zemin oluşturacaktır. Bu diyalogun iki boyutu söz konusudur. İlk boyutta Slavoj Žižek’in (2008, s. 9) vurguladığı üzere, bir düşünürü değerlendirirken belirleyici kaygıyı, onun bizim için ne anlam ifade ettiği değil, içinde bulunduğumuz tarihsel-toplumsal konfigürasyonun onun perspektifinde nasıl görüldüğü oluşturması yer almaktadır. Kısacası soru, “o, bizim için ne ifade ediyor” değil, “biz ve çağımız onun düşüncesinde nasıl görünüyoruz” olmalıdır. İkinci boyut ise her iki düşünürün kendi dönemlerinin uzlaşmaz kamusal entelektüelleri olarak ortaya çıkmalarının ifadesidir. Gerek Adorno gerek Arendt, politik ve entelektüel bağımsızlıklarından ödün vermezken hâkim politik söylemlerin ve ayartılarının peşinde sürüklenmeyi reddetmiştir. Bu sebeple dönemleri itibarıyla hem Sağ hem de Sol siyaset tarafından olumsuz eleştirilere maruz kalmışlardır (bkz. Rensmann ve Gandesha, 2012, ss. 1-4). Başka bir deyişle kendi dönemlerinin muktedir ya da muhalif politik ve entelektüel konfigürasyonlarının birer uzantısı olmayı reddedip mevcut perspektiflerin dışarıda bıraktığı anlam ve bilginin etkisizleşmesine karşı birer direnç odağı hâline gelmişlerdir. Kısıtlı bilgi ve endoktrinasyon, bu bağlamda,

belirli görme ve duyma biçimlerinin etkisizleştirilmesi anlamına geliyor ki salt bu nokta bile *politika endüstrisi* kavramını Adorno ve Arendt diyaloğunda revizyona tabi tutmanın anlamını ortaya koyacaktır.

Son olarak Bernstein'ın ifade ettiği gibi Arendt, ömrü boyunca politikanın yitirmiş olduğu saygınlığı geri kazanması için yazdı. Politikanın bir zamanlar ne olduğuna ve hâlâ ne olabileceğine dair umudunu her satırında korumasının yanında bu çabası, günümüzde politikada neyin eksik olduğunu ya da neyin gözden yitip önemsizliğe savrulduğunu saptamamız açısından eleştirel bir ölçüt edinmemizi sağlamaktadır (Bernstein, 2018: 83-85). Bununla birlikte, Martin Jay'ın (2001, ss. 112-113) dile getirdiği üzere Adorno, Arendt gibi siyaseti saygın bir etkinlik alanı olarak gören ve doğrudan onu ele alan çalışmaları olmasa da ilerleyen satırlarda göreceğimiz gibi felsefesini politikadan asla koparmamış, eleştireliliğinin odak noktası politik olan olmuştur.

2. Arendt'in 1975 Tarihli Konuşması ve Politikanın Öznesizleşmesi

Hannah Arendt, 1975'te Sonning Ödülü'nü almasının akabinde yaptığı konuşmada “özgürlüğe ve ortak yaşamın hayal edilebilmesi için gerekli asgari medeniliğe” ve bu niteliklere yönelik Birleşik Devletler'de o dönem itibarıyla gözlemlemeye başladığı tehdide dikkat çekmektedir. Söz konusu tehdit, kendinden önceki tiranlıkların en keyfi zorbalıklarından daha tehlikeli olabilecek, hukukun ya da insanların yönetimini tasfiye edebilecek potansiyele sahip “anonim ofislerin ya da bilgisayarların yönetiminin öznesiz tahakkümü”dür (Arendt, 2018a, s. 8). Bu yorumda dikkatimizi hukukun ya da insanların yönetiminin uğradığı tahribat ve onu ikame eden anonim olma olgusuna yöneltmemiz gerekiyor.

Bu tahribat ve ikame aynı zamanda Arendt için ortak yaşamın olanaklılık koşulu olan insanî çoğulluğu ilga etme potansiyeline işaret etmekte, bu çerçevede onları, anonimleşmede ifadesini bulan birer veriye indirgemektedir. Yönetim, bürokrasinin insanı önemsizleştiren, onu “öznesiz tahakkümün” uzantısı kılan mantığı ve teknolojik hükmü ile ikame edildiğinde düşünürün, insanların bir-aradallığıyla, çoğulluk durumu içinde birlikte eylemesiyle açığa çıktığını söylediği kamusal çıkarlar da ikinci plana atılır, önemsizleşir, giderek gözden silinir. Başka bir deyişle bu durum insanî çoğulluğu, insanların kamusal olarak ve kamusal çıkarlar ekseninde hareket etme yetilerini tehdit eder niteliktedir (bkz. Arendt, 2014, ss. 63-64). Bu noktada karşımızda kamusal çıkarı tehdit eden, insanların karşılıklı bağımlılığının kamusal çıkara tekabül ettiği politik bir-aradallığı etkisiz ve önemsiz kılan bir ikameden söz edebiliriz. Bu önemsizliğin

Arendt'in sözlüğündeki karşılığı, insanî çoğulluğun birlikte eyleyebilme kapasitesini tecride, yalıtılmışlığa terk edilmesi ve başkalarını salt “malzeme” olarak görüp değerlendiren ütöpik bir anlayışın gerçekliğe kavuşmasıdır (bkz. Arendt, 1994, ss. 258-259). Öznesiz tahakküm olgusu bu bakımdan, tam olarak insanın “malzeme” derecesine indirgenmesine işaret eder. Çünkü bu olguda özgürlüğü ve ortak yaşamı mümkün kılan asgari medeniliğin, insanî çoğulluğunun, insanın biricik failliğinin yitirilmesi söz konusudur. İnsanın ve insanî çoğulluğun malzeme derecesine düşürülmesi ise bir süreçtir, farklı bir mantığın insanî meseleler alanını ele geçirmesi ve ona hükmetmesi anlamına gelir. Dolayısıyla Arendt söz konusu konuşmasında, henüz 1975 gibi, günümüzden bakıldığında emekleme döneminde olduğu söylenebilecek bir eğilimi, politikanın kamusal olan ile bağını yitirmesi ve kendine özgü, öznesiz bir işleyişe bürünmesi eğilimini, bürokratik boyutun politik mantığı istila etmesi bağlamında dile getirmektedir. Buradaki vurguyu, politikanın özgül karakterinin, ortak yaşamın düşünülebilir olması için elzem asgari medeniliğin yitip gidişine, onu önceki keyfi tiranlıklardan çok daha büyük bir tehdiye maruz bırakan eğilimine kaydırmamız gerekiyor. Başka bir ifadeyle bürokrasinin öznesiz tahakkümünden politikanın istila edilmesini, böylelikle de kamusal çıkar ve ortak yaşam ile olan bağını yitiren bir işleyişe bürünmesini ön plana çıkarmamız elzemdir.

Keza Arendt açısından politikanın istila edilmesinde açığa çıkan eğilim insanî meseleler alanını bir-arada eyleme ve kamusal çıkarı açığa vurmaktan ziyade insanı bir “yapma” kipinin nesnesi kılan işleyişi ifade eder. Politika böylelikle bir “imalat” meselesi, insanî eylem ve birliktelik de yalıtılmışlığın estetize edilmesi hâline gelir ya da getirilir. Politika eylemenin ve kamusal çıkarın zuhur edişi olmaktan çıkarılıp “yapma”nın alanı kılındığında ve insanın düzeyi “malzeme” kertesine indirgenir, böylelikle açığa çıkan eylemlerin, dile getirilen sözlerin, pankartlara yazılan taleplerin insanî özgürlüğü ve eylemliliği ya da daha temelde insanı öne çıkarıp çıkarmadığı sorusu önümüze gelir: Söylenen söz gerçekte kimindir? Görülen çerçeve, kimin ya da neyin bakışının neticesidir? Resmedilen şey gerçekten de bireyin kendisine, onun politik ve etik kaygılarına mı aittir? Arendt (1994, s. 258) bu soruları sormamızı teşvik eder, çünkü yalıtılmışlığı içinde birey, “güçlü insana duyulan popüler inanç” ile beslenir. Bu inanç vesilesiyle, insanı “daha iyi” yapmakta olduğu gibi, yapma edimini birlikte eylemenin, çoğulluğu çoğunluk olmanın ikamesi kılar. Kaldı ki bu soruların yanıtlarını da barındıracak şekilde çoğulluk olgusunun ana belirleyeni sözün kudreti ve ona kaynaklık eden anlama yetisidir.

Anlama etkinliği, bitimsiz ve özgül bir hayatta kalma biçimi olarak bir uzlaşıdır. Bu uzlaşı pratiğinin olanaklı olabilmesi ise insanın kendi biricikliğini deneyimlediği bir zemini, durumu gerektirir (Arendt, 2014, s. 426). Dolayısıyla

anlama etkinliği, insanî çoğulluğunun özgül yaşam formudur. Kendi biricikliği içinde birey olma mesafesini koruyan insanın, olaylara tanıklığını ve bizatihi bu tanıklığı kamusal eylem formuna dönüştüren şey insanî çoğulluk ve anlama etkinliğinin bitimsizliğidir. Nitekim ancak bu yolla, anlama etkinliği ve onun olanaklı kıldığı uzlaşısı sayesinde, Heidegger’in tabiriyle içine fırlatıldığımız dünyayı ve onun kaygı verici belirsizliğini kendi yuvamız kılabiliriz. Bu uzlaşıda insanın biricikliği etkin bir eylemliliğin nüvesini barındırır. Çünkü anlama etkinliği bilginin hakiki olup olmadığıyla ya da bilimselliği ile doğrudan ilintili değildir. Onun odak noktası insanı, dünyasıyla uzlaşmada etkin kılması ve bizatihi uzlaşısı sürecinin kendisidir (Arendt, 2014, s. 425-426). İnsan, bu süreçte bir “malzeme” değil, malzemeyi değerlendiren, olayların tanıklığını gerçekleştiren faildir. Kaldı ki insan, ancak ve ancak, “bir malzeme gibi dönüştürülmediğinde”, kendi varoluşu içinde anlamlı bulduğunu tecrübe etme imkânı bulur (Yazıcıoğlu, 2019, s. 137).

İnsanın tanıklığı, çoğulluğun özgürlük güvencesi olan eylemliliği içinde, bireyin anlama etkinliğini bitimsiz şekilde sürdürdüğü düşünsel dikkatle koşutluk içindedir. Arendt’in ifade ettiği gibi düşünsel tanıklık, olay ve olguların var olma koşuludur. Gerçekliğin ve gerçekliğe dair bilginin varlığı bu bakımdan tanıklığı, dolayısıyla da anlama yetisinin başlangıç yaratma kudretini gerektirir (Arendt, 2018b, s. 23). Bu bakımdan deneyimlediğimiz gerçeklikle kurduğumuz uzlaşısı, tanıklık potansiyelimizin muhafazasına bağlıdır. Fakat bu muhafaza etme edimi, insanın malzeme kertesine indirgenmediği, malzeme gibi yoğurulmadığı, salt etki altına alınmakla yetinmediği ve anlama etkinliğinin kesintisiz şekilde süregittiği bir düzlemde olanaklıdır.

Anlama etkinliğinin kesintiye uğraması ya da uğratılması, dolayısıyla da bir olay ya da olgunun varlığını mümkün kılan tanıklığın ilgası Arendt açısından bir “kitleselleşme” uğrağını barındırır, bu uğrak da failliğin, malzeme olma eğilimiyle özdeş kılındığı bir olağanı yaratır. Sorun, özdeşleşmiş bir düşüncenin taşıyıcısı da olan sayısal bir fazlalıktan ziyade insanî çoğulluğu ve bir-aradalığı mümkün kılan, aynı şekilde tanıklığın da koşulu olan mesafenin yitimidir (1994, s. 78). Kitleselleşme uğrağı, Arendt’in deyiimiyle kişinin “kendine yabancılaşması” olarak yanlış ifade edilen “dünyaya yabancılaşma” olgusunun bir göstergesidir (2012, s. 235). Dünyaya yabancılaşma, anlama etkinliğinde vuku bulan uzlaşının ve tanıklığın bir malzeme olma olgusuyla ikame edilmesidir. Birey, “malzeme” kılındığında ya da malzeme olmayı yücelttiğinde kendini ait hissettiği, özdeşleştiği, kavramsal paradigmasını üstlendiği çoğunluk içinde erir. Tanıklığı da üstlendiği, özdeşleştiği kavramsal paradigmanın sunduğu görme ve duyma biçimleri ekseninde şekillenir. Tam da bu noktada anlama etkinliğinin uğradığı sapma ile yüzleşiriz. Artık anlama ve tanıklık edimi endoktrinasyona, öğreti aşılama dönüşmüştür. Bu doğrultuda insanın, aslî

eylemlilik alanı politikadan, dolayısıyla da dünyadan yabancılaşması ile anlama etkinliğinin endoktrinasyonlar çokluğuna dönüşmesi eş zamanlı fenomenlerdir.

Arendt'in, anlama etkinliğinden sapma olarak tanımladığı endoktrinasyonu, belirli düzey ve yoğunlukta politik doyum/haz sağlayan hazır anlam paketleri olarak düşünebiliriz. Aynı şekilde vurgu bu noktada, düşünsel dikkatin ifadesi olan tanıklığın koşulunun, bireyin etkin katılımı ya da faaliyeti yerine böylesi hazır anlam paketleri dolayısıyla gerçekleşmesidir. Günümüzdeki politik ya da bireysel tepkileri ifade eden "postları" böylesi endoktrinasyon kesitleri olarak ele alabiliriz. Böylesi kesitler, tanıklığı ve politik failliği Arendt'in "imalat" olarak işaretlediği düzeye hapseder. Nitekim endoktrine etme amacıyla oluşturulmuş kavramsal düzenekleri bir görme ve duyma biçimi, dolayısıyla da ifade biçimi olarak üretir ve dayatır. Bu çerçevede Arendt'in öznesiz tahakküm olarak adlandırdığı ve politikanın istila edilişi olarak altını çizdiği süreci, belirli anlam paketlerinin üretimi üzerinden işleyen bir mekanizma olarak ele alabiliriz. Tanıklık, bütünüyle anlam kesitleri yoluyla işlediğinde, görme ve duyma biçimleri, olayları değerlendirme şekilleri belirli endoktrinasyon bağlamları üzerinden açığa çıktığında öznesiz tahakküm, Arendt açısından, iş başında demektir. Nitekim politika, her biri daha iyi "yapma" iddiasındaki endoktrinasyonlar çokluğuna dönüştüğünde her öğreti, kendi çoğunluk pratiğini, kendi malzemelerini ve mesafesizliğini yaratacaktır. Oluşan bu yeni öznesiz politik alanda, Arendt'in çoğulluk vurgusunda vuku bulan öznel arası bir etkinlik olarak politika yerini, deneyimini endoktrinasyonlar çokluğunda şekillendiren kitleler kapışmasına bırakacaktır.

Bu perspektiften bakıldığında özgürlüğün ve ortak yaşamın hayal edilebilmesi mümkün kılan asgari medeniliği tehdit eden işleyişin, Arendt'in 1975 yılında yaptığı konuşmadan bugüne niceliksel bir değişime, onun yoğunluğunu ve hükmetme kapasitesini kat be kat arttıran bir yaygınlığa kavuştuğu aşikârdır. Salt televizyonların, radyoların, gazetelerin ve ofis bilgisayarlarının dünyasından her birimizin anında erişebildiği bir kalabalığı her an bizimle kılan akıllı cihazların dijitalleşmiş dünyasına geçiş önemli bir niceliksel yoğunluğu gösteriyor. Aynı şekilde belirli bir oranda niceliksel değişimin niteliksel bir dönüşüme yol açtığını belirtmek de mümkün... Tıpkı cansız maddenin yoğunlaşmasında gerçekleşen niceliksel değişimin canlı yaşamını olanaklı kılan niteliksel bir sıçramaya yol açmasında olduğu gibi (bkz. Şenel, 2006, s. 40-41), 1975'te henüz emekleme döneminde olan "öznesiz tahakküm"ün, politikanın başka bir mantık tarafından istila edilşininin yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinde, yarım asır sonra gerçekleşmesi olası mıdır? Ortak yaşamın ve özgürlüğün hayal edilebilmesi için tehdit edici olan şey, hangi politik ve toplumsal konfigürasyon içinde deneyim kendisine dönüşmüş olabilir? Bu soruların yanıtı için Arendt'in konuşmasından 45 yıl sonra yayımlanan ve yine

ABD özelinde politikanın uğradığı endüstriyel çerçeveye dikkat çeken bir çalışmayı tanıklığa çağırmakta fayda görünüyor. Nitekim bu eser Arendt'in, çerçevesini çizdiğimiz mesafesizlik ve malzeme kertesindeki politikanın, bireyler açısından kabulünü ya da bireyleri konumlandırma stratejisini kendi bağlamında ortaya koyuyor.

3. Politika Endüstrisi: “Özel Sektör” Olarak Politika

“Politika endüstrisi” kavramını öne çıkaran çalışmanın Katherine M. Gehl ve Michael E. Porter'ın ortaklaşa kaleme aldığı *The Politics Industry: How Political Innovation Can Break Partisan Gridlock and Save Our Democracy* (2020) olduğunu dile getirmiştik. Amerikan siyasi sistemini, salt Cumhuriyetçiler ve Demokratlar ikiliğinin (*duopoly*) baskın olduğu, kendine özgü sağlıksızlıkları ve rekabetleriyle, saplantıları ve tekrarlarıyla kendini yeniden üreten “özel bir endüstri” olarak tanımlayan çalışma, sistemin çıkışsızlıklarının bizatihi sistemin yeniden üretimi için gerekli olduğuna vurgu yapmaktadır. ABD’de hüküm süren sistemin esas itibarıyla yurttaşların sorunlarının, diğer adıyla ortak yaşamın çözümü ve kamusal çıkarlar odaklı tasarlanmadığının ya da optimize edilmediğinin altını çizen yazarlar, siyasal sistemin bütünüyle rekabetçi endüstri mantığıyla işlediği saptamasıyla ülkedeki ikili çekişmenin yıkıcı sonuçlarını ortaya koyma iddiasındadır.

Gehl ve Porter’a göre (2020, s. 18) ABD’de işlemekte olan bu endüstrinin en can alıcı yönü, politikayı “kendi kurallarını yazan, kazanç peşinde koşan aktörlerden oluşan, kendi kendine hizmet eden, kendi kendini devam ettiren bir özel sektör” hâline getirmesidir. Politika, salt kendi öznel çıkarlarına bulanacak şekilde endüstriyel bir sarmala kapılmış durumdadır. Söz konusu aktörlerin temel motivasyonunu ise kamu yararı oluşturmaz, aksine “kendileri için büyümek ve kaynak biriktirmek adına rekabet etmek ve yeni rekabetlerin sektördeki hâkimiyetlerini tehdit etmesini önlemek için yapay engeller yaratmak” bu sektörün işleyişinin ana yörüngesini oluşturmaktadır. Yazarlar için bu yörünge, siyaseti “çözmek için var olduğu sorunların ele alınmasının önündeki en önemli engel haline” getirmiş durumdadır. Bu bakımdan siyasetin kamu yararı ve yurttaş odaklı zeminden, kendini yeniden üreten, giderek güçlendiren bir özel sektör mantığına geçişi sistemik ve yapısal bir kaymanın göstergesi ve neticesidir.

Gehl ve Porter (2020, s. 55), inşası tamamlanan ve hüküm süren bu neticeyi ABD’nin askeri-endüstriyel kompleksinin gelişimi ile politik endüstrinin işleyişi arasında benzerlik kurarak tasvir eder. Tedarik edilmesi amacıyla savunma araçları üreten askeri-endüstriyel kompleksin mantığı gibi,

politik endüstri de her boyutunda kendine özgü tedarik zinciri oluşturmakta ve bu doğrultuda arz gerçekleştirmektedir. Nihayete ermeyecekmiş gibi görünen devasa seçim kampanyaları, yüksek talep gördüğü iddiasında olan ve bu iddianın gölgesinde öngörülerini vaiz misali arz eden, otorite figürü şeklinde sunulan danışmanlar yaygın bir medya ağının ışıkları altında sahne alırken seçmenler de söz konusu “personel kadrosunun”, istihdamın dışında tutulmaz. Fakat seçmenin istihdamı, daha çok “eşitsiz konumdaki müşteriler” şeklindedir. Yazarlar açısından endüstriyelleşmiş politika, tüm yurttaşların “eşit derecede” müşterisi olduğu kamu yararı hizmeti sunmadığı için, kendi çıkarlarını en iyi şekilde işletip mümkün kılabilen, onları en etkili şekilde açığa vurabilen müşterilerine öncelik vermektedir. “Müşteri yurttaş” sektörün tedarik zincirine dâhil olduğu ölçüde öncelik kazanmakta, bu öncelik vasıtasıyla politika endüstrisinin istihdamına katılmaktadır.

Bu noktada yazarların (2020, s. 57) odak noktasının ikili sistem olduğunu, siyasal potansiyeli kendi kapasitesinde eritme eğiliminde olup bir alternatifsizlik inşa eden endüstri mantığı olduğunu tekrar vurgulamakta fayda var. ABD’de işleyen politik endüstrinin yegâne amacının, yazarların tabiriyle “altın kuralının”, Cumhuriyetçiler ve Demokratlar ikilisini iktidarda tutmak olduğunu belirten saptama kitabın analizinin rotasını çiziyor. Bu rotanın ana hatlarını ve tali yollarını takip ederken politikanın, özel sektör mantığıyla siyasal ya da toplumsal bir etki üretmekten ziyade kendine özgü işleyişi, iç çıkarları ve rekabetleri olan, hâliyle toplumla olan/olması gereken organik bağı yitirmiş bir endüstriyel komplekse dönüştüğüne tanık oluyoruz. Bu tanıklıkta, yazarların ABD özelinde gerçekleştiğini söylediği husus, kolektif sermaye ve bilginin, politikayı tözsüz bir öznelliğe hapsedtiğini görmemek mümkün değildir. Başka bir ifadeyle burada söz konusu olan, siyasal öznelliğin sektörel mantığı ifade eden sermaye ve bilgi birlikteliğinde ağır bir tahribata uğramış olmasıdır. Tözsel içerik ise politikanın toplumla olan organik bağıdır, kamusal çıkarı açığa çıkaran ve onun somutlaşmasını ifade eden birliktelik, Arendt’in diyebileceği gibi “bir-arada” eyleme yetisidir. Tözsel içeriğinden endüstrileşme vasıtasıyla yoksun bırakılmış politika insanların bir-aradalığını, birlikte eyleme yetisini, kendi özel çıkarları ekseninde şekillenen bir personel istihdamı meselesine indirgemektedir.

Bu yaşamsal indirgemeyi Slavoj Zizek’in (2011, ss. 22-24) *Blade Runner* filmine dair çıkarımıyla açıklayabiliriz. Ortadan kaybolan bir grup insan kopyasının peşinde olan kahramanımızın, görevini nihayete erdirdiğinde kendisinin de bir kopya olduğu gerçeğiyle yüzleşmesini anlatan filmde gözler önüne serilen dünyayı Zizek, “kolektif sermayenin varoluşumuza bütünüyle sızması” olarak resmeder. Varoluşumuz tümüyle sermaye tarafından ele geçirilmiş durumdayken bize aitmiş gibi görünen niteliklerin hiçbiri esasında *bizim* değildir. Kendi sözümüz, anılarımız, kaygılarımız, öfke ve sevinçlerimiz

olarak tecrübe ettiğimiz belirtiler, “ürün yerleştirme” misali ruhumuza, görme ve duyma biçimlerimize, hissedişlerimize, duyumlarımıza enjekte edilmiştir. Bireysel bağlamdaki olası tüm direnç noktalarımızı ele geçirmiş olan sermaye, anılarımızdan fantezilerimize, hayallerimizden görme ve duyma biçimlerimize kadar her şahsi niteliğimizi belirlemiş ve yapay ürünler olarak *bizim* kılmıştır. En mahrem anılarına kadar üretilmiş kopya birey, saf *tözsüz bir öznelliğin* ifadesinden ibaret kalmıştır.

Gehl ve Porter’ın koordinatlarını çizdiği endüstrileşen politika da saf tözsüz bir öznelliğe gömülmüş durumdadır. Özünde ortak iyiyi ve birlikte eylemeyi barındıran politika, özel sektör mantığına bürünmüş, toplum ve kamusal çıkar ile organik bağına ifade eden tözünü yitirmiş durumdadır. Politikayı var eden sınırların endüstrileşme ile aşınması, onun özgünlüğünü kuran kimliğin bertaraf edilmesi ve toplumla, kamusal çıkarla kurduğu organik bağın uğradığı tahribat, yazarların belirttiği gibi temsili demokrasinin mekanizmalarını bile önemsizleştirebilmiştir. Başka bir ifadeyle, Alexis de Tocqueville’in (bkz. 2016, s. 498) edebiyata nüfuz ettiğine dair saptamasında görüleceği gibi, demokrasinin geldiği düzey politikanın “ticari tane” mahkûm edilmesi olmuştur. Bu bağlamda yazarların ifade ettiği üzere, ikili sistemde rekabet söz konusu olsa da “cazip” sektörün nimetlerinden yararlanma hususunda ortak hareket edilir. Bu cazip sektör, rekabet etme biçimlerini pekiştirmesinin yanında diğer tedarikçilerin, müşterilerin ve kanalların etki alanını sınırlayan ve yüksek giriş engelleri dayatan bir işleyişe sahiptir. Özellikle “müşteri” ekseninde, normal bir endüstriyel komplekste göz ardı edilmesi mümkün olmayan bir tür kırılmalıya yol açacak olsa da, politik endüstriyel komplekste müşterinin beklentileri asla öncelikli değildir. Müşteri bu konfigürasyonda sadece belirli düzeyde istihdam edilen olarak kodlanmıştır (Gehl ve Porter, 2020, s. 22).

Bu kodlamanın işleyişi, yazarların vurguladığı üzere, ABD’deki geleneksel medyanın ikili sistemin aktörlerini, gerek reklam piyasası bağlamında dolaylı olarak gerekse TV kanalı sahipliği üzerinden doğrudan şekilde, destekleyenler tarafından kontrol edilmesine dayanır. Facebook, Youtube gibi yeni medya araçları bilgi ve etki yaratma hususunda güçlü olsalar da geleneksel medyanın politika endüstrisinin bir uzantısı olmasının yanında yurttaşlar açısından “aracısızlaşmaya” (*disintermediation*) katkıda bulunmaktadır. Yazarlar bu durumu, yeni medya özelinde “neyin haber, neyin reklam olduğunun ayırımının yapılamaması” şeklinde açıklamaktadır:

“Neyin haber, neyin reklam -ya da daha kötüsü propaganda- olduğunu çözmek, özellikle de internette, zorlaşıyor. Bir zamanlar haber için net bir bölüm olan şey - bir dergi ya da gazetede ki hikâye ya da TV veya radyodaki bir bölüm - şimdi on beş saniyelik videolardan 280 karakterlik

tweetlere kadar sayısız biçimde geliyor. Bir zamanlar yerel haberlerde tarafsız bir bakış açısı olan şey artık satın alınmış ve parası ödenmiş bir influencer olabilir. Bir zamanlar en azından orta düzeyde müzakereci ve dengeli olan haberler artık retorik ve gericilerin kakofonisine dönüşmüş durumda” (Gehl ve Porter, 2020, s. 47).

Bu noktadaki saptamayı yeni ya da geleneksel fark etmeksizin medyanın da politikanın endüstriyel istihdamının bir parçası kılındığı şeklinde okuyabiliriz. Nitekim politikanın kamu yararı odaklı olmaktan çıkıp kendi özgül çıkarları ve rekabetleri olan bir özel sektöre, yurttaşın müşteri ve belirli düzeyde personele dönüşmesinde olduğu gibi haber ve aracılık da biçimsel bir daralmaya uğramış, enformasyon ile reklam/propaganda arasındaki çizgiyi belirsizleştirmiştir. Medyanın geleneksel aracı olma işlevinin belirsizleşmesi bilginin kısıtlılığını olağan form kılarken, yazarların deyimiyle, oluşan kakofonide haber yerini retoriğe, sözcüğü daha açık ifade edecek olursak, etkileyici ve ikna edici olma çabası içindeki samimiyet ya da kesinlik gösterilerine, muhatabına yönelik güzel sözlerle bırakmıştır. Daralma bu bağlamda, bizatihi samimiyet ve kesinlik gösterileriyle eş zamanlı olarak gelişen, onun hem nedeni hem de biçimsel karakteri olan bir süreci ifade etmektedir. Gilles Deleuze’un (2013, s. 32) ifade ettiği gibi artık, “şeyler patlar ya da bizi patlatır, kutular içeriklerine göre fazla küçüktür”.

İçeriklerini anlamsızlaştıracak şekilde orantısız küçülmeyi ifade eden biçimsel bir dönüşümün politik fikir, talep ve eylemlilik açısından, kısacası politik konfigürasyonun işlerliği bağlamında niteliksel anlamda sonuçlar üretmesi gayet olanaklıdır. Nitekim insanlar politik kanaat ve fikirlerini, görme ve duyma biçimlerini, aile ve ebeveynler gibi otoritelere ya da farklı ideolojilere dayandırdıklarını iddia etseler de politik yargının beslendiği her senaryoların her birinde medyanın ağırlığı hissedilir. Öyle ki politika söz konusu olduğunda medya, farklı derecelerde de olsa kişiler arası etkileşimin zeminini teşkil etmektedir (Comstock ve Scharrer, 2005, s. 68). Bu sebeple “kutular içeriklerine göre fazlaca küçüldüğünde” kamusalılık tözünü yitirmiş bir politika ile medyanın ilişkisi, ister serbest çalışan, ister yarı ya da tam zamanlı düşünölsün, bir istihdam ilişkisine dönüşür. Nitekim göröldüğü üzere medya, olay ve olgulara yönelik kamusal tanıklığın asli aracısı durumundadır. Politika endüstrisi bağlamında gerçekleşen “aracısızlaşma” süreci ise söz konusu “daralma” ile kamusal tanıklığı ve bizatihi tanıklık edimini bir performans eylemliliğine dönüştürmüştür. Dahası, bir özel sektör mantığına bürünen ve kendine özgü rekabetlerini muhafaza etmek üzerine kurulu politikada bu performans, bir tür siyasi metaya dönüşme, salt siyasi meta biçiminde somutluk kazanma riskiyle karşı karşıyadır.

Başka bir ifadeyle bir sektörün, kendi devamlılığını sağlayabilmesi için yeni ihtiyaçlar yaratması ya da mevcut ihtiyaçları yaşamsal, vazgeçilemez kılması zorunludur. Dahası bu ihtiyaçların kabul görmesi, benimsenip “satın alınması” elzemdir. Bizatihi karşılanması gereken zorunluluğa kendi metafiziksel, düşünsel ağırlığını yaratıp bunu insanlar için tüketilebilir kılması söz konusudur. Politik söylem ile insanî kaygılar arasındaki boşluğun böylesi bir tüketilebilirlik zemini tarafından doldurulması, politika endüstrisinin devamlılığının güvencesidir. Nitekim yazarların sözünü ettiği “aracısızlaşma” tam da böylesi bir boşluğun oluşumuna işaret ederken endüstrinin, kendi bekasını güvence altına alan ihtiyaçların yaratımına, politik olanın bu ihtiyaçlarla özdeş olan şeklinde kurgulanmasına da imkân tanımaktadır. Bu bağlamda, politika endüstrisinin bu boyutunu Adornoesk kültür endüstrisi kavramı ekseninde bir sorgulamaya, tabi tutacağız, öncelikle. Bu süreçte, politika endüstrisinin yurttaşı müşteri kılma pratiğini, dolayısıyla da siyasi metalar üzerinden müşteriye bir tür özne duyumu kazandırma pratiğini göz önüne çıkarmaya çalışacağız. Ardından da Arendt ve Adorno diyaloğunda bu politika endüstrisi kavramında bir revizyon gerçekleştireceğiz.

4. Adornoesk Tahayyül: Politikanın Endüstrileşmesi Üzerine Düşünmek

Adorno’nun politikanın endüstrileşmesine dair tahayyülünü kültür endüstrisi kavramı ile göz önüne getirmek mümkün, fakat bir koşulla: Burada yapılması gereken kültürü, doğrudan politika ile ikame etmek ya da “kültür” yerine “politika” yazmak değil, kültür gibi bir olgunun endüstrileşme uğraklarını saptamak olacaktır. Kaldı ki Espen Hammer’ın da (2006, s. 178) altını çizdiği üzere, bir “kavramsal çatışma” düşünürü olan Adorno’nun ortaya koyduğu düşünsel gerilimler onun kusurlu olarak işaretlediği alternatifler arasında, ikame örneğinde olduğu gibi, uyumlu bir bağlantı ortaya koymak şeklinde kaygısı yoktur. Dolayısıyla düşünürü, çağdaş tartışmalarımıza dâhil ederken dikkatli bir tempoda hareket etmek, kendi manzaramızın onda ifade ettiği resmi oluşturmakta aceleci davranmaktan kaçınmak elzemdir. Bunun yanında Adorno’yu, politik olanı teorik çalışmalarından uzak tutan, bu mesafeyi ilke kılmış bir düşünür olarak kodlamak da kendi içinde sorunludur. Hammer’ın aynı yerde ifade ettiği gibi Adorno, eleştirel yönelimini daima politika odaklı geliştirirken felsefeden kopmamayı başarmış bir düşünürdür. Adorno’yu politik olanın, özellikle de “dünyayı olumsuz ve uyumsuz olandan kuran” negatif diyalektik kavramı odağında, başlangıç noktası kılan John Holloway’e göre ise (2008, s. 15-16) düşünürün felsefi izleği ile çağdaş politik süreçler arasında bağlantı kurmak elzemdir. Bu bağlantının yokluğunda politik teori akademik bir

oyundan ibaret hâle gelir, Adorno ise “nefret ettiği kültür endüstrisinin” bir parçası olur.

Tekrardan çekinmemek gerekiyor: Önümüzde kendine özgü çıkarları, istihdam politikaları olan, kendi sürekliliklerini güvence altına almak için daimî engeller üreten, sağlıksızlıkları dahi kendi işleyişinin özsel uzantısı olan ve içsel rekabetlerini bu doğrultuda şekillendiren, dolayısıyla bir özel sektör mantığıyla işlerlik gösteren politika yer almaktadır. Başka bir ifadeyle mübadele ilkesinin, özgün bir meta mübadelesinin istila ettiği bir politik alan söz konusudur. Adorno açısından bunun anlamı, ABD örneğinde işaret ettiği, “insan ile onun iktisadi yazgısı arasında hiçbir ayrımın kalmaması” durumunun politik alana nüfuz etmesidir (Adorno ve Horkheimer, 2014, s. 277). İnsanların kendi benliklerini “kendi pazar değerlerine” göre yorumlaması, hem kendilerine hem de başkalarını bakışlarındaki ölçütün piyasa değeri olması da bu saptamanın diğer bir yönüdür. Meta mübadelesinin insanı değerlendirmede ölçüt hâline gelmesindeki sorun, kavramına sığmayan her olgunun uyumsuzlukla ya da olumsuzlukla itham edildiği bir özdeşliğin kuruluyor olmasıdır. Nitekim Adorno’ya göre (2016, s. 141) özdeşleşme ilkesinin toplumsal düzeyde fiiliyat kazanmasını mümkün kılan yegâne unsur mübadeledir; esas gereği özdeş olmayan varlıkları eş değer kılmaları sebebiyle de her kişi ve olguyu birbiriyle kıyaslanabilir kılar. Kurulan özdeşlik bu noktada, belirli bir değerlendirme ölçütü sunmasının yanında bir görme ve duyma biçimi dayatması açısından da değerlendirilmelidir. Dolayısıyla Adorno’nun “kavramsal düzen” olarak işaretlediği ve kavrayışın bitimsizliğinin önünü kesen, dolayısıyla da belirli tür bir kavrayışı nesnesiyle bir tutan husus olarak özdeşlik, bilmeden yapmaya, görme ve duyma biçimlerine değin dönüşümleri ifade edecek farklı potansiyelleri kendi bütününde eritir (Adorno, 2016, ss. 16-17). Kavramsal düzen böylelikle, nesnesiyle arasındaki gerilimi kendi lehine sabitleyip öznenin nesneyle olan ilişkisini de tayin eder. Bakarsanız, gündelik hayat pratiklerinin kaynağında da bu tayin ediş yer alır. Benzer şekilde kültür endüstrisi de belirli bir olgunun sosyolojik analizinden farklı olarak “toplumsal dönüşüm imkânları” bağlamında tartışılmalıdır. Bu bakımdan “kültür endüstrisi, ‘tam özgürlüğü’ teşvik eden ya da engelleyen potansiyelleri bakımından ele alınmalıdır” (Bernstein, 2011). Bir başka ifadeyle, özne ya da fail olarak bizlerin muhatap olduğumuz ya da maruz kaldığımız süreçlerle ilişkilerimiz, onları deneyimleme biçimlerimiz böylesi teşvik edici ya da engelleyici izlekler dolayısıyla şekillenir.

Bu bağlamda ilk soru, Adorno’nun “kitle kültürü” yerine “kültür endüstrisi” kavramını kullanma gereksinimini gündeme getirecektir. Nitekim Adorno’ya göre kitle kültürü, olumsuz niteliklerine ve benzerliği yücelten tekrarlarına rağmen, kitlenin içinden, salt kitle olmanın kendiliğinden yarattığı bir kültürü, savunucuları açısından da “sanki halk sanatının günümüzdeki biçimi

söz konusuymuş gibi” bir olumluluğu ifade etmektedir. Oysa kültür endüstrisi, böylesi bir kendiliğinden gelişime karşıt bir olgudur. Kitleler, bu endüstri çerçevesinde birincil değil, işleyen sürecin eklentisi kılınmış şekilde ikincil durumdadır; onun faili değil, istihdamının konusudur. Kendini “özne” olarak gören, endüstri mantığı içerisinde “üflenen ruhu” üstlenmekle ya da tüketmekle yetinen “nesne”ye dönüşür. Endüstri ise burada, dar anlamıyla belirli bir üretim sürecinden ziyade, “konunun standartlaştırılmasına ve yaygınlaştırma tekniklerinin rasyonelleştirilmesine gönderme yapar”. Hiçbir şeyin üretilmediği durumlarda bile, “sanki gerçekten ve aslında teknolojik ve rasyonel bir üretim yapıyor gibidir” (Adorno, 2011, ss. 109-113).

Bu noktada öncelikle belirtmek gerekiyor: Kültür endüstrisi, Deborah Cook’un da (1996, s. x) belirttiği gibi, hem kültürden hem de nesnesi olan kitleden başka bir şeydir, onların, kendiliğinden gelişimlerine işaret eden organik işleyişinden ya da açığa çıkışından olabildiğince uzaktır. Dolayısıyla “kitle kültürü” ifadesinden “kültür endüstrisi”ne geçiş, kitle ya da kültürle organik bağını yitirmiş, kendine özgü çıkarları ve rasyonel düzenlemeleri olan, bu düzenlemeleri kendi ardışıklığı içinde bütünsel/özdeş kılıcı bir mekanizma hâline getiren bir işleyişin, dahası bu işleyişi yaygınlaştırarak rasyonalize eden bir mantığın açığa çıkışına işaret etmektedir. Kültürün dönüşümü değil, deneyimi hapseden belirli türde bir özdeşliğin devirdaimi, zihin yapılarını şekillendiren “normlaştırılmış işlemlerin kendi kendine devinen ardışıklığı” söz konusudur (Adorno, 2011, s. 67).

Bu ardışıklık ve devirdaim içinde kültür endüstrisi, insanı salt kendi uzantısı kılan bir denetim ve yönlendirme pratiği olarak işlev görür. Yoğunluğunu arttırdıkça insanî potansiyeli salt kendi pratiklerine uyum nezdinde değerlendirir, anlamlı kılar; o potansiyeli ihtiyaçları ve yönü ekseninde, deneyimin bütününe istila edecek şekilde üretir. Nitekim Adorno’nun altını çizdiği üzere kültür endüstrisinin gerçeklikteki konumu ürettiği etkiyle ölçülebilir. Bu etkinin işleyişi de “ben-zayıflığının teşvik edilmesi ve sömürülmesi” şeklinde ifade edilebilir (Adorno, 2011, s. 118). Bu etkinin somut karşılığında ise insanî deneyimin, hissetmelerin, görme ve duymaların tek bir boyuta, onun ardışıklığına tabi tutulması yer alır. Kültür endüstrisi bu bağlamda insanı salt tüketim boyutuyla, tek bir yönlendirme boyunca değerlendirir ve deneyimi tüketim etkinliği ile özdeşleştirir. Ona belirli doyum paketleri sunar ve bununla yetinmesini sağlayacak denli insanı, kendi uzantısından ibaret kılar (Adorno, 2011, s. 75).

“Uzantı olma” süreci, doyum paketlerinin esasında vaat edilen hazzın daimi bir ertelemeyen ibaret olmasıyla devamlılığını sağlar. Bu incelikli aldatma, Adorno’nun (2011, s. 72) saptamasına göre kültür endüstrisi, hiçbir zaman gerçekleşmeyecek vaatlerin, değişim taleplerinin, “tıpkı yemek yemeye gelen

müşterinin menüyü okumakla yetinmesini” beklemek gibi, sonuçsuz teşhirini gerçekleştirir. Nitekim söz konusu endüstrinin temel yasası muhatabına “bir şey sunmak ve sunulan şeyi onlardan esirgeme” şeklindedir ki bu ikisi endüstri sözlüğünde aynı şeydir (Adorno, 2011, s. 74). Burada dikkat edilmesi gereken husus, bir sonuç ya da etki üretmenin önemsizleşmesi, dahası işleyişin bizatihi kendisinin amaç hâline gelmesidir. Nitekim muhatap, yani kitleler ikincil konuma sabitlendiğinde kültür endüstrisi sadece onların yapıp etmelerini, görme ve duyma biçimlerini, kendi sürekliliğini teminat altına alma ekseninde şekillendirmekle ilgilidir. Öyle ki kendi konumunu sağlamlaştırdıkça, dolayısıyla da bireyi ikincilleştirdiği ölçüde kültür endüstrisi, salt tüketici kıldığı insanın ihtiyaçlarını belirler hâle gelir. Bu ihtiyaçlara yön tayin edip onları belirli bir çerçeveye hapsedebildiği gibi yeni ihtiyaçlar da üretebilir (Adorno, 2011, s. 78). Dahası, bu ihtiyaçların görülür ve duyulur olmasına, kendi endüstriyel denetiminin bir unsuru olacak şekilde bir biçim de kazandırabilir.

5. Arendt ve Adorno’yu Birlikte Okumak: Politika Endüstrisi ve Siyasi Metalar

Politik duyarlılığın eksik olmadığını düşündüğümüz süreçlerin ya da bu duyarlılığın zirve yaptığı durumların birer siyasi metaya dönüşüp dönüşmediği hususunda bir durup düşünmeliyiz. Leonidas Donskis’in Pascal Bruckner’den aktardığı gibi, aksi yönde bir görünüme bürünseler de siyasi metalar gerçek ahlâki hassasiyetlerimizle uyusmak, onları dile getirmek gibi bir kaygısı olmak zorunda değildir (Bauman ve Donskis, 2022, s. 41). Dolayısıyla oluşan ya da açığa çıkan duyarlılığın endüstrileşen bir politikanın yeni ihtiyaçlar yaratma pratiğinin ya da kendi işleyişinin bir sonucu mu olduğu sorusunu ele almadan herhangi bir sloganı, talebi üstlenme hususunda ihtiyatlı davranmalıyız. Haklılığından kuşku duyulmayan politik taleplerin insanların hassasiyetinden damıtılan birer meta şeklinde açığa çıkıp çıkmadığını ya da salt birer meta formundan ibaret olup olmadığını irdelemek siyasal teorinin başat kaygısı olmalıdır. Kısacası bir meta formunda ifade bulan politik talebin, “meta hâline gelme” sürecinin, dahası “meta” formu dışında görülür ve duyulur olmamasının bizatihi kendisi sorun olmalıdır. Aynı şekilde siyasal teori, kendi ortaya koyduğu resme kapılmayacak denli eleştireliliğini korumakla da yükümlüdür. Hâliyle her politik talebin, salt kendi bağlamında, illa ki birer siyasi meta olduğunu söylemek gibi bir tutum, siyasal teoriye en uzak şeydir.

Anlama etkinliği Arendt’in vurguladığı gibi nihai sonuçlar, somut çıktılar elde edebilmek adına kesintiye uğratıldığında, onun sonu gelmez niteliği kısa kesilmek istendiğinde elimizde, katılmış bir anlam tortusu, kalıbından, anlam paketinden ibaret olan endoktrinasyon kalır. Aynı şekilde Adornoesk bağlamda

politik eylem talebinin onaylamayan düşünceyi ve bilgiyi kısıtlı ve mutlak bir kesite indirgeyerek etkisizleştiren değişim talepleri de belirli kalıplaşma süreçleri ekseninde hareket eder. Başka bir deyişle, belirli bir kavramsal düzen, kendini deneyimin bütünsel kalıbı ve ona dair kavrayış şeklinde sunarak özdeş kılamadığını ya da çelişki şeklinde işaretlediğini etkisiz kılar. Bu uğrak Arendt ve Adornoesk düşünce arasında insanî deneyimin politik ve toplumsal boyutlarını da kapsayacak şekilde niteliğini ifade eden bir yakınlık bölgesini ifade etmektedir.

Bu yakınlık bölgesinin diğer yüzü Adorno'nun özdeşlik saptamasının, insanın yaşadığı dünya ya da deneyimlediği zaman-mekân ile saf uyum içinde olduğu iddiasının, dolayısıyla da sahip olduğu kavramsal düzenek ile deneyimin bütünüyle örtüştüğü ruh hâlinin Arendt açısından, yanlış bir şekilde “kendine yabancılaşma” olarak deneyimlenen dünyaya yabancılaşmanın bir görünümü olmasıdır. Çünkü Adornoesk özdeşlik mefhumu, esas itibarıyla ve pratikte, Arendt'in endoktrinasyon olarak işaretlediği bitimsiz, dünyayla uzlaşımın ana eksenini teşkil eden anlama etkinliğinin bütünsel bir kesintiye uğratılmasına tekabül etmektedir. Endoktrinasyon, bu bakımdan, uzlaşımın, anlama çabasının bütüncül ve özdeşliğe bürünmüş biçimidir. Bu biçimin arka planında da Adorno'nun insani potansiyelin bakış açısı, kavrayışları gibi katmanlarını belirleyen, bir denetim pratiği olarak kültür endüstrisi, daha doğru bir ifadeyle belirli standart prosedürler kendi ardışıklığı içinde işleten endüstri mantığı işler. Politika endüstrisi, tam olarak bu mantığın, politikanın kamusal çıkar ve ortak yaşam için elzem asgari medeniliği önemsizleştirecek denli çoğulluğu, anlama etkinliğini önemsizleştirecek şekilde istila edilmesidir.

Gehl ve Porter'ın saptamasında bir “aracı” olarak medyanın, aracısızlaşmaya ve niceliksel kapasitesinin artmasına rağmen uğradığı daralmaya vurgu yapmamız keyfi bir seçimin sonucu değildir. Dahası Adorno ve Arendt ile kavramsal revizyona, bu daralma saptamasıyla başlamamızın ana sebebi söz konusu daralmanın kitlelerin politika endüstrisine katılımını teorik bir çerçevede çözümlememizi mümkün kılmasıdır. Nitekim buradaki “daralma” anlama etkinliğini endoktriner bir düzleme hapsedmekte, kavramsal düzeneğini, dolayısıyla da görme biçimini bu endoktrinasyonun, bir anlam paketinin özdeşliğinden ibaret kılmaktadır. Kitleler, politik talepleri olan belirleyiciler olmaktan çıkıp salt kendilerine sunulan anlam paketleriyle özdeşlik kurduğunda, konuşma biçimlerini, ifadelerini, tepkilerini kendilerine haklılık ve doyum hissi sunan “kutularla” görünür kıldığında politika endüstrisinin uzantısına dönüşme tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Bu noktada Adornoesk kültür endüstrisi kavramı bize endüstrileşme olgusuna dair, birbiriyle bağlantılı üç ana unsur sunuyor: Bunlardan birincisi, öznenin “kendisine üflenmiş ruhu” üstlenerek ya da daha doğru ifadeyle tüketerek

doyumunu sağlayan bir nesneye dönüşmesidir. İkincisi bu üstleniş ya da tüketimin kendi içinde devinen, belirli ardışıklığı sürdüren ve bütünsellik iddiasında olan özdeş bir pratikle işlemesidir. Üçüncüsü ise endüstrinin kendi konumunu, dolayısıyla da muhatabı olan kitleleri ikincilleştirmeyi güvence altına aldığı yeni ihtiyaçlar yaratma kapasitesine ulaşmasıdır. Birbiriyle ilintili bu üç endüstrileşme unsuru, politik ve toplumsal değişimin aslî koşulu olan kısıtlanmamış bilgi ve düşünmenin kısıtlı bilgi ve mutlaklaştırılmış bir praksis ikamesiyle düşündüğümüzde politika endüstrisinin Adornoesk bağlamdaki işleyişini görebiliriz. Başka bir ifadeyle, kendine özgü rekabetleri ve sağlıksızlıkları olan, işleyişini bütünüyle bu rekabet ve sağlıksızlıkları güvence altına almak üzerine kurulu bir politika endüstrisinin kitleleri istihdam etmesi Adornoesk bakış açısından bu üç unsur ve kısıtlı bilgide vücut bulan mutlaklaştırılmış “bir şeyler yapma” eğilimiyle mümkündür.

Arendt açısından politikanın endüstriyel mantık tarafından istilası ise yapma ve imalat kiplerinin ona egemen olması, dolayısıyla da politikanın kamusal çıkar ve ortak yaşam düşüncesinden, insanî çoğulluktan, eyleyebilme kapasitesinden arındırılmasını ifade etmektedir. İnsanın salt “malzeme” düzeyine indirgelediği bu süreçte, Arendt için dünyayla ve olaylarla olan tanıklığımızın ana unsuru olan anlama etkinliği sapmaya uğrar, yerini endoktrinasyona, sabitlenmiş anlam kesitlerine bırakır. Nitekim politika, sektörel kaygılara bürünmüş bir endüstriye dönüştüğünde, hâliyle kamusal çıkar ve ortak yaşamı mümkün kılacak eğilimleri yitirdiğinde aslî pratiği, bu kaygıları karşılayacak imalat ve yapma kipleri olacaktır. Bu kiplerin hükmünde, malzeme kertesine indirgenmiş insanın anlama yetisi endoktrinasyonlar çokluğundan ibaret olacak, tanıklığı da bu kertede gerçekleşecektir. Dolayısıyla Arendt açısından insanî çoğulluğu ve anlama etkinliğinin bitimsizliğini şart koşan politikanın endüstri mantığına kapılması, insanın kitleselleşmesi ve yalıtılmışlığını beraberinde getirecektir. Çünkü her ikisinde de Arendt için, insanî çoğulluğu, insanın biricikliğini, tanıklığını mümkün kılan mesafenin yitimi söz konusudur. Kitleselleşme ve yalıtılma uğraklarının yitimiyle birlikte insan, salt malzeme düzeyinde görüp duyan bir edilginliğe hapsedilecektir. Nitekim ancak bir malzeme, salt kendisine sunulan etki ya da etkisizlikle yetinir.

Bu noktada politika endüstrisi sadece, kendi siyasal sürekliliklerini güvence altına alan aktörlerden ibaret bir özel sektör değildir. Politika endüstrisi, Adornoesk ve Arendtyen bir müdahaleyle, mutlak kılınmış anlamların ve ayrımların, üstlenilmiş fikirlerin devirdaimi içinde kitleleri istihdam eden, onların taleplerini kamusal çıkar ve ortak yaşam nosyonlarının önemsizliğinde siyasi meta formuna çevirebilen ve bu doğrultuda, “malzeme” derecesine indirgelediği insanlara ile metaları arasındaki etkileşimde, kendi sürekliliğini güvence altına alan ihtiyaçlar yaratıp bunları standartize eden bütüncül olma

iddiasında bir komplekstir. Bu kompleks kitlelere, onlara “ruh üfleyebilen” anlam paketleri şeklinde endoktrinasyon seçenekleri sunar, onları bu paketlerin ardışıklığı içinde istihdam eder.

Sonuç

Politika, endüstri mantığınca istila edildiğinde kamusal çıkarlar ve ortak yaşam ile buna dair asgari medenilik yerini endoktrinasyonlar çokluğuna bırakır. Endoktrinasyonun en çarpıcı özelliği mutlak hakikat iddiasını barındırması ve muhataplarına bu iddia ile yaklaşmasıdır. Siyasal eylem ile aktörlerin ortaya koyduğu politik vizyon ile insanların asli kaygıları arasındaki uyumsuzluk, endoktrinasyonun hakikat iddiasıyla, anlamın bizatihi kendisi olduğu iddiasıyla telafi edilir. Günümüzde kitleler de böylesi iddialar bağlamında üstlendikleri söylemler, tepkilerini ifade ettikleri imajlar vasıtasıyla endüstrinin istihdamına katkıda bulunabilir, hatta bulunur da. Nitekim endoktrinasyon, bir anlam ve haklılık paketleri şeklinde bazen bir “post”, bazen bir X gönderisi olarak işlerliğini gösterebilir.

Örneğin hayat pahalılığından şikâyet eden ya da yaşam tarzı kaygısıyla oy verme davranışlarını belirleyen birinin, bu şikâyetinin hangi biçimde görülür ve duyulur olduğunu, bu davranışının ne şekilde değerlendirildiğini, kısacası politika endüstrisi tarafından hangi meta biçimine büründürüldüğü sorusu yaşamsaldır. Çünkü bu şikâyet, politika endüstrisinin kendine özgü işleyişinin bir uzantısı şeklinde biçim kazandığında belirli aktörlerin siyasi konumlarını muhafaza etmesine katkıda bulunabilir. Keza söz konusu aktörler de bu konumlarını güçlendirmek için “yaşam tarzı” örneğinde olduğu gibi belirli bir duyguyu gündeminde tutarak kitlelere bu şekilde yaklaşabilir. Bu örnek, farklı şekillere bürünebilse de siyasal alternatifsizliğin bir gerçeklik olarak sunulduğu bütün sistemlerde işlerlik kazabilir.

Politika endüstrisini kendi iddiasının aksine, bütüncül bir işleyiş olarak görmek yerine politikanın uğradığı sapma olarak da değerlendirebiliriz. Başka bir ifadeyle, endüstri olgusunu politikanın kapıldığı bir çıkışsızlık uğrağı olarak ele alabiliriz. Özellikle siyasal aktörler bağlamda alternatifsizlik hisseden kitlelerin mobilizasyonu ya da bu düzeydeki bireysel değerlendirmeler, politik alanın endüstriyel çıkarlar ekseninde şekillenmesine, niyetleri bu olmasa da, katkıda bulunabilir. Bunun yanında “her şeyin politik” olduğunu iddia eden klişe ya da sloganlarda görüldüğü gibi siyaset ve siyasal ayrımının silikleştiği uğraklarda da endüstrinin izlerini görebiliriz. Her şeyin doğası gereği siyasal olmasıyla siyaset pratiğinin konusu kılınması arasındaki ayrım böylesi sloganlarda anlamsızlaşır. Belki de tam olarak, kimsenin görmediğine ya da anlamadığına kanaat getirdiğimiz bir şeyi söyleme döktüğümüz an politik

endüstrinin bir uzantısına dönüşüyoruz. Nihayetinde politika endüstrisi, kendi sürekliliğini güvence altına almak, kendisini oluşturan rekabetleri muhafaza etmek için istihdam bağlamında her türlü ihtiyacı yaratabilir, talepleri duyulur kılabilir, yeter ki onun belirlediği biçim içerisinde görülür ve duyulur olsun. Çağımız, politik bağlamda içerikten ziyade biçim üzerine odaklanmamız gerektiğini endüstri uğraşı bağlamında ifşa ediyor görünüyor.

Etik Bildirim: sbfdergi@politics.ankara.edu.tr

Benzerlik Denetimi: Tamamlandı.

Çıkar Çatışması Beyanı: Yazar(lar) bir çıkar çatışması beyanında bulunmamıştır.

Kaynakça

- Adorno, T. W. (2006). *Toplum üzerine yazılar* (M. Y. Öner, Çev.). Belge. (Original work published 1963)
- Adorno, T. W. (2011). *Kültür endüstrisi, kültür yönetimi* (N. Ülner, M. Tüzel, & E. Gen, Çev.). İletişim.
- Adorno, T. W. (2016). *Negatif diyalektik* (Ş. Öztürk, Çev.). Metis.
- Adorno, T. W. (2019). *Philosophical elements of a theory of society* (T. ten Brick & M. P. Nogueira, Eds.; W. Hoban, Trans.). Polity.
- Adorno, T. W., & Horkheimer, M. (2014). *Aydınlanmanın diyalektiği* (N. Ülner & E. Öztarhan-Karaoğlu, Çev.). Kabalıcı. (Original work published 1944)
- Arendt, H. (1994). *İnsanlık durumu* (B. S. Şener, Çev.). İletişim.
- Arendt, H. (2012). *Geçmişle gelecek arasında* (B. S. Şener, Çev.). İletişim.
- Arendt, H. (2014). *Formasyon, sürgün, totalitarizm* (İ. Yıldız, Çev.). Dipnot.
- Arendt, H. (2018a). *Sorumluluk ve yargı* (M. Serin, Çev.). Sel.
- Arendt, H. (2018b). *Zihnin yaşamı* (İ. İlgar, Çev.). İletişim.
- Bauman, Z., & Donskis, L. (2022). *Akışkan kötülük* (A. E. Pilgir, Çev.). Ayrıntı.
- Bernstein, J. M. (2011). Sunuş. İçinde T. W. Adorno, *Kültür endüstrisi, kültür yönetimi* (E. Gen, Çev., ss. xi-xv). İletişim.
- Bernstein, R. J. (2018). *Why read Hannah Arendt now?* Polity.
- Comstock, G., & Scharrer, E. (2005). *The psychology of media and politics*. Elsevier Academic Press.
- Cook, D. (1996). *The culture industry revisited*. Rowman & Littlefield.
- Deleuze, G. (2013). *Kritik ve klinik* (İ. Uysal, Çev.). Norgunk.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (2001). *Felsefe nedir?* (T. Ilgaz, Çev.). Yapı Kredi.
- Hammer, E. (2006). *Adorno & the political*. Routledge.

- Holloway, J. (2008). Why Adorno? In J. Holloway, F. Matamoros, & S. Tischler (Eds.), *Negativity and revolution: Adorno and political activism* (pp. 1-16). Pluto Press.
- Jay, M. (2001). *Adorno* (Ü. Oskay, Çev.). Der.
- Rensmann, L., & Gandesha, S. (2012). Understanding political modernity. In L. Rensmann & S. Gandesha (Eds.), *Arendt and Adorno* (pp. 1-24). Stanford University Press.
- Rushdie, S. (2018). *Altın ev* (B. Kovulmaz, Çev.). Can.
- Şenel, A. (2006). *Kemirgenlerden sömürgecilere insanlık tarihi*. İmge Kitabevi.
- de Tocqueville, A. (2016). *Amerika'da demokrasi* (S. Sertdemir-Özdemir, Çev.). İletişim.
- Wittgenstein, L. (2013). *Kesinlik üstüne + Kültür ve değer* (D. Şahiner, Çev.). Metis.
- Yazıcıoğlu, S. (2009). Anlam yitimi olarak şiddet. S. Yazıcıoğlu (Haz.), *Doğumunun yüzüncü yılında Hannah Arendt* (pp. 101-112). Yapı Kredi.
- Žižek, S. (2011). *Olumsuzla oyalanma* (H. Gür, Çev.). İmge Kitabevi

FINANSAL GİZLİLİK VE KARA PARA: VERGİ CENNETLERİNİN KARANLIK YÜZÜ*

Dr. Öğr. Üyesi Gökçe Sinem Erbuğa

Dokuz Eylül Üniversitesi

ORCID: [0000-0003-1604-4668](#)

ROR ID: [ror.org/00dbd8b73](#)

• • •

Öz

Panama Belgeleri'yle beraber yakın tarihin en büyük muhasebe skandalı ortaya çıkmış ve ekonomik suçlara ilişkin finansal bilgilerin ifşası sağlanmıştır. Kirli paranın uluslararası finansal sistemde nasıl gizliden gizliye akışının sağlandığını ortaya koyan Panama Belgeleri, ülkelerin öncelikli gündemlerine vergi cennetleri ve finansal gizlilik kavramlarının girmesine neden olmuştur. Yapılan bu çalışmada finansal gizlilik garantisi sunan vergi cennetlerinde gerçekleştirilen kara para aklama işlemlerine ilişkin detaylı bir kavramsal anlayış geliştirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada öncelikle finansal gizlilik ve vergi cennetleri kavramları kapsamlı bir biçimde değerlendirilmiştir. Finansal gizlilikten yararlanılarak vergi cennetlerinde kara para aklama eylemlerinin ne şekilde gerçekleştirildiği ve söz konusu eylemlerin sonuçları incelenmiştir. Çalışma sonucunda vergi cennetleri ve sunmuş oldukları finansal gizliliğin, ülkelerin uluslararası düzeyde iş birliği sayesinde kontrol edilebilecek olup denetim ve gözetime tabi tutulması gerektiği belirtilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Finansal gizlilik, Finansal gizlilik endeksi, Vergi cennetleri, Kara para aklama, Panama belgeleri

Financial Secrecy and Black Money: The Dark Side of Tax Havens

Abstract

The Panama Papers, which revealed financial data linked to economic crimes, sparked the largest accounting scandal in recent history. Countries began prioritizing the ideas of tax havens and financial secrecy after the Panama Papers exposed the covert flow of dirty money in the global financial system. The goal of this study was to create an extensive conceptual knowledge of money laundering activities that take place in tax havens that guarantee financial secrecy. First, the study conducted an extensive assessment of the concepts of tax havens and financial secrecy. Financial secrecy is used to carry out money laundering operations in tax havens, and the outcomes of these operations were investigated. According to the study's outcomes, tax havens and the financial secrecy they offer may be managed by international collaboration between nations and ought to be audited and supervised.

Keywords: Financial secrecy, Financial secrecy index, Tax havens, Money laundering, Panama papers

* Makale geliş tarihi / Received date: 13.05.2025

Makale kabul tarihi / Accepted date: 08.09.2025

Erken görünüm tarihi / Published online: 08.09.2025

Yazar email: gokceerbuga@gmail.com

Finansal Gizlilik ve Kara Para: Vergi Cennetlerinin Karanlık Yüzü

Giriş

Günümüzde finansal krizler, finansal şeffaflığın sorgulanmasına neden olmaktadır. Wikileaks ve beraberinde ortaya çıkan Panama Belgeleri ile tüm gizli finansal belge ve bilgilerin ifşası, finansal piyasaların şeffaflığına dair soru işaretlerini gündeme getirmiştir. Bilinen en ünlü vergi cennetlerinden biri olan Panama’da faaliyet göstermekte olan Mossack Fonseca isimli hukuk şirketine ait 11,5 milyon belgenin sızdırılmasıyla beraber dünyanın en güçlü insanların off-shore hesaplarındaki karanlık ağlar ayrıntılarıyla paylaşılmıştır. Ayrıca 500’den fazla bankanın şaibeli finansal işlemlerde aracı rolü oynadığı tespit edilmiştir (BBC, 2016).

Panama Belgeleri, kirli paranın uluslararası finansal sistem içerisinde akışının nasıl sağlandığını, devletlerin açıklanmayan vergi gelirleriyle nasıl aldatıldığını ve her türden suçun gelişmesine nasıl izin verildiğini göstermektedir (NBC News, 2016). Küresel vergi kaçakçılık faaliyetlerini açığa çıkaran Panama Belgeleri, vergi cennetleri ve bu kapsamda off-shore bankacılık uygulamalarını ülkelerin gündemine almasına neden olmuştur.

Kamu hizmetlerinin sürdürülebilirliği, toplumsal refahın sağlanabilmesi açısından oldukça önemli olup sağlıklı işleyen bir vergi sistemine sahip olmayı gerektirmektedir. Ancak, off-shore bankacılık işlemleri, devletlerin en temel gelir kaynağı olan vergilerin toplanmasında hükümetlere önemli sorunlar yaratmaktadır. Zaman zaman vergi cennetlerinden yararlanılarak devletlerin vergi elde etmesi önlenmekte ve devletler vergi kaybına uğratılmaktadır.

Coğrafi sınırların finansal uygulamalarda ortadan kalmasına neden olan küreselleşme, birçok işletmenin vergi yükümlülüğünü yerine getirmesini engellemektedir. Bu durum ise vergilerin etkin bir şekilde toplanmasını ve toplumsal refahın en üst düzeyde sağlanmasını engellemektedir (Şahin & Yılmaz, 2018, s. 101).

Kıyı ötesi finans merkezi (offshore financial center-OFC) veya finansal gizlilik yargı alanı (secrecy jurisdictions) olarak da bilinen vergi cennetlerinde

(Schjelderup, 2016a, s. 169), off-shore finansal işlemler, son derece sıkı bir gizlilik içerisinde yürütülmektedir.

Bunun yanı sıra bu özel bölgelere ait idari ve hukuki düzenlemeler, diğer ülkelere oranla daha fazla serbestliğe sahiptir. Küresel sermayeli işletmeler başta olmak üzere birçok işletme, vergi avantajları ile ticari faaliyetlerine ilişkin gizli bilgileri ve sırları saklama adına vergi cennetlerinde yatırımlarda bulunmaktadır.

Vergi cennetlerine yatırımlarda bulunulmasının temel sebeplerinden biri, yasadışı finansal bir faaliyet olan kara para aklamanın bu ülkelerde rahat bir biçimde yerine getirebilmesidir. Vergi cennetlerinde işletmelere sıfır ya da düşük oranlı vergi yükümlülüğü sunulması söz konusudur. Finansal işlemlerin gizliliğine dair çok sıkı uygulamalara başvuru vergi cennetlerinde ayrıca yabancı paralı işlemlerin kontrolü de sınırlıdır (Yetkiner, 2001a, s.1). Sunulan bu avantajlar vergi cennetlerini, işletmeler için adeta bir sığınak haline getirmektedir (Şahin & Yılmaz, 2018, s.101).

Kara para aklama, ülkelere mikro ölçekte zararlar (vergi gelirlerinde kayıp vb.) verebileceği gibi küresel boyutta olumsuzluklara da yol açabilmektedir (McDowell & Novis, 2001, s.6). Hükümetlerin vergi toplama sürecini efektif bir biçimde yürütememesi önemli kamusal hizmetlerin aksaması anlamına gelmektedir. Bu hizmetlerin başında sağlık ve eğitim gelmekle beraber kara para aklama, bu hizmetlerin finansmanın sağlanamaması ve dolayısıyla hizmetin sunulamamasına neden olmaktadır (Komisar, 2007).

Öte yandan devletlerin, uğradıkları vergi kayıplarını telafi edebilmek adına daha yüksek vergi oranlarını yürürlüğe sokması, vergi yükümlülüğünü düzenli bir biçimde yerine getiren mükellefler açısından yüklenilmesi gereken daha fazla vergi yükü anlamına gelmektedir (McDowell & Novis, 2001, s.7).

Kara para aklama, gerçekleştirildiği ülkenin mali sisteminin işleyişine kastedebileceği gibi aynı zamanda tüm ekonomi politikası üzerinde de yıkıcı sonuçlar doğurabilmektedir (Layton & Curran, 2018). Kara para eylemleri, bankacılık sektöründe sahip olunan yetkilerin aşımıyla beraber uluslararası döviz kurlarında dalgalı bir seyir oluşmasına ve öngörül(e)meyen sermaye hareketlerine neden olmaktadır. Kara para aklama bunun da ötesine giderek, terörizmin finansmanına destek olmakta ve devletlerin milli güvenlikleri açısından oldukça büyük bir tehdit oluşturmaktadır (IMF, 2023a).

Gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkelere aldıkları mali yardımların yaklaşık olarak 3 katını vergi cennetlerine kaptırdıkları görülmektedir (Owens, 2009, s.2). Finansal gizlilik konusu, off-shore şeklinde yürütülen ekonomik faaliyetlerin tamamında olmasa da çok büyük bir kısmında görülmektedir (Cobham vd., 2015, s.283).

Yapılan bu çalışmada finansal gizlilik kavramı finansal gizlilik endeksi çerçevesinde değerlendirilmiş olup; vergi cennetleri vasıtasıyla kara para aklama faaliyetleri ve etkisi belirlenmiştir. Çalışma, finansal gizlilik, vergi cenneti ve kara para aklama kavramlarını üçlü bir yapı içinde bütüncül olarak ele almaktadır. Çalışmada finansal gizliliğin araçsallaştırılarak vergi cennetlerinde kara para aklamayı nasıl kolaylaştırdığı vurgulanmakta ve vergi cennetlerinin yalnızca vergisel avantajlar sunan coğrafyalar değil aynı zamanda suç ekonomisine direkt olarak katkıda bulunan organizasyonlar olduğu belirtilmektedir.

1. Finansal Gizlilik

Finansal gizlilik gölgesinde faaliyet gösteren paravan şirketler (shell companies) ile gizli finansal yapılar ve bunların gizlilik uygulamaları, yolsuzluktan kara para aklamaya, vergi kaçakçılığından terör finansmanına kadar çok çeşitli suçlara ve hatta ekonomik çöküşlere neden olabilmektedir (Jansky vd., 2018, s.2).

Günümüzde finansal faaliyetlerin ülke sınırlarını aşması, ülkeler açısından yeni zorlukların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Helleiner, 1994, s.295). Bir ülkede gerçekleştirilen finansal düzenlemeler başka bir ülkede etkili olabilmekte ve farklı sonuçlara neden olabilmektedir (Strange, 2015, s.6). Örneğin, bir ülkede varlık sahibi kişilerin ikamet ettikleri ülkede vergiden kaçınması söz konusuysa, bu durumun etkileri gerek ikamet edilen gerekse de verginin kaçırıldığı ülke tarafından hissedilmektedir. Ancak vergi kaçakçılığının gerçekleştirildiği (ikamet edilen) ülke açısından bu durumu önlemek oldukça zordur (Palan vd., 2010, s.78). Özellikle finansal gizliliğin hâkim olduğu durumlarda, vergi kaçakçılığından mağdur olan ülkeler, bu durumla mücadele etme konusunda bir hayli zorlanmaktadır.

Finansal gizlilik, “finansal bilgilerin gerek vergi otoriteleri gerekse de kolluk kuvvetleri gibi devletin yetkili kurum, kuruluş ve organlarıyla paylaşılması ya da sınırlı ölçüde paylaşılması” düşüncesine dayanmaktadır (Hoffman, 2023, s.1). Diğer bir ifadeyle finansal gizlilik, finansal bilgilere sahip olma konusunda meşru hakkı olan kişi(ler) ya da kurumlardan bu bilgilerin saklanması durumunda ortaya çıkmaktadır (Janský vd., 2023, s.2).

Finansal gizlilik, kamuya açık bir şekilde sunulması gereken finansal bilgilerin gizli tutulması, vergilerin kötüye kullanılması ya da hukukun üstünlüğünden kaçılmasıdır. Açıklanması gereken finansal bilgilerin kamudan gizlenmesi durumunda finansal şeffaflıktan söz etmek mümkün değildir. Rüşvet, kara para aklama, terörizmin finansmanı gibi çok sayıda ekonomik suçta neden

olan finansal gizlilik, devletin elde edeceği vergi gelirinde aşınmaya ve dolayısıyla vergi tabanının daralarak vergilerin yüksek gelirliden (tavan) ziyade düşük gelirliden (taban) alınmasına neden olmaktadır (Tax Justice Network, 2020a).

Finansal gizlilik, toplumsal eşitsizlik ve vergi adaletsizliğine (Beaverstock vd., 2004, s.401), vergi politikalarına ve kamu kurumlarına duyulan güvenin azalmasına ve sürdürülebilir kalkınma hedefinin baltalanmasına yol açmaktadır (Janský vd., 2023, s.2).

Finansal gizlilik ile meşru gizlilik zaman zaman karıştırılsa da temel olarak birbirinden farklıdır. Finansal gizliliğin temelinde, finansal işlemlere dair bilgilerin dış denetime tabi tutulmasını engelleyen yargısal ve kurumsal uygulamalar yatmaktadır. Söz konusu bu uygulamalar gerek yasal gerek de yasal olmayan ve kötüye kullanıma yol açan faaliyetleri içermektedir (Palan vd., 2010, s.79).

Demokratik toplumlarda meşru gizlilik, kişisel verilerin teminat altına alınması, finansal mahremiyetin ve ve mülkiyet güvenliğinin sağlanması amacıyla oluşturulmaktadır. Temel bireysel haklarla doğrudan ilişkili görülmektedir. Meşru gizlilik aynı zamanda özel hayatın gizliliği, ticari sırların korunması ve veri güvenliğinin sağlanması gibi ilkelerle yakından ilgilidir.

Meşru gizlilikte gizli tutulması amaçlanan bilgi, yasal faaliyetlere dayanmakta ve yasal düzenlemelerle sınırlandırılabilir. Meşru gizliliğin finansal gizlilikten ayrılan ve en çok vurgulanması gereken noktası, kamu yararına hizmet etmesidir (Kirchler, 2007, ss.168-169).

Kötüye kullanıma neden olan finansal gizlilikte ise vergi kaçırma, vergi yükümlülüklerinden kaçınma, suç gelirlerini aklama ya da yolsuzluk gibi yasadışı finansal faaliyetler perdelenmektedir. Finansal gizlilik, meşru gizliliğin aksine kamu gücünün denetim yetkisini engellemekte, vergi tabanına zarar vermekte ve böylelikle finansal adaletsizliğe sebep olmaktadır (Zucman, 2015, s.8; Tax Justice Network, 2020c; FATF, 2020b).

Finansal bilgilerin yetkili kamu kurum-kuruluşlarıyla paylaşımının reddi finansal gizliliğin doğmasına neden olmaktadır. Mali sır niteliğindeki finansal gizlilik, ülkelerin finansal sistemleri açısından zararlı olup farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Finansal gizliliğin en bilindik şekli, bankacıların müşterilere ait finansal sırları kendileriyle birlikte mezara götürme sözü verdikleri İsviçre tarzı bankacılık gizliliğidir.

Bankacılık gizliliği (banking secrecy) olarak bilinen bu finansal gizlilikte banka müşterilerinin kişisel bilgileri, hesap hareketleri ve finansal durumlarına dair veriler saklanmaktadır (Sharman, 2010, s.128). İsviçre'nin yanı sıra

Lüksemburg, Singapur, Cayman Adaları, Hong Kong ve British Virgin Adaları gibi ülkelerde de katı bankacılık gizliliği düzenlemeleri uygulanmaktadır. Bankacılık gizliliği özellikle kara para aklama faaliyetlerinin yürütülmesinde önemli role sahiptir (Sharman, 2010, s.129).

İkinci finansal gizlilik ise sahipliği, işleyişi ve amacı gizli tutulmakla beraber; mülkiyetinin bulanık yasal temellere dayandırıldığı şirketler, vakıflar ya da diğer organizasyonların finansal gizliliğidir. Şirket yapılarında gizlilik (corporate secrecy) olarak adlandırılan bu finansal gizlilikte, farklı ülkelerde varlıklara sahip olmak kolaylaşmakta ve bu varlıklardan elde edilen gelirlerden kimin yararlandığının tespiti zorlaşmaktadır. Bu gizlilikte şirket ortaklarının/hissedarlarının, yöneticilerin, iç ve dış paydaşlarının kimlik bilgileri saklı tutulmaktadır. Şirket yapılarındaki finansal gizlilikte, paravan şirketler (shell companies) ve posta kutusu şirketler (letterbox companies) üzerinden gerçekleştirilen faaliyetler ve bu faaliyetler sonucunda oluşan finansal akışlar ve fonlar izlenememektedir (Alstadsæter vd., 2018, s.91).

Üçüncü finansal gizlilik olan yargı alanı gizliliğinde (jurisdictional secrecy) belli ülke ve bölgelerde, vergi otoriteleri ile düzenleyici aktörlerin kişilerin finansal verilerine ulaşabilmelerini engelleyecek yasal uygulamalar, düzenlemeler ve rejimler mevcuttur. Böylelikle düzenleyici ve denetleyici kurumların mali bilgilere ulaşamaması ve bireylerin diğer yargı alanlarında gizlenebilmesi sağlanmaktadır (Tax Justice Network, 2020c).

Yargı alanı gizliliği ülkeler arası iş birlikleri ve bilgi alışverişlerini engelleyen yargı alanlarına dayanmaktadır. Söz konusu bu finansal gizlilik ile ülkelere ait bilgilerin takibi kasti bir biçimde engellenmektedir. Bu finansal gizlilik, organize suçlar, dolandırıcılık, kamu kaynaklarının israfı, rüşvet ve vergi kaçakçılığı gibi suçların ortaya çıkışını kolaylaştırmaktadır (Tax Justice Network, 2020b; Sharman, 2010, s.129).

Dördüncü finansal gizlilik olan mülkiyet gizliliğinde (asset ownership secrecy) ise gayrimenkul, sanat eserleri, taşıtlar, kripto paralar gibi varlıkların ekonomik değerlerinin ve sahiplerinin mülkiyet bilgilerinin anonim tutulması söz konusudur. Çok yüksek gelir gruplarına dahil bireylerin, servetlerini meşrulaştırarak ve servet büyüklüğünü saklayarak yasadışı fonlarını mali sistemle bütünleştirmelerini sağlar (FATF, 2023).

Sonuncu finansal gizlilik ise muhasebe ve raporlama gizliliğidir (accounting and reporting secrecy). Çok uluslu işletmelerin finansal raporlamaları sırasında şeffaf olmamalarına ve vergi yükümlülüklerini düşük vergi oranlarının olduğu ülkelerde yerine getirmelerine yol açar. Muhasebe gizliliği şirketlerin karlarını, ekonomik faaliyetlerini yürüttükleri ülke dışında farklı bir yargı alanında raporlamasına neden olmaktadır (OECD, 2021b).

Çok uluslu şirketlerin gelirlerini düşük vergilerin uygulandığı yargı alanlarında göstermesi, vergiden kaçınmayla sonuçlanmaktadır. Şirketlerin gelirlerine, giderlerine, vergi bilgilerine ve finansal işlemlerine ilişkin verilerin raporlanmaması, kripto para gibi varlıkların dijital uygulamalarla şifrelenerek dış erişime kapalı şekilde saklanması muhasebe gizliliğinin en yaygın uygulamalarıdır.

Finansal gizliliğin, tahmini olarak 21-31 trilyon USD değerindeki varlığın hukuka aykırı şekilde saklanmasına imkân tanıdığı tahmin edilmektedir. Finansal gizlilik, çeşitli suçların işlenmesini daha kolay ve karlı kılmının yanında zenginlerin daha çok servet biriktirmesine ve yasalara uyan vergi mükelleflerinin sırtına daha büyük vergi sorumluluğunun yüklenmesine neden olmaktadır (Tax Justice Network, 2020c; Zucman, 2015, s.8).

Finansal gizlilik, ekonomik faaliyetlerin ya hiç vergilendirilmemesi ya da düşük vergilendirilmesiyle vergi kayıpları ve adaletsiz vergilendirmeye neden olmaktadır (Schjelderup, 2016b, s.110). Finansal gizliliğin sunmuş olduğu anonimliğin yanında sunduğu cezasızlık fırsatı, finansal gizlilik konusunun daha detaylı bir biçimde ele alınmasını gerektirmektedir.

Finansal gizliliğin karmaşık ve kapsamlı bir olgu olması sebebiyle sadece vergi konusundaki etkileri üzerinden değerlendirilmesi yanlıştır. Birçok boyuta sahip olan bu kavramı daha geniş açıdan değerlendirebilmek amacıyla finansal gizlilik endeksinden (financial secrecy index- FSI) yararlanılmaktadır. Aşağıdaki tablo, finansal gizlilik ile meşru gizlilik kavramlarını karşılaştırmalı olarak sunarak iki kavram arasındaki temel farkları net bir şekilde ortaya koymaktadır:

Tablo 1. Finansal Gizlilik ile Meşru Gizlilik Arasındaki Farklar

	Finansal Gizlilik	Meşru Gizlilik
Tanımı	Yetkili kurum ve otoritelerle finansal bilgilerin sınırlı paylaşımı/paylaşılmaması	Kişisel verilerin, finansal mahremiyetin ve mülkiyet güvenliğinin yasal çerçevede korunması
Amacı	Yasadışı/kötüye kullanılabilecek faaliyetleri gizlemek	Özel hayatın gizliliği, ticari sırların korunması ve veri güvenliğinin sağlanması
Yasal Durum	Yasa dışı ya da hukukun üstünlüğünü zayıflatıcı nitelikte olup kamu denetimini engeller.	Yasal düzenlemelerle sınırlandırılmış ve hukuki temele dayalı olup temel haklarla ilişkilidir.
Kamu Yararı	Kamu yararına hizmet etmez.	Kamu yararına hizmet eder.

	Finansal Gizlilik	Meşru Gizlilik
Sonuçları	Kara para aklama, vergi kaybı, ekonomik suçların artması, toplumsal eşitsizlik	Hukukun üstünlüğü, ekonomik istikrar ve güven ortamının güçlenmesi
Uygulamaları	İsviçre tipi bankacılık gizliliği, paravan şirket yapıları, mülkiyet bilgisi anonimleştirme	Banka hesap bilgilerinin ve ticari sırların korunması

Kaynak: Palan vd., 2010; yazar tarafından derlenmiştir.

1.1. Finansal Gizlilik Endeksi (FSI)

Finansal gizlilik endeksi (FSI), bireylerin finansal durumlarını hukukun üstünlüğünden gizlemelerine yardımcı olmada ülkelerin ne ölçüde suç ortağı olduğunu göstermektedir. Finansal gizlilik endeksi (FSI), kişilerin finansal durumlarını saklamalarına imkân tanıyan ve en çok finansal gizlilik sağlayan ülkeleri sıralamaktadır. FSI, yargı alanlarının finansal sır saklama taahhütlerinin yoğunluğunu ve dışsallığını vergi cennetlerinin önemine göre sıralayarak değerlendirmektedir (Cobham vd., 2015, s.283). Endeks bunun yanında devletlerin finansal gizliliğe katkılarını azaltmak için değiştirebilecekleri yasalara ışık tutmaktadır (Tax Justice Network, 2022a, s.5).

FSI, her bir yargı alanının küresel finansal gizliliğe katkısını belirleyebilmek için nitel ve nicel verilerin bir araya getirilmesiyle elde edilmiştir. Endeks bünyesinde kanunlara, yönetmeliklere ve diğer veri kaynaklarına dayalı nitel veriler, her bir yetki alanı için bir gizlilik puanı hazırlamakta kullanılmaktadır. Nicel veriler ise, küresel toplam içindeki off-shore finansal faaliyetlerin payına göre, her yargı alanı için bir ağırlıklandırma oluşturmak için kullanılmaktadır. Ağırlıklandırmayı gerçekleştirebilmek adına, her yargı alanında konuya ilişkin kamuya açık verilerden yararlanılmış olup eksik verilerin tahmin yoluyla elde edilebilmesi için IMF'nin Balance of Payments Statistics (BOPS) metodolojisinden yararlanılmıştır (Tax Justice Network, 2022a, s.5).

Tax Justice Network (2013) tarafından iki yılda bir hazırlanan FSI, gizlilik derecesinin değerlendirilmesine izin veren 20 doğrulanabilir gizlilik göstergesine (secrecy indicator- SI) dayalı bir gizlilik puanıdır. 20 gizlilik göstergesi (SI), dört temel gizlilik boyutu altında gruplandırılabilir. Bu gruplar (Tax Justice Network, 2020c):

Boyut A: Sahiplik Kaydı (Ownership Registration)

Finansal gizlilikle mücadele için faydalı sahiplerin belirlenmesi ve kaydedilmesi oldukça önemlidir. Bu gizlilik katmanı, en zengin bireylerin ve suçluların varlıklarını kanunun erişemeyeceği şekilde gizlemelerine, vergi sorumluluklarını kötüye kullanmalarına, tekel yasalarını ihlal etmelerine, uluslararası yaptırımları aşmalarına, kara para aklamalarına ve anonim parayı siyasi süreçlere aktarmalarına olanak tanır. Bu göstergeler, yasal ve faydalı sahiplerin varlıklarını kaydetmeleri gereken farklı yollara ve hangi düzeyde bilginin kaydedilmesi ve paylaşılması gerektiğine odaklanmaktadır. Bu grup altında SI1: bankacılık gizliliği, SI2: tröst ve vakıf sicili, SI3: kayıtlı şirket sahipliği, SI4: diğer servet mülkiyeti ve SI5: sınırlı ortaklık şeffaflığı gizlilik yer almaktadır.

Boyut B: Tüzel Kişilik Şeffaflığı (Legal Entity Transparency)

Faydalı sahiplik bilgilerinin kamu otoritelerince kaydedilmesi, finansal şeffaflık konusunda atılması gereken ilk adımdır. Bu verilerin çevrimiçi kullanılabilir olması, yatırımcılar ve araştırmacılar için doğru bilgilere zamanında erişim sağlanması açısından oldukça önemlidir. Çok uluslu şirketler ve diğer küresel aktörlerin hesap verebilirliğini sağlayan öngörülebilir ve şeffaf bir iş ortamı sağlanması tüzel kişilik şeffaflığıyla gerçekleştirilebilmektedir. SI6: şirket sahipliği şeffaflığı, SI7: halka açık şirket hesapları, SI8: ülke bazında kamuya açık raporlama, SI9: kurumlar vergisi beyannamesi ve SI10: tüzel kişilik tanımlayıcı gizlilik bu grupta yer almaktadır.

Boyut C: Vergi ve mali düzenlemenin entegrasyonu (integrity of tax and financial regulation)

İdari kurumların ve birlikte çalıştığı diğer sistemlerin gücü, yargı bölgelerinin önemli mali önlemleri uygulama ve idari görevlerini yerine getirme konusundaki etkinliğini belirlemektedir. Bu grup altında SI11: vergi idaresi kapasitesi, SI12: istikrarlı bireysel gelir vergisi, SI13: vergi kaçakçılığını teşvik etmekten kaçınma, SI14: vergi mahkemesi gizliliği, SI15: zararlı yapılar ve SI16: kamusal istatistiklerin gizliliği yer almaktadır.

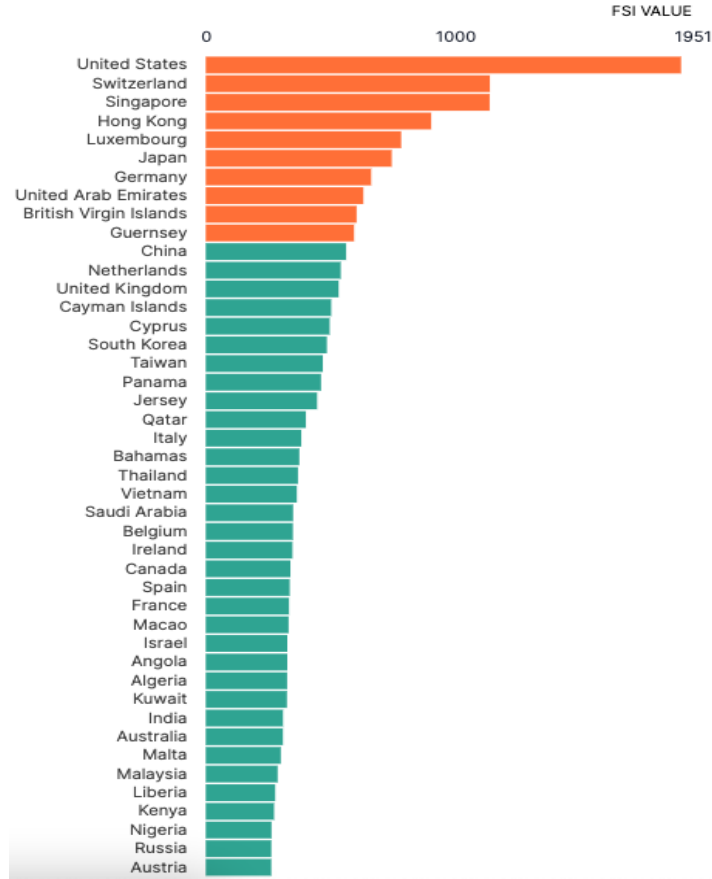
Boyut D: Uluslararası standartlar ve iş birliği (International standards and cooperation)

Finansal küreselleşme ve artan sınır ötesi finansal faaliyetler, ülkelerin finansal sistemlerini sağlıklı bir biçimde yönetebilmeleri için vergi mükellef bilgilerine daha fazla ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla, ülkelerarası iş birliği yapma ve vergi mükelleflerine ait bilgileri paylaşma ihtiyacı artmıştır. İş birliklerini sağlamak amacıyla, FATF tarafından yayınlanan öneriler, OECD ve BM tarafından geliştirilen çok taraflı anlaşmalar ve standartlar mevcuttur. Bu grup altında SI17: kara para aklamanın önlenmesi, SI18: otomatik bilgi alışverişi,

SI19: istek üzerine bilgi alışverişi ve SI20: uluslararası yasal iş birliği gizliliği yer almaktadır.

FSI, hem bir ülkenin ne kadar gizlilik sunduğunu hem de bunun küresel ölçekte ne kadar etkili olduğunu aynı anda dikkate alınmasını sağlamaktadır. En yüksek gizlilik puanlarına sahip gizlilik alanları, yürüttükleri faaliyetlerde daha az şeffaf olup diğer ulusal makamlarla daha az bilgi paylaşımında bulunmaktadır. Bu yargı alanlarının kara para aklamayla mücadeleyle ilişkin uluslararası normlara daha az uyum gösterdikleri görülmektedir. Yargı alanları, yetki alanının ne kadar finansal gizlilik sağladığının bir ölçüsü olan FSI değerlerine göre sıralanır (Tax Justice Network, 2022a).

Şekil 1. Finansal Gizlilik Endeksine (FSI) Göre Ülkeler

Kaynak: Tax Justice Network Financial Secrecy Index (FSI), 2022

Şekil 1, finansal gizlilik endeksine göre ülkelerin sıralamasını göstermektedir. FSI sıralamasına göre ülkelerin şeffaflık konusunda zayıf noktalarının bulunduğu ve bu durumun potansiyel kara para aklamaya nasıl zemin hazırladığı gizlilik göstergeleriyle değerlendirilir. Bankacılık gizliliğinin söz konusu olduğu İsviçre, Lüksemburg, Singapur, Liechtenstein, Cayman Adaları, Hong Kong ve British Virgin Adaları gibi ülkelerin FSI sıralamasında en yükseklerde yer aldığı görülmektedir.

Şekil 2. Finansal Gizlilik Endeksi'ne Göre Yargı Alanları

Kaynak: Tax Justice Network Interactive Map, 2024

Finansal gizlilik-vergi cenneti ilişkisini coğrafi düzeyde görselleştirmekte olan Şekil 2, farklı yargı alanlarının FSI skorlarına göre küresel düzeyde sınıflandırılmasını sağlamaktadır.

FSI, vergi cennetlerinin finansal gizlilik kapasitesini ve kara para aklama ile olan ilişkisini ölçmektedir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak bu yargı alanlarında şeffaflığın olmadığı belirlenirken; etkili bilgi alışverişinde bulunma konusunda isteksizlik olduğu belirlenmiştir. Bu durum ayrıca yargı alanlarını, yasa dışı finansal akışları yönlendirmek ve suç/yolsuzluk faaliyetlerini gizlemek için daha çekici yerler haline getirmektedir (Financial Secrecy Index 2022b, s.5).

FSI, yargı alanlarının şeffaflık eksikliğini değerlendirmenin yanında her bir gizlilik yargı alanının ne kadar zarara sebep olduğunu da belirlemektedir (Financial Secrecy Index 2022a, s.5). Bu nedenle finansal gizlilikten

bahsederken mutlaka ama mutlaka off-shore finansal hizmet faaliyet alanları olan vergi cennetlerini de dikkate almak gerekmektedir.

1.2. Vergi Cennetleri (Kıyı Ötesi Finans Merkezleri – OFCs)

Vergi cenneti kavramı, doğuşu her ne kadar Antik Yunan’a kadar dayansa da günümüzdeki anlam ve işlevini II. Dünya Savaşı’yla kazanmıştır. 1930’ların sonunda, savaş henüz başlamışken bazı ülkeler sahip oldukları fonları İsviçre bankalarında saklamıştır. II. Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle beraber savaşın izlerini silmek amacıyla devletlerin vergi oranlarını artırmalarına karşın; İsviçre, vergi oranlarını sabit tutarak daha çok fonun bu bölgeye kaydırılmasını sağlamıştır. Vergi oranlarını artırmayan İsviçre, o dönemde sermaye sahiplerinin yatırım gözdesi haline gelmiştir (Yılmaz, 2018, s.200). Bu uygulamanın daha büyük boyutlara ulaşmasıyla vergi cenneti kavramı literatüre girmiş; 1970’li yıllardan itibaren daha fazla sayıda ülke vergi cenneti haline gelmiştir (Heper & Hoşyumruk, 2002, s.38).

1980’li yıllardan itibaren küresel liberalizasyon faaliyetleriyle vergi cenneti kavramı literatüre girmiştir. Sermayenin serbest dolaşımı sonucunda bireyler ve şirketler, sahip oldukları sermayeyi vergi oranlarının daha düşük olduğu bölgelere kaydırmaya başlamıştır. Bu nedenle vergi, günümüzde önemli bir rekabet faktörü halini almıştır. Özellikle vergi oranlarının düşük olduğu ya da hiç verginin olmadığı bölgelerde finansal gizliliğe yönelik uygulamalar, önemli vergi kayıplarına neden olmaktadır. Vergi cennetlerinin gerek bireysel gerekse de kurumsal yatırımları kendilerine çekerek diğer ülkeleri vergi gelirinden mahrum bıraktığı görülmektedir (Yılmaz, 2018, s.198). Bu durum ise ülkelerin gelir-gider hesaplarında ve milli bütçelerinde bozulmalar yaratmaktadır.

Vergi cennetinin temelinde belirli yetki/yargı alanlarında bireylerin veya şirketlerin hiç vergi ödememesi ya da daha az vergi ödemeye teşvik edilmesi yatmaktadır (OECD, 2021a). Vergi cennetleri olarak ifade edilen yetki alanları en temel haliyle yargısal birtakım düzenlemelerdir. Bireysel ve kurumsal vergi mükellefleri açısından vergiden kaçınma gibi yasadışı avantajlar yaratmakta ve finansal faaliyetlerin büyük bir gizlilik altında yürütülmesine imkân sağlamaktadır (Crumbley vd., 2019, ss.139-140; Yetkiner, 2001b, s.92; Öz, 2005, s.123).

Bankalar da dahil olmak üzere farklı sektörlerde faaliyet gösteren şirketler, uzun bir süredir kârlarını kurumlar vergisi oranlarının ya sıfır ya da çok düşük olduğu ülkelere yönlendirmektedir. Vergi ödemekten kaçınmak için kullanılan bu muhasebe hilesi günümüzde oldukça yaygındır. Londra Menkul Kıymetler

Borsası'nda işlem gören en büyük 100 şirketin 98'inin vergi cennetlerini kullanması, vergi cennetlerinin Britanya'da neredeyse tüm büyük şirketlere yerleşmiş olduğunu kanıtlamaktadır. FTSE 100 endeksinde (Londra Borsası 100 Endeksi) sıralanan birçok şirketin, vergi cennetlerini kötüye kullanmayı önlemek için tasarlanan kuralları gevşettiği görülmektedir. Ayrıca bu şirketlerin, vergi cennetlerini kullanan çok uluslu şirketlere 840 milyon sterlinlik bir vergi indirimi vermeyi amaçlayan Hazine planlarından yararlanmaya çalışması oldukça dikkat çekicidir (ActionAid, 2011, s.1).

Şirketlerin vergi cennetlerinde off-shore iştirakleri açmasıyla, borçların yeniden tahsisi, kara paranın finansal sisteme dahil edilmesi ve gelirin kaydırılması gibi yöntemlerden yararlanarak vergi kaçırması ya da vergiden kaçınması söz konusudur. Ayrıca farklı yargı bölgelerinde farklı uygulamalara tabi olan hibrit varlıkların kullanımı, şirketlerin sahip oldukları pasif gelirlerin daha az vergilendirilmesine yol açmaktadır (Col & Patel, 2019, s.1034). Muhasebe hileleri, devletleri vergi gelirinden mahrum bırakmanın yanında hükümetlerin vatandaşları orantısız bir şekilde vergilendirmesine neden olmaktadır. Vergi yükünün ağırlaştırılması yerine, toplumun en yoksul kesiminin özellikle de kadınların yararlandığı çeşitli kamu hizmetlerinin kesilmesi tercih edilerek toplumsal eşitsizlik ve yoksulluk arttırılmaktadır (Aubry & Dauphin, 2017, ss.6-7).

Vergi cennetlerinin gizlilik ve anonimlik sağlaması, ülke ekonomilerinden çalınan/kaçırılan fonların ait olduğu ülkelere geri gönderilmesini engellemektedir. Vergi cennetlerinin ekonomik suç işlemeyi daha cazip/karlı hale getirmesi, gelişmekte olan ülkelerde finansal gücün bir grup insanın elinde toplanmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla, ülke içindeki denetim ve denge sistemleri çok kolay bir şekilde etkilenebilmekte ve finansal sistemin kurumsal kalitesi düşebilmektedir (Schjelderup, 2016a, ss.169-170).

Vergi cenneti diye adlandırılan yargı alanları her ne kadar kara para aklama vb. yasadışı finansal faaliyetlere zemin hazırlasa da (Ergül, 1998, s.14) bu bölgelerde yürütülen faaliyetlerin büyük bir bölümü yasal olup büyük kurumsal şirketler tarafından gerçekleştirilmektedir. Vergi cennetlerinde en sık karşılaşılan faaliyetler, kıyı bankacılığı işlemleri ile paravan şirketler (shell companies) kurarak gerçekleştirilen kara para aklama işlemleridir (Yılmaz, 2018, ss.199-200).

Gelişmekte olan ülkeler açısından genişletilmiş bir vergi tabanı yaratılması, yoksulluk ve toplumsal eşitsizliği azaltabileceği için en temel sürdürülebilir finansman kaynağıdır. Genişletilmiş vergi tabanı aynı zamanda toplumu oluşturan bireylerin yardıma bağımlı olmadan kendi imkanlarıyla yaşamlarını sürdürebileceklerini göstermektedir. Buna rağmen OECD verilerinin çizdiği tabloya göre gelişmekte olan ülkelerin yardım amaçlı elde ettikleri gelirin

yaklaşık 3 katını vergi cenneti ülkelere kaptırdıkları görülmektedir. Oysaki gelişmekte olan ülkelerin vergi cenneti ülkelere kaptırmış olduğu bu tutarın etkili ve verimli bir şekilde harcanması durumunda Birleşmiş Milletler Binyıl Kalkınma Hedefleri'ne (UN Millennium Development Goals) kolaylıkla ulaşılabileceği görülmektedir (Gurria, 2008).

2.2.1. Kurumsal Vergi Cenneti Endeksi (CTHI)

Kurumsal vergi cenneti endeksi (Corporate Tax Haven Index – CTHI) çok uluslu şirketlere, kurumlar vergisini eksik ödemeleri konusunda yardımcı olan ve bu şirketlerin vergi kaçırımlarına imkân tanıyan yargı alanlarının sıralamasını göstermektedir. Kurumsal vergi cenneti endeksi (CTHI), kurumlar vergisi suiistimalcilerinin profilini çıkarmada ve kurumlar vergisi suiistimallerini azaltmaya yönelik yasa ve politikaları belirlemede sıklıkla kullanılmaktadır. Endekste, sıralanan her bir yargı alanının vergi ve finansal sistemleri detaylı bir biçimde incelenmektedir. CTHI yargı alanlarını, çok uluslu şirketlerin kurumlar vergisini ne ölçüde kötüye kullanmasına izin verdiğine göre sıralamaktadır (Tax Justice Network, 2023).

Tablo 2. Yargı Alanlarının Kurumsal Vergi Cenneti Endeksi (CTHI) Sıralaması

Ülke	ISO-2	ISO-3	Küresel Ölçekli Ağırlık (%)	Haven Puanı	CTHI Değeri	CTHI Payı (%)
British Virgin Adaları	VG	VGB	2,32%	100	2.853,3	6,45%
Cayman Adaları	KY	CYM	1,87%	100	2.652,7	5,99%
Bermuda	BM	BMU	1,58%	100	2.508,1	5,67%
Hollanda	NL	NLD	11,09%	79,9	2.453,9	5,54%
İsviçre	CH	CHE	3,44%	88,6	2.260,6	5,11%
Lüksemburg	LU	LUX	9,01%	74	1.814,40	4,10%
Hong Kong	HK	HKG	5,55%	77,9	1.804,70	4,08%
Jersey Adaları	JE	JEY	0,51%	100	1.723,70	3,89%
Singapur	SG	SGP	2,26%	84,6	1.713,90	3,87%
BAE (UAE)	AE	ARE	0,54%	98,3	1.664,20	3,76%
İrlanda	IE	IRL	3,23%	77,1	1.458,70	3,30%
Bahamalar	BS	BHS	0,31%	100	1.453,70	3,28%
Birleşik Krallık (UK)	GB	GBR	7,25%	69,2	1.382,10	3,12%
Kıbrıs	CY	CYP	1,09%	85,3	1.379,00	3,12%
Mauritius	MU	MUS	0,66%	81,4	1.012,40	2,29%
Belçika	BE	BEL	1,61%	72,8	972,7	2,20%

Guernsey	GG	GGY	0,10%	98,3	954	2,16%
Fransa	FR	FRA	2,78%	66,9	907,9	2,05%
Çin	CN	CHN	4,95%	62,5	896,3	2,03%
Isle of Man	IM	IMN	0,06%	100	849,8	1,92%
Malta	MT	MLT	0,37%	79,1	763,3	1,72%
İspanya	ES	ESP	1,61%	64,8	687,8	1,55%
Almanya	DE	DEU	3,43%	58	634,3	1,43%
Macaristan	HU	HUN	0,41%	72	598,6	1,35%
Birleşik Devletler (US)	US	USA	12,36%	46,9	513,8	1,16%
İsveç	SE	SWE	0,90%	60,7	466,8	1,05%
İtalya	IT	ITA	1,24%	57,6	442,9	1,00%
Panama	PA	PAN	0,13%	72,2	410,5	0,93%
Curaçao Adası	CW	CUW	0,08%	72,5	352,5	0,80%
Cebelitarık	GI	GIB	0,17%	66,4	348,5	0,79%
Meksika	MX	MEX	0,85%	54,1	323,9	0,73%
Finlandiya	FI	FIN	0,29%	59,8	304	0,69%
Avusturya	AT	AUT	0,54%	55,7	303	0,68%
Danimarka	DK	DNK	0,44%	56,4	294,9	0,67%
Lihtenştayn	LI	LIE	0,06%	70,7	291,4	0,66%
Turks ve Caicos	TC	TCA	0,00%	100	290,1	0,66%
Çekya	CZ	CZE	0,25%	58,3	268,9	0,61%
Estonya	EE	EST	0,04%	70	257,1	0,58%
Anguilla	AI	AIA	0,00%	100	254,9	0,58%
Kosta Rika	CR	CRI	0,06%	67,5	252,6	0,57%
Romanya	RO	ROU	0,11%	61,9	247,7	0,56%
Letonya	LV	LVA	0,02%	73,1	239,3	0,54%
Lübnan	LB	LBN	0,01%	75,1	221,7	0,50%
Monako	MC	MCO	0,03%	67,4	205,5	0,46%
Güney Afrika	ZA	ZAF	0,44%	49,4	198,2	0,45%
Liberya	LR	LBR	0,02%	67,7	186,9	0,42%
Makao	MC	MCO	0,07%	58,1	173,7	0,39%
Bulgaristan	BG	BGR	0,06%	58,4	168,9	0,38%
Şeyseller	SC	SYC	0,01%	68,5	165,6	0,37%
Portekiz	PT	PRT	0,24%	48,9	156,6	0,35%
Slovakya	SK	SVK	0,08%	55,2	154,4	0,35%
Polonya	PL	POL	0,30%	46,4	144,4	0,33%
Hırvatistan	HR	HRV	0,04%	55,7	131,2	0,30%
Litvanya	LT	LTU	0,03%	56,6	122,5	0,28%
Tayvan	TW	TWN	0,17%	43,5	98,3	0,22%
Aruba	AW	ABW	0,00%	70,1	94,1	0,21%
Yunanistan	GR	GRC	0,08%	46,5	93,1	0,21%

Slovenya	SI	SVN	0,03%	51,9	93	0,21%
Botsvana	BW	BWA	0,01%	54,9	79,7	0,18%
Peru	PE	PER	0,07%	42,5	68,2	0,15%
Gana	GH	GHA	0,01%	51,7	68,2	0,15%
Andorra	AD	ADR	0,00%	61,3	67	0,15%
Kenya	KE	KEN	0,01%	49,7	62,2	0,14%
Brezilya	BR	BRA	1,02%	29,3	54,4	0,12%
Tanzanya	TZ	TZA	0,01%	47,8	49,9	0,11%
Ekvator	EC	ECU	0,02%	42,7	43,1	0,10%
San Marino	SM	SMR	0,00%	60,5	41,2	0,09%
Arjantin	AR	ARG	0,13%	32,1	36,2	0,08%
Gambiya	GM	GMB	0,00%	49,8	12,7	0,03%
Montserrat	MS	MSR	0,00%	65,3	3,3	0,01%

Kaynak: Tax Justice Network Corporate Tax Haven Index Results, 2021

Tablo 2, şirketler açısından en cazip vergi cennetlerini sıralamakta ve hangi ülkelerin kurumsal vergi suistimaline daha açık olduğunu göstermektedir. CTHI verileri, vergi rekabeti ve küresel sermaye kaçışı dinamiklerini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

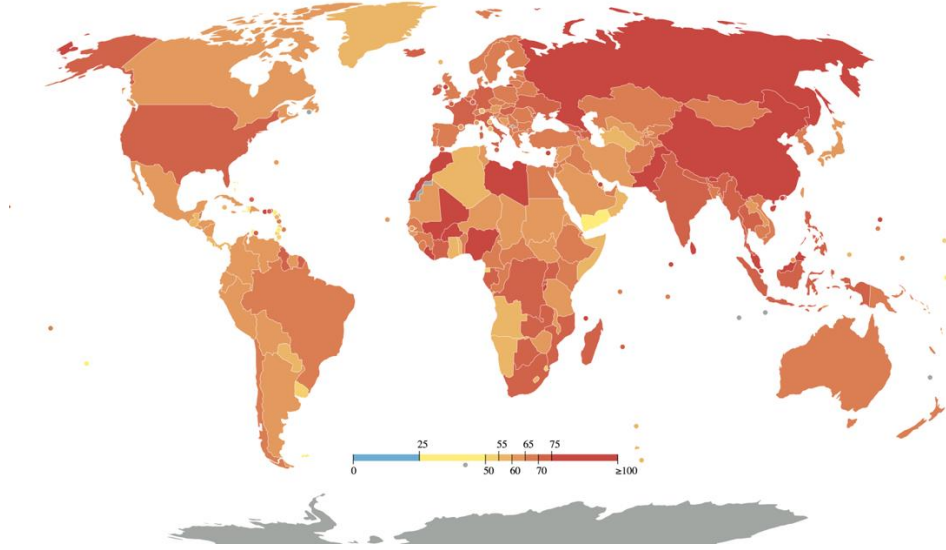
CTHI hesaplamasında yararlanılan veri tabanı, her bir yargı bölgesinin yasal, idari, düzenleyici ve vergisel yapısına ilişkin bilgileri kapsamaktadır. Hesaplama sürecinde kullanılan en temel kaynakları resmi ve halka açık raporlar oluşturmakta olup; söz konusu raporlar, OECD ve Küresel Forum, IMF, AB, Uluslararası Mali Dokümantasyon Bürosu (IBFD), “dört büyükler” olarak ifade edilen muhasebe şirketleri (Deloitte, Ernst & Young, KPMG ve PwC) tarafından hazırlanmaktadır. Endeksin oluşturulmasında ayrıca çeşitli vergi veri tabanlarına ve web sitelerine de başvurulmuştur (Corporate Tax Haven Index, 2021, s.219).

Bir yargı bölgesine ait CTHI değeri, o yargı alanındaki yasalara, yönetmeliklere ve belgelenmiş idari uygulamalara dayalı olarak 20 gösterge için toplanan verilerden elde edilen Haven Puanı (HS) ve her yetki alanının sınır ötesi doğrudan kurumsal yatırımla ilgisini ölçen Küresel Ölçek Ağırlığı (GSW)’nın yardımıyla hesaplanmaktadır (Ateş vd., 2021, s.94).

Belli bir yargı alanının kurumlar vergisi suistimaline ne kadar izin verdiğini ölçmeyi amaçlayan HS’nin 0’a eşit olması o yargı bölgesinin kurumlar vergisi suistimaline imkân tanımadığını; 100’ü göstermesi ise söz konusu suistimale sınırsız destek verdiğini göstermektedir. HS ve GSW daha sonra nihai sıralamayı belirleyen CTHI değerine ulaşmak amacıyla birleştirilmektedir ve bu

nihai değer, küresel kurumsal finansal faaliyetlerin ne ölçüde kurumlar vergisi suiistimaline açık olduğunu resmetmektedir (Tax Justice Network, 2023).

Şekil 3. Ülkelere Göre Haven Puanları

Kaynak: Illicit Financial Flows Vulnerability Tracker, 2023

Şekil 3, ülkelerin “vergi cenneti olma” özelliklerini temsil eden Haven Puanları’nı karşılaştırmalı olarak sunmaktadır. Şekil, vergi avantajı ve şeffaflık eksikliği gibi göstergelerin hangi ülkelerde yoğunlaştığını ortaya koymaktadır.

2. Kara Para Aklama

Gizlilik yargı alanları, sahip oldukları varlıkları saklamak ya da söz konusu bu varlıkları korumak isteyen aktörler için finansal bir gizlilik ortamı yaratmaktadır. Bu aktörler, sahip oldukları varlıkları çoğunlukla ikamet ettikleri ülkenin yasal düzenlemelerinden koruma ve kaçırma amacıyla varlıklarının hacmini ve sahipliğini gizleyerek vergi cennetlerine yönlendirmektedir. Vergi cennetlerinde aynı zamanda yasalara aykırı faaliyetlerden kaynaklanan finansal akışlar meydana gelmekte ve bu akışlar kara para aklama yoluyla tekrar finansal sisteme dahil edilebilmektedir. Vergi cennetleri, kara para aklama faaliyetleri

için en uygun zemini sağlayan düzenlemelere sahip yetki alanlarıdır (Sharafutdinova & Lokshin, 2021, s.3).

Kara para aklama en yalın haliyle “bir suçtan elde edilen suç gelirinin yasadışı köklerini gizlemek amacıyla işleme tabi tutulması” olarak ifade edilebilmektedir. Bu süreç, suçlunun kaynaklarını tehlikeye atmadan elde etmiş olduğu kazançlardan yararlanmasını sağladığı için oldukça kritik öneme sahiptir (UNODC, 2023).

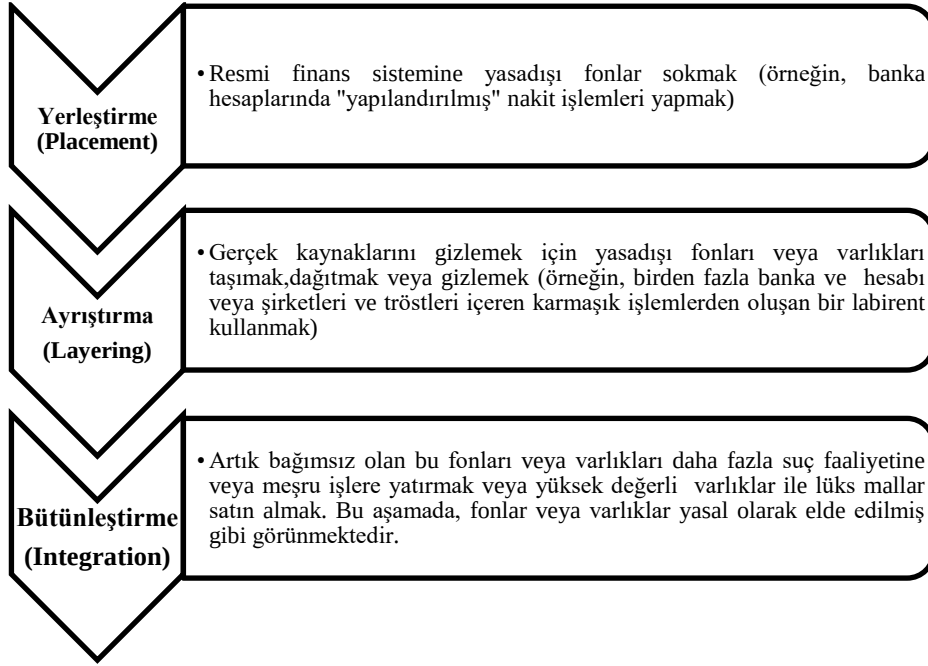
Kara para aklama, 1988 yılında Viyana’da imzalanan Uyuşturucu ve Psikotrop Maddelerin Kaçakçılığına Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi Madde 3.1’de ele alınmıştır. Söz konusu maddeye göre kara para aklama “mülkiyetin herhangi bir suçtan kaynaklandığını bilerek, varlığın yasadışı kaynağını gizlemek veya bu tür suçlara karışan herhangi bir kişinin eylemlerinin yasal sonuçlarından kaçmasına yardımcı olmak amacıyla bir malın dönüştürülmesi veya devredilmesi” şeklinde tanımlanmaktadır (UN, 1988). OECD’ye göre kara para aklama ise, “doğduğu kaynağın yetkili ve düzenleyici makamlardan gizlenmesi amacıyla çeşitli banka hesapları yoluyla paranın transferinin sağlanması” olarak ifade edilebilmektedir (UNDOC, 2004).

Kara para aklanması sonucunda ülkelerin makroekonomik değişkenlerini bozulabilmekte ve toplumda refah kayıpları yaşanabilmektedir. Ayrıca durumun ülkenin sınırlarını aşarak negatif dışsalılıklara yol açabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Gerek küreselleşme gerek piyasaların finansallaşması ve finansal piyasa entegrasyonunun sağlanması kara para aklamayı ve finansal suiistimalleri kolaylaştırmaktadır (IMF, 2001).

Suç işleyen bireyler gerçekleştirmiş oldukları yasadışı eylemler neticesinde kâr elde etmekte ve sonrasında illegal olan kârın yeniden legal hale getirilmesini amaçlamaktadır. Kara para aklama faaliyetlerinin en temel amacı kirli (yasadışı) kazancın tam olarak yasal hale getirilmesidir. Bu doğrultuda illegal kazanç için ulusal ve uluslararası finansal piyasalarda kirli paranın aklanması için yöntemler geliştirilmektedir (EUROSTAT, 2017; UNDOC, 2004).

Kara para aklamada, aklanan paranın yeniden yasal finansal sisteme entegre edilebilmesi amacıyla 3 aşamalı bir süreçten bahsedilmektedir. Ancak bu üç adımın her zaman birbirini izlemesi kara para aklamanın gerçekleşebilmesi için bir ön koşul değildir (MASAK, 2018). Bir takım yargı alanlarında sadece belirli adımlar (ayrıştırma ve bütünleştirme) net bir şekilde tespit edilebilirken; başka alanlarda ise sürecin diğer (yerleştirme ve bütünleştirme) adımlarının birlikte görülebildiğini söylemek mümkündür (EUROSTAT, 2017).

Şekil 4. Kara Para Aklama Adımları

Kaynak: EUROSTAT, 2017

Şekil 4, kara para aklama sürecinin üç temel aşamasını (yerleştirme, ayrıştırma, bütünleştirme) sistematik şekilde sunmaktadır. Şekil, vergi cennetlerinin bu sürecin hangi aşamalarında kritik rol oynadığını göstermektedir.

Yolsuzluk, rüşvet, uyuşturucu ve insan kaçakçılığı gibi yasadışı suç eylemleri, faillerine büyük miktarlarda kazanç getirmektedir. Kişilerin çoğunlukla bu tür suçları işlemesinin altında yatan temel motivasyon da zaten suçun sağladığı kazancın büyüklüğüdür. Ancak suçun sağladığı getirinin büyüklüğü arttıkça failin, yakalanma riski de o ölçüde artmaktadır. Dolayısıyla faillerin suçtan elde ettikleri yasadışı gelirleri ve bu gelirlerin kaynaklarını gizli tutmaları gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda gerçekleştirilebilecek eylemler Viyana Sözleşmesi ve Palermo Sözleşmesi'nde düzenlenmiştir (IMF, 2023b).

Kara para aklama, kolluk kuvvetlerinin suç gelirlerini ortaya çıkarmasının, el koymasının ya da bir ceza davasında delil olarak kullanılmasının önündeki en büyük engellerdendir. Kara para aklamayla, finansal işlemler karşı tarafın bilgisi dahilinde veya bilgisi olmadan gerçekleştirilebilmektedir. Ancak, kara para

aklama suçunun faili olunabilmesi için fiili veya zımni bilgi sahibi olunması gerekmektedir (IMF, 2001).

Günümüzde birçok yargı alanında çok sayıda finansal kuruluşun kara para aklaması, bu amaçla kullanılan yöntemlerin daha karmaşık hale gelmesinin ve sayısının artmasının doğal bir sonucudur. Kara para aklama yöntemlerinin bankalar haricinde kalan finansal kurumlar tarafından da sıklıkla kullanılması söz konusudur. Kara para aklama yöntemleri, ticaretle ilgili yasal olmayan faaliyetlerden çevrimiçi bankacılığa kadar uzanan farklı işlemleri kapsamaktadır (FATF, 2000a, s.4).

Kara para aklama, toplumsal refah açısından önemli bir tehdit oluştursa da hangi suçun işlendiği konusunda ülkeler arasında anlaşmazlıklar bulunmaktadır. Sermaye kaçışı veya internet üzerinden kumar bir ülkede yasadışı sayılırken; başka bir ülkede tamamen yasal bir statüde olabilir. Ya da farklı ülkelerde terörizmin ne olduğuna dair farklı tanımlamalarla karşılaşılabilir. Ayrıca, öncül suçlardan hangisinin mevcut kara para aklama statüsü kapsamında öncelikle kovuşturulması gerektiği konusunda ülkeler arasında önemli tartışmalar vardır (Van Fossen, 2003, s.238; Adams, 2000, s.535).

2.1. Kara Para Aklama- Finansal Gizlilik- Vergi Cenneti (OFC) Üçgeni

Vergi cenneti, off-shore finans merkezi (OFC) ya da gizlilik yargı alanı olarak ifade edilen alanlar, finansal gizliliği teşvik eden yasalar ve yapılarla karakterize edilmiş olan bölgelerdir. Bu yargı alanlarının sunmuş olduğu finansal gizlilik, varlık sahiplerinin finansal varlıklarını vergi makamlarından ya da diğer hukuk otoritelerinden saklamasını sağlamaktadır. Öte yandan bu yargı alanları, suçluların çok çeşitli suçlarla yasadışı bir biçimde elde etmiş oldukları servetlerini aklamalarına olanak tanımaktadır (Global Financial Integrity, 2023a). Kara para aklama, vergi makamlarından para saklamayı, terörü teşvik ve finanse etmeyi ve silah kaçakçılığını kolaylaştırmakta; dolayısıyla, işlenen çok sayıda suçta suç gelirinin aklanması, tahmini suç gelirlerinin artmasına sebep olmaktadır. Kara para aklama faaliyetleri milli ekonomilerin politik istikrarını baltalamakta, uluslararası ticaretin meşru finansal sistemlerini yıpratmakta, demokratik kurumların yozlaşmasına neden olarak serbest girişimlerin önüne geçmektedir (Blum vd.,1998, s.667). Bu nedenle devletlerin emniyet ve güvenliğine yönelik bir tehdit oluşturan kara para aklama eylemlerine neden olan unsurların tespit edilmesi oldukça önemlidir. Kara para aklama eyleminin meydana gelmesini destekleyici unsurlar sunan vergi cennetleri ve bu yargı alanlarının sunduğu finansal gizlilik imkânı bu sebeple üzerinde durulması gereken iki temel olgudur.

Off-shore finans merkezi (OFC) olarak da ifade edilen vergi cennetlerinin kara para aklamayı, zararlı vergi uygulamalarını ve dünya finansal sisteminde istikrarsızlığı teşvik ettiği yönündeki iddialar her zaman gündemde bulunmaktadır. Bu iddiaların ortaya çıkmasında dünyanın dört bir yanındaki vergi cennetlerinin her yıl yüz milyarlarca dolarlık yasadışı uyuşturucu kârının kökenlerini gizlemeye ve meşrulaştırmaya yardımcı olduğu raporların bulunması etkili olmuştur (Van Fossen, 2003, s.237). Kara para faaliyetlerinin temel amacı yasa dışı bir şekilde sahip olunan varlıkların, temelinde yatan yasa dışı faaliyet henüz tespit edilmeden gizlenmesi ya da kaynağın yasalmış gibi gösterilmesiyle fonlara dönüştürülmesidir (Blum vd., 1998, s.667).

Yapılan araştırmalar sonucunda elde edilen bulgular, gelişmekte olan ülkelerden yağmalanan veya çalınan fonların neredeyse tamamının, gelişmiş ülkelerdeki bazı OFC'lerdeki gizli bankalara gittiğini ortaya koymaktadır (Oxfam, 2000; Otusanya, 2011; Moore vd., 2018; Transparency International, 2020). Bu sebeple, OFC'lerin illegal bir biçimde para aklama işleminin gerçekleştirilmesindeki katkıları net bir biçimde belirlenmelidir. OFC'lerde finansal sistemi düzenleyen kuralların ve yasaların son derece sınırlı olması, bu alanlarda kara para aklama işlemlerinin paravan şirketler (shell companies- SC) aracılığıyla gerçekleştirilmesini mümkün kılmaktadır.

Paravan şirketler (SC), ortaklık yapılarına ilişkin bilgi sahibi olunmayan, olunamayan ya da bilinmeyen tüzel ve gerçek kişiliklere sahip ortakların oluşturduğu şirketlerdir. Ortaklık yapısının net bir biçimde bilinmemesinden (finansal gizliliğin son derece yüksek olmasından) ötürü vergi cennetlerinde kara para aklama faaliyetleri serbestçe yürütülebilmektedir. Dolayısıyla bu finans merkezlerine dünyanın dört bir yanından para akışı olarak bu yargı alanlarında kara paranın aklanması sağlanabilmektedir. Özellikle OFC'lere aktarılan yasadışı paranın, fon sahibi bireylere kredi şeklinde yeniden dönmesi, kara para aklama işlemlerinde en sık tercih edilen metodlardan biridir. Suç faaliyetlerini gerçekleştiren bireyler ya da organizasyonlar çoğunlukla para aklama işlemlerini gerçekleştirebilmek için yerli ve yabancı bankalarda bankacılık işlemlerini yürütmektedirler. Kara paranın aklanmasında yararlanan bankacılık işlemleri kara paranın gizlenmesi noktasında da sıklıkla başvurulmuş bir yöntemdir (Başak, 1998, s.22).

Vergi cennetlerinin sadece düşük vergilerin olmasından ya da hiç vergi olmamasından ötürü vergi cenneti olması söz konusu değildir. Bir yargı alanının vergi cenneti olarak değerlendirilebilmesinin en önemli nedeni o bölgedeki finansal bilgilerin şeffaf olmamasıdır. Daha açık bir ifadeyle vergi cennetlerini vergi cenneti yapan şey yüksek finansal gizlilik seviyesidir. Tam da bu nedenle vergi cennetlerinden gizlilik alanı olarak bahsedilmektedir. Bu bölgelerin, çok sayıda ekonomik suçun işlenmesini kolaylaştırmasının nedeni budur.

Her ne kadar vergi cennetlerinin finansal gizliliği sağlamak için oluşturduğu yasal rejimler karmaşık gibi görünse de aslında ana hatları basittir. Vergi cennetlerine, sermayenin doğduğu ya da kontrol edildiği ülkenin yetkililerine bildirmeden her yerden para akışı gerçekleşmektedir. Bu yargı alanlarında finansal kurum ve kuruluşların sahip oldukları finansal bilgileri devlet otoriteleriyle paylaşmaları hukuki olarak gerekmez; çünkü, onları bu bilgileri açıklamaya zorlayacak herhangi bir yasal mekanizma bulunmaz (Global Financial Integrity, 2023b). Bu tür gizlilik alanlarında bireyler ve şirketler, finansal gizlilik olmadan varlıklarını gizleyememekte veya yasa dışı zenginlikleri aklamamaktadır. Dolayısıyla sahip oldukları varlıkları saklamak ve bu varlıklardan elde ettikleri gelirleri finansal sisteme yeniden dahil edebilmek için finansal gizliliğe ihtiyaç duyarlar. Ayrıca bir yargı alanı gerekli yasaları çıkarmadıkça finansal gizliliğe sahip olunamamaktadır (Global Financial Integrity, 2023a).

Sonuç

Özellikle son dönemlerle adını sıklıkla duyduğumuz vergi cennetleri, sadece bireylere ya da şirketlere vergi konusunda kolaylıkların sağlandığı yerler olmayıp; aynı zamanda o ülkede yerleşik olmayanlar için de finansal gizlilik sağlayan ve gerekli ortamı sunan bölgelerdir. Bu bölgeler, sahip olunan ve gelir yaratan varlıklarla kârların, kanıt niteliği taşıyan hiçbir iz bırakmadan coğrafi anlamda taşınmasına imkân tanımaktadır. Vergi cennetleri tarafından sağlanan finansal gizlilik, ikamet edilen ülkedeki vergi otoritelerinin gerek yurtdışına gerek de vergi cennetlerine aktarılan vergilendirilmemiş gelirlerinin takip edilmesini imkânsız kılmaktadır. Vergi cennetleri, finansal işlemlerin vergi kaçırmaya, vergiden kaçınmaya ve daha birçok suç gelirini aklamaya olanak tanıyacak şekilde ve büyük bir finansal gizlilik içerisinde gerçekleştirilmesini sağlayan kolay girilemeyen, karmaşık kurumsal yapılara sahip bölgelerdir (Global Financial Integrity, 2023c).

Vergi cenneti çoğunlukla akıllarda küçük ve güzel tatil adaları izlenimi bıraksa da gerçekte dünyanın en büyük ve en zengin ülkelerini kapsamaktadır. Nicholas Shaxson tarafından vergi cennetleri “gölgeli insanlar için güneşli yerler” (sunny places for shady people) olarak ifade edilmiştir (GFI, 2023b). Tax Justice Network iki yılda bir hazırlamakta olduğu finansal gizlilik endeksiyle (FSI) birlikte, dünya çapında 133 gizli yargı alanını vergi cenneti (OFC) olarak belirlemiştir. Belirlenmiş olan 133 vergi cennetinin 84’ü Avrupa, ABD ve Karayipler’de bulunan gelişmiş ülkelere, 39’u ise İngiliz himayesinde bulunan ülkelere oluşturmaktadır (Otusanya & Adeyeye, 2022, s.67).

Günümüzde kara para aklama işlemleri bankalar, finansal hizmet sunan şirketler, çok uluslu şirketler, paravan şirketler (shell/letterbox companies), profesyonel iş insanları ve ağları vasıtasıyla kolayca gerçekleştirilmektedir (Otusanya vd., 2012, s.61; Prichard & Fjeldstad, 2018, s.73). Kara para aklama, kayıt dışı ekonomiyi, suç faaliyetlerini ve yasa dışı akışları artırarak ve vergi tahsilatını engelleyerek bir ülkenin ekonomisini etkiler (Hendriyetty & Grewal, 2017). Ancak vergi kaçırma ya da vergiden kaçınma faaliyetlerinden ziyade sermayenin gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere aktarılması, sürdürülebilir kalkınma açısından daha temel bir soruna işaret etmektedir (Palan vd., 2010, s.80).

Eğitim, sağlık ve diğer kamusal hizmetlere harcanacakken gelişmiş ülkelere kaydırılan bu fonlar, ülkelerin ekonomik ve sosyal büyümelerinin önündeki en önemli engeldir (UN & World Bank, 2007; Neu vd., 2013, s.521). Dolayısıyla hem vergiden kaçınmayı hem de vergi kaçırmayı kolaylaştırdıkları için küresel finansal sistemin önemli bir düşmanı olan ve uluslararası kalkınma çabalarını önemli ölçüde azaltan vergi cennetlerine ilişkin düzenlemelere duyulan ihtiyaç son derece açıktır.

Dünya çapında oldukça aktif olan yaklaşık 60 vergi cennetinin, binlerce banka ve yatırım fonu dahil olmak üzere 2 milyondan fazla şirkete ait varlığı kendine çektiği belirlenmiştir (Otusanya & Adeyeye, 2022, s.67). Vergi cennetlerinin bu denli fazla sayıda şirketi ve fon sahibini cezbetmesinin temelinde düşük vergilendirme olanağı, sınırlı yasal düzenlemeler ve sunduğu finansal gizlilik yatmaktadır. Bu sebeple vergi cennetlerine ilişkin yapılacak olan düzenlemelerle beraber, finansal gizlilik ve onun zararlı etkileriyle de aktif bir biçimde mücadele edilmesi sağlanacaktır.

Finansal gizlilik uygulamalarının sınırlandırılması, vergi adaletinin sağlanması ve kara para aklamayla etkin mücadele edilebilmesi için çok katmanlı ve çok aktörlü bir politikaya ihtiyaç duyulmaktadır. Ulusal vergi otoriteleri ile mali düzenleyici kurumlar, şirket sicillerini kamuya açık ve erişilebilir hale getirerek kayıt sistemlerinde şeffaflık sağlamalıdır (OECD, 2021b; FATF, 2022). Böylece şirketlerin gölgesindeki gerçek kişilerin kamuya ifşası gerçekleşecek ve bu durum finansal gizliliğin kötüye kullanımının önüne geçilmesini sağlayacaktır. Bunun yanı sıra, vergi mükelleflerinin bilgilerine ilişkin uluslararası iş birliği faaliyetlerinin artırılması ve bu doğrultuda bilgi değişim anlaşmalarında aktif rol alınması, uygulamaların etkinliğinin sağlanmasına yardımcı olacaktır.

OECD, FATF, IMF, EU, UN, UNODC ve diğer birçok uluslararası kuruluş, finansal gizliliğin önlenmesi ve zararlı vergi uygulamalarının önüne geçilebilmesi açısından son derece önemlidir. Finansal varlıkların sınır ötesi sahipliğinin gözetim altında tutulabilmesi için gerekli adımların atılması, finansal

gizliliğin kötüye kullanımının da önüne geçilmesini sağlayacaktır (Zucman, 2015, s.10).

Mikro düzeyde bakıldığında ise şirket iç denetim mekanizmalarının geliştirilmesi, etik ilkelere bağlı kalınması ve bunun gözetiminin sağlanması finansal gizliliğin kötüye kullanılmasını engelleyebilecek adımlardandır. Bu doğrultuda şirketlerin, yolsuzlukla mücadele programları varsa aktif hale getirmeleri; yoksa yolsuzlukla mücadele programları oluşturulmaları gerekmektedir.

Yolsuzluk ve kara para aklamanın önüne geçilebilmesi adına sıralanan bu öneriler, sadece gerçekleştirilecek mevzuat değişikliklerini içerecek şekilde kâğıt üzerinde kalmamalı; kurumsal ölçekte şeffaflığın benimsenmesi ve küresel iş birliklerinin sağlanmasıyla uygulamaya da dahil edilmelidir.

Türkiye ve diğer gelişmekte olan ülkeler bakımından finansal gizliliğin suiistimal edilmesinin önüne geçmek ve vergi cennetlerinden kaynaklanan riskleri elimine etmek amacıyla ulusal çerçevede somut stratejilerin izlenmesi gereklidir.

Mali Suçları Araştırma Kurulu'nda (MASAK), kurumsal kapasite artışına gidilmeli; yapay zekaya dayalı hatalı/yanlış işlem tespit yöntemleri geliştirilmelidir. Ayrıca vergi anlaşmalarından çifte vergilendirmeye yol açanlar varsa yeniden değerlendirilmelidir. Şirketlerin şeffaf ortaklık yapılarına sahip olmalarını sağlamak için, faydalı sahipliğe ilişkin gerekli kayıtların yapılması gerekmektedir. Ayrıca şirketlerin ortaklık yapılarına ilişkin veriler düzenli olarak kamuya açıklanmalıdır. Vergi cennetleriyle gerçekleştirilecek işlemlerde kara liste uygulamalarına geçilmeli ve buralardan gelen fonların ek doğrulamaya tabi olması sağlanmalıdır.

Etik Bildirim: sbfdergi@politics.ankara.edu.tr

Benzerlik Denetimi: Tamamlandı.

Çıkar Çatışması Beyanı: Yazar(lar) bir çıkar çatışması beyanında bulunmamıştır.

Kaynakça

- ActionAid UK. (2011). *Addicted to tax havens: The secret life of the FTSE 100*. https://www.actionaid.org.uk/sites/default/files/doc_lib/addicted_to_tax_havens.pdf
- Adams, T. E. (2000). Tacking on money laundering charges to white collar crimes: What did Congress intend, and what are the courts doing? *Georgia State University Law Review*, 17(2), 531-569.

- Alstadsæter, A., Johannesen, N., & Zucman, G. (2018). Who owns the wealth in tax havens? Macro evidence and implications for global inequality. *Journal of Public Economics*, 162, 89-100. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2018.01.008>
- Ateş, L., Cobham, A., Harari, M., Janský, P., Meinzer, M., Millán, L., & Palanský, M. (2021). The corporate tax haven index. In B. Unger, L. Rossel, & J. F. Combating (Eds.), *Fiscal fraud and empowering regulators: Bringing tax money back into the coffers* (pp. 91-110). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198858210.003.0005>
- Aubry, M., & Dauphin, T. (2017). *Opening the vaults: The use of tax havens by Europe's biggest banks*. Oxfam. <https://oxfamilibrary.openrepository.com/handle/10546/620234>
- Başak, R. (1998). *50 soruda kara para ve karaparanın aklanmasının önlenmesi* (Türkiye Bankalar Birliği Yayın No. 206). Türkiye Bankalar Birliği.
- BBC. (2016, April 4). *7 soruda Panama Belgeleri*. BBC News. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/04/160404_panama
- Beaverstock, J. V., Hubbard, P., & Short, J. R. (2004). Getting away with it? Exposing the geographies of the super-rich. *Geoforum*, 35(4), 401-407. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2004.03.001>
- Bennedsen, M., & Zeume, S. (2018). Corporate tax havens and transparency. *The Review of Financial Studies*, 31(4), 1221-1265. <https://doi.org/10.1093/rfs/hhx122>
- Blum, J. A., Levi, M., Naylor, R. T., & Williams, P. (1998). Financial havens, banking secrecy and money laundering. *Trends in Organized Crime*, 4(3), 67-90. <https://doi.org/10.1080/09627259908552870>
- Cobham, A., Janský, P., & Meinzer, M. (2015). The financial secrecy index: Shedding new light on the geography of secrecy. *Economic Geography*, 91(3), 281-303. <https://doi.org/10.1111/ecge.12094>
- Col, B., & Patel, S. (2019). Going to haven? Corporate social responsibility and tax avoidance. *Journal of Business Ethics*, 154(4), 1033-1050. <https://doi.org/10.1007/s10551-016-3393-2>
- Corporate Tax Haven Index. (2021). *2021 methodology*. Tax Justice Network. <https://cthi.taxjustice.net/cthi2021/methodology.pdf>
- Crumbley, D. L., Cheng, C., & Yurko, A. (2019). The Caterpillar case: Effective tax planning or scam? *Journal of Forensic and Investigative Accounting*, 11(1), 138-153.
- Desai, M. A., Foley, C. F., & Hines, J. R., Jr. (2006). Do tax havens divert economic activity? *Economics Letters*, 90(2), 219-224. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2005.08.007>
- Dharmapala, D., & Hines, J. R., Jr. (2009). Which countries become tax havens? *Journal of Public Economics*, 93(9-10), 1058-1068. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2009.07.005>
- Ergül, E. (1998). *Karaparanın aklanması ve suçları*. Adalet Yayınevi.
- EUROSTAT. (2017). *Handbook on the compilation of statistics on illegal economic activities in national accounts and balance of payments*. European Commission. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/8714610/KS-05-17-202-EN.pdf>
- Financial Action Task Force (FATF). (2000a). *Report on money laundering typologies, 1999-2000*. OECD Publishing.
- Financial Action Task Force (FATF). (2020b). *Money laundering and the illegal wildlife trade*. FATF Secretariat, OECD. <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/reports/Money-laundering-and-illegal-wildlife-trade.pdf.coredownload.pdf>

- Financial Action Task Force (FATF). (2022). *The role of property and art markets in money laundering*. FATF Secretariat, OECD.
- Financial Action Task Force (FATF). (2023). *Money laundering and terrorist financing in the art and antiquities market*. <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/reports/Money-Laundering-Terrorist-Financing-Art-Antiquities-Market.pdf.coredownload.pdf>
- Financial Secrecy Index. (2022). *Methodology*. <https://fsi.taxjustice.net/fsi2022/methodology.pdf>
- Global Financial Integrity (GFI). (2023a). *Secrecy jurisdictions*. <https://gfintegrity.org/issue/secrecy-jurisdictions/>
- Global Financial Integrity (GFI). (2023b). *Financial secrecy*. <https://gfintegrity.org/issue/financial-secrecy/>
- Global Financial Integrity (GFI). (2023c). *Tax havens*. <https://gfintegrity.org/issue/tax-havens/>
- Gurría, A. (2008, May 27). The global dodgers: Commitment to aid flows must be combined with a crackdown on tax havens, and Britain can do more. *The Guardian*.
- Helleiner, E. (1994). The world of money: The political economy of international capital mobility. *Policy Sciences*, 27(4), 295–298. <https://doi.org/10.1007/BF01000061>
- Heper, F., & Hoşyümruk, Ş. (2002). Vergi cennetleri ile ilgili çalışmalarda son durum–1. *Yaklaşım Dergisi*, 116, 38.
- Hines, J. R., Jr. (2005). Do tax havens flourish? *Tax Policy and the Economy*, 19, 65–99. <https://doi.org/10.1086/tpe.19.20061896>
- Hendriyetty, N., & Grewal, B. S. (2017). Macroeconomics of money laundering: Effects and measurements. *Journal of Financial Crime*, 24(1), 65–81. <https://doi.org/10.1108/JFC-01-2016-0004>
- Hoffman, A. (2023). *Bank secrecy laws (Switzerland)*. Practical Law. <https://www.lauxlawyers.ch/wp-content/uploads/2018/05/Bank-Secrecy-Laws.pdf>
- International Monetary Fund (IMF). (2001). *Financial system abuse, financial crime and money laundering background paper*. <https://www.imf.org/external/np/ml/2001/eng/021201.pdf>
- International Monetary Fund (IMF). (2023a). *The IMF and the fight against money laundering and terrorism financing*. <https://www.imf.org/en/About/Factsheets/Sheets/2023/Fight-against-money-laundering-and-terrorism-financing#>
- International Monetary Fund (IMF). (2023b). *Anti-money laundering/combating the financing of terrorism topics*. <https://www.imf.org/external/np/leg/amlcft/eng/aml1.htm>
- Janský, P., Knobel, A., Meinzer, M., & Palanský, M. (2018). Financial secrecy affecting the European Union: Patterns across member states, and what to do about it. *COFFERS Policy Paper*, 1–64. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3267398>
- Janský, P., Palanský, M., & Wójcik, D. (2023). Shallow and uneven progress towards global financial transparency: Evidence from the financial secrecy index. *Geoforum*, 141, 103728. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2023.103728>
- Kirchler, E. (2007). *The economic psychology of tax behaviour*. Cambridge University Press.
- Komisar, L. (2007, June). Closing down the tax haven racket. *The Komisar Scoop*. <https://www.thekomisarscoop.com/2007/06/closing-down-the-tax-haven-racket/>
- Layton, J., & Curran, O. (2021). How money laundering works. *HowStuffWorks*. <https://money.howstuffworks.com/money-laundering.htm#pt3>
- MASAK. (2024). *Aklamanın aşamaları*. <https://masak.hmb.gov.tr/aklamanin-asamalari>

- McDowell, J., & Novis, G. (2001). The consequences of money laundering and financial crime. *Economic Perspectives*, 6(2), 6–10.
- Moore, M., Prichard, W., & Fjeldstad, O. (2018). *Taxing Africa: Coercion, reform and development*. Zed Books.
- NBC News. (2016, April 3). Panama Papers: Offshore assets of world leaders revealed by leak. *NBC News*. <https://www.nbcnews.com/storyline/panama-papers/panama-papers-offshore-assets-world-leaders-revealed-leak-n550106>
- Neu, D., Everette, J., Rahaman, A. S., & Martinez, D. (2013). Accounting and networks of corruption. *Accounting, Organizations and Society*, 38(6–7), 505–524. <https://doi.org/10.1016/j.aos.2012.01.003>
- OECD. (2017). *Glossary of tax terms*. <https://www.oecd.org/ctp/glossaryoftaxterms.html>
- OECD. (2021a). *Glossary of tax terms*. <https://web.archive.oecd.org/2021-02-12/78005-glossaryoftaxterms.html>
- OECD. (2021b). *Country-by-country reporting implementation package*. <https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-sub-issues/cbcr/beps-action-13-country-by-country-reporting-implementation-package.pdf>
- Otusanya, O. J. (2011). Corruption as an obstacle to development in developing countries: A review of literature. *Journal of Money Laundering Control*, 14(4), 387–422. <https://doi.org/10.1108/1368520111173857>
- Otusanya, O. J., Ajibolade, S. O., & Omolehinwa, E. O. (2012). The role of financial intermediaries in elite money laundering practices: Evidence from Nigeria. *Journal of Money Laundering Control*, 15(1), 58–84. <https://doi.org/10.1108/13685201211194736>
- Otusanya, O. J., & Lauwo, S. (2012). The role of offshore financial centres in elite money laundering practices: Evidence from Nigeria. *Journal of Money Laundering Control*, 15(3), 336–361. <https://doi.org/10.1108/13685201211238070>
- Otusanya, O. J., & Adeyeye, G. B. (2022). The dark side of tax havens in money laundering, capital flight and corruption in developing countries: Some evidence from Nigeria. *Journal of Financial Crime*, 29(1), 62–100. <https://doi.org/10.1108/JFC-02-2021-0044>
- Owens, J. (2009). Tax and development: Why tax is important for development. Tax Justice Network. http://www.taxjustice.net/cms/upload/pdf/TJF_4-4_Next_Steps.pdf
- Oxfam, G.B. (2000). *Tax havens: Releasing the hidden billions for poverty eradication* (Policy Paper). Oxfam GB.
- Öz, S. (2005). *Uluslararası vergi rekabeti ve vergi cennetleri*. Maliye ve Hukuk Yayınları.
- Palan, R., Murphy, R., & Chavagneux, C. (2010). *Tax havens: How globalization really works*. Cornell University Press.
- Schjelderup, G. (2016a). Secrecy jurisdictions. *International Tax and Public Finance*, 23, 168–189. <https://doi.org/10.1007/s10797-015-9350-7>
- Schjelderup, G. (2016b). The tax sensitivity of debt in multinationals: A review. *International Journal of the Economics of Business*, 23(1), 109–121. <https://doi.org/10.1080/13571516.2015.1115661>
- Sharafutdinova, G., & Lokshin, M. (2021). Hide and protect: The role of global financial secrecy in shaping domestic institutions. *SSRN*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3916216>
- Sharman, J. C. (2010). Shopping for anonymous shell companies: An audit study of anonymity and crime in the international financial system. *Journal of Economic Perspectives*, 24(4), 127–140. <https://doi.org/10.1257/jep.24.4.127>

- Strange, S. (2015). *Casino capitalism*. Manchester University Press.
- Şahin, M., & Yılmaz, C. (2018). Eski fakat güncel bir sorun: Panama belgeleri ve vergi cennetleri. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 640, 101–118.
- The Tax Justice Network. (2020a). *What is financial secrecy?* <https://taxjustice.net/faq/what-is-financial-secrecy/>
- The Tax Justice Network. (2020b). *Financial secrecy*. <https://taxjustice.net/topics/financial-secrecy/>
- The Tax Justice Network. (2020c). *Is financial secrecy bad?* <https://taxjustice.net/faq/is-financial-secrecy-bad/>
- The Tax Justice Network. (2022a). *Financial secrecy index 2022*. <https://fsi.taxjustice.net/#top>
- The Tax Justice Network. (2022b). *What we measure?* <https://fsi.taxjustice.net/what-we-measure/#top>
- The Tax Justice Network. (2022c). *Secrecy indicators*. <https://fsi.taxjustice.net/secrecy-indicators/#top>
- The Tax Justice Network. (2023). *Corporate tax haven index*. <https://cthi.taxjustice.net/en/how-index-works>
- Transparency International. (2020). *Exporting corruption, progress report 2020: Assessing enforcement of the OECD anti-bribery convention*. <https://www.transparency.org/en/publications/exporting-corruption-2022>
- United Nations (UN). (1988). *United Nations convention against illicit traffic in narcotic drugs and psychotropic substances*. https://www.unodc.org/pdf/convention_1988_en.pdf
- United Nations (UN) & World Bank. (2007). *Stolen asset recovery (StAR): Challenges, opportunity and action plan*. World Bank. https://www.unodc.org/pdf/Star_Report.pdf
- United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2004). *United Nations convention against corruption*. https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50026_E.pdf
- United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2023). *Money laundering*. <https://www.unodc.org/romena/en/money-laundering.html>
- Van Fossen, A. B. (2003). Money laundering, global financial instability, and tax havens in the Pacific Islands. *The Contemporary Pacific*, 15(2), 237–275. <https://doi.org/10.1353/cp.2003.0058>
- Yetkiner, E. (2001a). Vergi cennetleri ve yabancı sermayenin vergi cenneti ülkeleri seçme nedenleri. *Vergi Dünyası*, 235.
- Yetkiner, E. (2001b). Vergi cennetlerinin sunduğu bazı vergi ve yatırım avantajları. *Vergi Dünyası*, 237, 79.
- Yılmaz, M. (2018). Vergi cennetleri ve ülke uygulamaları. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(4), 197–222.
- Zucman, G. (2015). *The hidden wealth of nations: The scourge of tax havens*. University of Chicago Press.

KLİNİK SOSYOLOJİ: YÖNETİM BİLİMLERİNE PSİKO-SOSYOLOJİK BİR YAKLAŞIM ÖNERİSİ*

Dr. Soner Kavuncuoğlu

ORCID: [0000-0001-6638-2257](#)

• • •

Öz

Bu çalışma, yönetim bilimleri disiplinine psiko-sosyolojik bir yaklaşım önerisi olarak *klınık sosyoloji* yaklaşımını incelemektedir. Yönetim Bilimleri disiplini ve daha spesifik olarak Kamu Yönetimi, devleti ve idare aygıtını incelemeye odaklanmaktadır. Bu çerçevede, kamu yönetimi disiplini, tarihsel dönüşümleri devlette ve idari aygıtta ortaya çıkan değişiklikler bağlamında analiz etmektedir. Bu değişiklikler, genellikle iki gösterge aracılığıyla incelenmektedir: Mevzuat ile Kamu Örgütlenmesinin Yapısı ve İşleyişi. Bu analiz tarzı, toplumsal ilişkileri, bireysel tutum ve davranışları ve psikik durumları genellikle yadsımaktadır. Oysa gündelik yaşamın deneyimlenmesinde toplumsal ilişkiler, bireyler arası ilişkiler, birey ve toplum arasındaki ilişkiler ve psikik durumlar, mevzuatta yapılan değişikliklerden daha etkileyici ve birincildir. Bu çerçevede çalışmanın amacı, devlette ve idari aygıtta meydana gelen dönüşümleri, toplumsal ve bireysel ilişkiler ile bireylerin gündelik yaşam deneyimlerine eşlik eden psikik durumlarla bağlantılı bir şekilde analiz etmektir. Bu karşılıklı ve bağlantılı analiz tarzını, yönetim bilimleri ve kamu yönetimi disiplinine psiko-sosyolojik bir yaklaşım olarak *klınık sosyoloji* gerçekleştirmektedir. Bu çerçevede, çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, klınık sosyolojinin tanımı, tarihsel kökleri ve gelişme evrelerini açıklamaktadır. İkinci bölüm ise 1980 sonrası neoliberalizm ve yeni kamu işletmeciliği ideolojilerini, klınık sosyoloji yaklaşımı aracılığıyla incelemektedir.

Anahtar Sözcükler: Klınık sosyoloji, Yönetim bilimleri, Kamu yönetimi, Neoliberalizm, Yeni kamu işletmeciliği

A Proposal for a Psycho-Sociological Approach to Administrative Sciences

Abstract

This study examines the clinical sociology approach as a proposal for a psycho-sociological approach to the discipline of administrative sciences. The discipline of administrative sciences and more specifically Public Administration, focuses on the study of the state and the administrative apparatus. In this framework, the discipline of public administration analyzes historical transformation in the context of changes in the state and the administrative apparatus. These changes are usually analyzed through two indicators: Legislation and the Structure and Functioning of Public Organization. This mode of analysis often neglects social relations, individual attitudes and behaviors and psychic states. However, in the experience of everyday life, social relations, interpersonal relations, relations between the individual and society and psychic states are more influential and primary than legislative changes. In this framework, the aim of the study is to analyze the transformations in the state and the administrative apparatus in relation to social and individual relations and the psychic states that accompany individuals' experiences of everyday life. This reciprocal and interconnected mode of analysis is realized by the clinical sociology as a psycho-sociological approach to administrative sciences and public administration discipline. Within this framework, the study consists of two main sections. The first section explains the definition, historical roots, and stages of development of clinical sociology. The second section examines neoliberalism and new public management ideologies after 1980 through the lens of clinical sociology.

Keywords: Clinical sociology, Administrative sciences, Public administration, Neoliberalism, New public management

* Makale geliş tarihi / Received date: 17.06.2025

Makale kabul tarihi / Accepted date: 22.08.2025

Erken görünüm tarihi / Published online: 02.09.2025 **Yazar email:** sonerrkavuncuoglu@gmail.com

Klinik Sosyoloji: Yönetim Bilimlerine Psiko-Sosyolojik Bir Yaklaşım Önerisi

Giriş

Bu çalışma, yönetim bilimleri disiplinine psiko-sosyolojik bir yaklaşım önerisi olarak *klinik sosyolojiyi* incelemektedir. Yönetim bilimleri ve spesifik olarak kamu yönetimi disiplini genellikle devlet ve idari aygıt üzerine odaklanmaktadır. Yönetim bilimleri ve kamu yönetimi disiplinindeki tarihsel dönüşümler, devlette ve idari aygıtta görülen dönüşümler izlenerek analiz edilmektedir. Bu analizde iki gösterge önemli role sahiptir: Birincisi, mevzuatta görülen dönüşümlerdir. İkincisi ise kamu örgütlenmesinin yapısı ve işleyişi ile ilgili dönüşümlerdir. Her iki göstergede de meydana gelen dönüşümler, kimi zaman toplumsal ilişkilere, bireyler arası ilişkilere ve bireylerin psikik hallerine etkisi yönünden işlevsiz durumda bulunabilir kimi zaman da etkileri uzun süre sonunda ortaya çıkabilir. Bir başka deyişle, kamu örgütlenmesinin yapısı ve işleyişinde veya mevzuatta meydana gelen dönüşümler ile bu dönüşümlerin toplumsal ilişkilere, bireyler arası ilişkilere ve bireylerin psikik hallerine etkileri aynı ritimde hareket etmeyebilir ya da tümüyle işlevsiz kalabilir. Bu bağlamda, devlette ve idari aygıtta meydana gelen dönüşümler ile bu dönüşümlerin karşılıklı etkileşim halinde olduğu toplumsal ilişkileri, bireyler arası ilişkileri ve bireylerin psikik hallerini bağlantılı bir şekilde açıklamak üzere bir yaklaşıma ihtiyaç duyulmaktadır. İşte bu, yönetim bilimleri ve kamu yönetimine psiko-sosyolojik bir yaklaşım önerisi olarak sunduğumuz *klinik sosyolojidir*.

Çalışmanın amacı, tarihsel olarak devlette ve idari aygıtta meydana gelen dönüşümleri (yönetimin yapısı ve işleyişi ile hâkim yönetsel ilkeler) toplumsal ilişkiler, bireyler arası ilişkileri ve bireylerin psikik halleri ile bağlantılı bir şekilde analiz etmektedir. Bu çalışma, iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümü, *klinik sosyolojiyi* açıklamaktadır. Klinik sosyolojinin tanımı, tarihsel kökleri ve gelişme evreleri incelenmektedir. İkinci bölüm, tarihsel olarak belirli bir dönemde mevzuatta ve kamu örgütlenmesinin yapısı ve işleyişinde görülen dönüşümleri klinik sosyoloji bağlamında analiz etmeye ayrılmıştır. Bu çerçevede, belirlenen dönem 1980’li yıllar ile başlatılmaktadır. 1970’li yılların sonu ve 1980’li yıllarda görülen tarihsel dönüşümü üç düzeyde (mikro, mezo ve makro) analiz etmek mümkündür. Mikro düzey, emeğin örgütlenme biçimi ile

toplumsal ilişki biçimlerinde; mezo düzey, kamu örgütlenmesinin yapısı ve işleyişi ile kamu hizmetlerinin görülme/gör(-dür)ülme usullerinde ve son olarak makro düzey ise devlet-piyasa ilişkileri, yurttaşlık ilişkileri ve kamusalılık biçimlerinde görülen dönüşümler aracılığıyla somutlaştırılabilir. Bu çerçevede, mikro düzey analizi, *post-endüstriyel toplum*; mezo-düzyen analizi *yeni kamu işletmeciliği* ve makro düzey analizi *neo-liberal devlet* analizi olarak somutlaştırmak mümkündür (Kavuncuoğlu, 2024). Bu çalışmada, yalnızca makro düzey olan neoliberalizm ve mezo düzey olan yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı analize dahil edilmektedir. Mikro-düzyen (emeğin örgütlenmesi ve toplumsal ilişkiler) genellikle makro ve mezo-düzyenlerle ilişkili olduğu boyutlarıyla ele alınmaktadır.

1. Klinik Sosyoloji: Tanım, Tarihsel Kökler ve Gelişim Evreleri

Klinik sosyoloji, toplumsal olguları anlamak için klinik yaklaşımı kullanmayı önermektedir (Gaulejac, 2007, s. 25). Bu tanımda altı çizilmesi gereken önemli bir nokta, *klinik yaklaşım*dır. Bir başka deyişle, yaklaşımın adı, *klinik* olarak tanımlanmaktadır. *Klinik Yaklaşım* nedir ve nasıl tanımlanmaktadır? Etimolojik olarak *klinike*¹ terimi, “yatağın ayak ucu / yatağın ayak ucunda” anlamına gelmektedir (Hanique, 2009, s. 36).²

Fransızca’da *clinique* terimi, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, hasta tarafından sunulan semptomların gözlemlenmesine dayanan tıbbî araştırma ve tedavi uygulamalarını tanımlamak için kullanılmıştır (Barus-Michel, 2006, s. 313). Kavramın tıbbî anlamda kullanılmasıyla klinisyen (doktor) artık sadece bedenle veya hasta organla değil, hastanın kendisiyle ve hastalığı hakkında söyleyecekleriyle ilgilendiği anı ifade eder hale gelmiştir (Hanique, 2009, s. 36).

Tıbbî anlamıyla klinik, acı çeken bir varlığın, talep edenin ve bu talebe yanıt vermesi beklenen kişinin dahil olduğu bir ilişki olarak “yatağın dibinde” ya da “yatağın ayak ucunda” kurulur. Klinisyen talebi alır, dinler, kendi sözcükleri ve talep sahibinin toplanan sözcüklerini, onun yardımıyla, açıklamaları dayatmak için değil, birlikte inşa etmek için yeniden ele alır: Anlam, öznenin çağrışımları

1 *Klinikós* (κλινικός) terimi, Eski Yunanca’da *klínē*’den türemiştir. Bu kelime, “yatak” anlamına gelmektedir. *Klinikós* terimi ise “yatak ile ilgili” anlamını taşımaktadır. Eski Yunanca’dan Latince’ye sözcük *Clinicus* şeklinde tercüme edilmiştir.

2 Klinik Sosyoloji disiplininin önemli temsilcilerinden biri olan Fabienne Hanique’e, *Enjeux Théoriques et Méthodologiques de la Sociologie Clinique* adlı makalesini tarafıma gönderdiği ve bu makaleden yararlanmama olanak tanıdığı için teşekkürü borç bilirim.

ve klinisyenin önerileri –yorumları- arasındaki ayarlamalarda yeniden kurulur. Bu ilişkide, “yatak” metaforik bir hale gelir (Barus-Michel, 2006, s. 315). Tıbbî anlamıyla kullanıldığında *klinik yaklaşım*, talep eden özneyi ve talebi dinleyen klinisyeni varsaymaktadır.

Sosyolojide klinik yaklaşım, toplumsal aktörlerin deneyimlerine ilgi duymak, yaşamları ve onları etkileyen toplumsal olgular hakkında söyleyeceklerini dinlemek anlamına gelir. Klinik yaklaşım empatiyi, karşılıklı anlayışı, hipotezlerin ve yorumların birlikte oluşturulmasını, teorik, pratik ve deneyimsel bilgilerin karşılaştırılmasını teşvik etmek üzere tasarlanmıştır (Hanique, 2009, s. 36). Barus-Michel’e göre, *klinik yaklaşımdaki* “özne”, birey olabileceği gibi kolektif bir birim de olabilir. Yazar hem bireysel hem de kolektif öznelerin, toplumsal özneler olarak kabul edilebileceğini belirtmektedir (Barus-Michel, 2006, s. 316). Hanique’in de vurguladığı gibi sosyolojide klinik yaklaşımın uygulanmasının önemli bir boyutu, ilgili toplumsal aktörlerin deneyimlerine mümkün olduğunda yaklaşımdır. Bu yaklaşım, Hanique’e göre, psikoloji ve sosyoloji, dışsallık ve öznellik, gerçeklik ve temsiller arasındaki sınırlara meydan okumak anlamına gelir (Hanique, 2009, s. 36). Bu tespit, klinik sosyolojinin epistemoloji ve metodolojisini tarihsel gelişme seyri içinde tanımlamak açısından önem taşımaktadır.³

Klinik sosyolojinin tarihsel kökleri ve dayanakları, tıpkı sosyoloji disiplininin tarihsel kökleri kadar uzun bir geçmişe sahiptir. Enriquez sosyolojinin yeni inşa edilmekte olan bir dalı olarak klinik sosyolojinin, sürekli unutilan, gizlenen ya da bastırılan uzun bir geçmişe sahip olduğunu belirtmektedir (Enriquez, 1993, s. 19; Enriquez, 1997, s. 151). Enriquez’e göre, sosyolojide klinik yaklaşım, sosyolojinin başlangıcından beri var olmuştur. Yazar, bu yaklaşımın tarihsel köklerinin, É. Durkheim (1858-1917) ve ekolü

3 Ayrıca bkz. Hanique klinik yaklaşımda toplumsal ve psikolojik olanın birbirinden ayrılmaz bir şekilde sürekli olarak birbirini beslediğini belirtmektedir. Hanique’e göre, klinik yaklaşım çoğu zaman toplumsal ve psikolojik olgularla uğraşmaktadır. Bu nedenle araştırmacı, incelenen olgunun toplumsal ve psikolojik bileşenlerini izole edebilmeli ve ardından bunların nasıl birleştiğini, birbirini etkilediğini, birbirine bağlandığını veya iç içe geçtiğini analiz edebilmelidir. Yazara göre, klinik yaklaşım, entelektüel ve teorik bilgi ile duyusal bilgi arasında, düşünme alanı ile deneyim alanı arasında gidip gelmenin bir parçasıdır. Toplumsal olguların nasıl deneyimlendiği ve hissedildiğine dair değerli bir gösterge sunduğu için toplumsal ilişkilerin temel bir boyutu gibi görünmektedir. İşte bu perspektiften hareketle klinik sosyoloji, özellikle Freudyen psikanalizden edinilen bilgileri entegre ederek, aynı adı taşıyan sosyal psikoloji tarafından halihazırda başlatılmış olan yaklaşım üzerine inşa edilmektedir (Hanique, 2009, s. 35).

tarafından tepki gösterilen Gabirel Tarde'nin (1843-1904) çalışmalarında⁴ görülebileceğini belirtmektedir. Enriquez'e göre, Tarde, ABD'de olduğu gibi Fransa'da da sosyolojiden çok sosyal psikolojinin ya da kolektif psikolojinin kurucularından biri olarak kabul edilmektedir (Enriquez, 1993, s. 19; Enriquez, 1997, s. 151).⁵

Gaulejac ise klinik yaklaşımın kuramsal yolculuğunu Fransız sosyolojisinin köklerinde Durkheim, Marcel Mauss (1872-1950) ve Gurvitch'in eşliğinde başlatmaktadır. Yazar, bu yolculuğu *Collège de Sociologie, Freudo-Marksizm, Frankfurt Okulu* ile devam ettirmektedir. Bu yolculukta, Wilhelm Reich'a (1897-1957) ve Georges Devereux'ye (1908-1985) de yer verilmektedir.

Bu kuramsal yolculukta iki önemli noktaya dikkat çekmekte yarar vardır: Birincisi, Durkheim'in 1895 tarihinde yayımlanan *Les Règles de la Méthode Sociologique*⁶ adlı eserindeki şu ünlü kuralıdır: *Il faut traiter les faits sociaux comme des choses*. "Toplumsal olguları, şeyler olarak ele almak (incelemek) gerekir" (Durkheim, 1895, s. 35). Gaulejac, Durkheim'in bu ilkesinin birçok sosyologu, psikolojik boyutu bireysel davranışların incelenmesine bırakarak ruh ve tutkudan yoksun, soğuk bir toplum temsili üretmeye yönlendirdiğini belirtmektedir. Yazara göre, nesnellik kaygısının bedeli, insanın duygusal ve duygulanımsal yönünü ifade eden her şeyin ortadan kaldırılmasıyla ödenmek zorunda olmuştur (Gaulejac, 2007, s. 27). Durkheim, toplumsal bir olgunun doğrudan psikolojik bir olguyla açıklandığında açıklamanın yanlış olduğundan emin olunabileceğini belirtmiştir (Durkheim, 1895, s. 128). Gaulejac'a göre, bu formül sebebiyle birkaç kuşak sosyolog, psikoloji ve psikanalize karşı düşmanca ve mücadeleci bir tutum benimsemiş ve onları, sosyo-psişik olguları incelemekten uzaklaştırmıştır (Gaulejac, 2007, s. 28). Bununla birlikte aynı eserde Durkheim, kolektif yaşam ile bireysel yaşamın birbiriyle ilişkili olduğunu ve her ne kadar birincisi, ikincisinden türemiyorsa da onu açıklamada en azından yardımcı olabileceğini belirtmektedir (Durkheim, 1895, s. 136). Dolayısıyla

4 Tarde'nin temel çalışması, 1890 yılında yayımlanan *Les Lois de l'Imitation: Étude Sociologique* adlı eseridir. Tarde, kitabının 1895 tarihli ikinci baskısının önsözünde şu ifadelerle yer vermektedir: "Bu kitabın ilk baskısından bu yana, *Logique Sociale (La Logique Sociale)* başlığı altında bir devam kitabı ve ek yayınladım." 1895 tarihinde ilk baskısı yayımlanan *La Logique Sociale* kitabının önsözünde ise şunu belirtmektedir: "Bu kitap, birkaç yıl önce *Lois de l'Imitation* adı altında yayımladığım genel sosyoloji denemesinin devamı ve tamamlayıcısıdır". Bu bakımdan Tarde'nin konu ile ilgili iki temel kitabı referans olarak kabul edilebilir (Tarde, 1921, 895).

5 Enriquez, istisna olarak Georges Gurvitch'in (1894-1965), Tarde'ı gerçek bir sosyolog olarak kabul ettiği fikrinde yanılmadığını belirtmektedir (Enriquez, 1997, s. 151).

6 Eserin Türkçe tercümesi için bkz. Durkheim (2010).

Durkheim, toplumsal olguların bireysel ve psişik olgular ile açıklanamayacağını vurgulamaktadır.

Kuramsal yolculukta ikinci önemli nokta ise *Collège de Sociologie* ekolünün görüşleridir. 1930’lu yıllarda *Collège de Sociologie*’nin kurucuları olan Georges Bataille (1897-1962), Roger Caillois (1913-1978) ve Michel Leiris (1901-1990) tarafından bireysel psikolojinin temel saplantılı eğilimleri ile toplumsal örgütlenmeyi yöneten ve devrimlerini yönlendiren yapılar arasındaki çakışma noktalarını tespit etme projesi ortaya atılmıştır. Bu çerçeve öncelikli olarak üç tema belirlenmiştir: İktidar, Kutsal (kutsal olan) ve Mitler (Gaulejac, 2007, s. 33). Sosyolojiyi tehdit eden bilimciliğe karşı *Collège de Sociologie*’nin manifestosu şudur: *Les faits sociaux ne sont pas des choses*. “Toplumsal olgular şeyler değildir” (Gaulejac, 2007, s. 33). Bu ifade, manifestonun yazarlardan biri olan Jules Monnerot (1909-1995) tarafından benimsenmiş ve yazar, aynı adı taşıyan bir kitap yayımlanmıştır (Monnerat, 1946). Gaulejac, *Collège de Sociologie* ekolünün, resmi bilgi tarafından dışlanan olguları çalışmasının rehabilite eden canlandırıcı bir epistemolojik aktivizme sahip olduğunu ifade ederek ekolün, toplumsalın “lanetli”⁷ taraflarını, en sorunlu ve karanlık parçalarını çalışmaya yöneldiğini belirtmektedir (Gaulejac, 2007, ss. 33-34).

Klinik yaklaşımın kuramsal yolculuğu, Gaulejac’a göre, İkinci Dünya Savaşı ve Marshall Planı’nın ardından “Made in the USA” kültürünün etkisi altında kalmıştır. Bu durum ABD’nin müzik, sanat ve kültür alanında bir model haline geldiğinin göstergesidir. İnsan bilimleri alanında bu etki iki kutupta kendini gösterdi: Biri, Paul Lazarsfeld’in (1901-1976) öncü olduğu niceliksel ve pozitivist, diğeri ise Fransız psikososyoloji okulunun ortaya çıkışına eşlik edecek olan Kurt Lewin (1890-1947) ve Carl R. Rogers (1902-1987) tarafından başı çekilen niteliksel ve hümanist ekoldü. Aynı dönemlerde Fransa’da akademik çevreler, sosyolojide Raymond Aron (1905-1983) ve Gurvitch’in, klinik psikoloji ve psikanalizde Daniel Lagache’in (1903-1972) sosyal psikolojide Jean Stoetzel’in (1910-1987) ders verdiği Sorbonne etkisi altındaydı (Gaulejac, 2007, ss. 26-47).

Klinik yaklaşımın gelişimi açısından önemli bir isim Max Pagès’tir (1926-2018). Pagès, 1950 yılında Chicago Üniversitesi’nde Rogers ile tanıştı. Rogers post-doktora seminerlerine katılması için Pagès’e bir burs verdi. Ülkesine döndüğünde Pagès, CEGOS (Commission Générale de l’Organisation Scientifique du Travail, CGOST) tarafından işe alındı (Gaulejac, 2007, s. 48). Pagès 1950’li yılların ilk yarısında bu şirketin endüstriyel psikoloji bürosunu yönetti (Gaulejac, 2018, s. 197; cf. Pagès, 2007). Pagès, yönlendirici olmayan

7 Gaulejac metninde “... *la part maudite du social*...” ifadesini kullanarak Bataille’in 1949 yılında yayımlanan *La Part Maudite* adlı kitabını çağrıştırmaktadır.

yöntemlere ve tartışma gruplarına dayalı kurumsal müdahale biçimleri geliştirmeye devam etti. Bu bağlamda, Eugène Enriquez (1931-2024), André Levy (1925-2017) ve Jean-Claude Rouchy (1930-2016) gibi çalışma arkadaşları edindi. 1955'te Avrupalıları, Lewin'in çalışmalarından esinlenen ve OECD Avrupa misyonunun bir parçası olan Ulusal Eğitim Laboratuvarları tarafından düzenlenen eğitim grupları ve değişim yönetimi yöntemleriyle tanıştırmak amacıyla ABD'ye geri döndü (Gaulejac, 2007, s. 48).

1958 yılında Pagès, Guy Palmade (1927-1993) ile birlikte *l'Association de Recherche et d'Intervention Psychosociologiques*'i (ARIP) kurdu (Pagès, 2008). Bu kuruluş, gruplara dayalı eylem araştırması ve müdahale düşüncesi ile bu düşüncenin uygulamasını geliştirme işlevine sahiptir. Grup, birey ile kolektif, kişisel değişim ile toplumsal değişim arasında odak noktasıdır (Gaulejac, 2007, s. 49). Fakat, Fransa'da Marksizmin ve Psikanalizin hâkim olduğu entelektüel ortamda psikososyoloji çeşitli eleştirilere uğradı. Bu eleştirilerinden bazıları, psikososyolojinin Marshall Planı'nın bir parçası olarak Fransa'ya geldiğini, Amerikan emperyalizmiyle iş birliği içinde olduğunu ve kapitalizme uyum sağlama amaçlarının bir gereği olarak getirildiği yönündeydi. Diğerleri ise psikososyolojiyi, bilinçdışının intrapsişik çatışmalarını inkâr ederek kendilerini ego-psikolojisinin hizmetine sundukları yönünden eleştirmektedir (Gaulejac, 2007, s. 49). Örneğin, Lacan "gruba uygunluk ideali" fikrinin, "ruh mühendisleri" olarak adlandırılan "insan mühendislerinin" müdahale arzularına açtığı yönünde eleştirilerini dile getirmektedir (Lacan, 1966, s. 357).

Fransız toplumundaki, Marksizm ve psikanaliz, sosyoloji ve psikoloji, yapısalcılık ve fenomenoloji, devrimci ve adaptif pozisyonlar, toplumsal ve kişisel değişimler arasındaki tüm tartışmalar psikososyolojiye nüfuz edecekti. Bu ortamda, Cornelius Castoriadis (1922-1997), Claude Lefort (1924-2010) ve Edgar Morin (1921 -) gibi yazarlar bu karşıtlıkların üstesinden gelmenin yolunu açmaya çalıştılar (Gaulejac, 2007, s.50). Gaulejac'a göre, psikososyoloji, 1960'lı ve 1970'li yıllarda "altın çağı"nı yaşamıştır. Buna rağmen, üniversitelerde bağımsız bir bilimsel disiplin olarak kabul edilmedi. Psikososyoloji bilimsel bir disiplin olarak kabul edilmediği ve üniversitelerden dışlandığı bu dönemde - Serge Moscovici'nin (1925-2014) istisna çalışmaları dışında- üniversite dışında gelişme imkânı buldu (Gaulejac, 2007, s. 51).

Pagès, 1969 yılında kurduğu *Laboratoire de Changement Social* bünyesinde, örgütlerde iktidar konusu, yönetsel pratiklerde görülen dönüşümler ile bu dönüşümlerin çalışanlar üzerindeki stres, tükenmişlik, toplumsal taciz ve depresif semptomlar açısından etkileri arasındaki ilişkileri inceleyen bir araştırma programı geliştirdi. Kamu ve özel şirketlerde yürütülen araştırmalar, yaşanan çatışmalar ile örgütsel ve iktisadî çelişkiler arasındaki bağlantıları teşhis etmek için *Laboratoire de Changement Social*'i, çalışanlar ve

müşteriler ile birlikte çalışmayı içeren sosyoklinik müdahale⁸ biçimleri geliştirmeye yöneltti (Gaulejac, 2007, s. 53).

Tarihsel olarak sosyolojide klinik yaklaşımın kökleri ve gelişme evreleri takip edilerek günümüze kadar gelindiğinde bu yaklaşımın genel bir çerçevesi çizilebilir. Gaulejac gelinen noktayı şu şekilde tarif etmektedir: Psikolojik, duygusal ve toplumsal alanlar arasındaki bağlantılar üzerine düşünmek, bizi Pagès ile birlikte çeşitli yaklaşımları birleştiren karmaşık bir terapötik sistemler tasarlamaya yöneltti. Klinik sosyoloji analizi, multidisipliner olup çok çeşitli teorik referanslardan ve metodolojik araçlardan yararlanmaktadır (Gaulejac, 2007, s. 53). Klinik yaklaşım, toplumsal olguları salt toplumsal olgular olarak görmemektedir. Bu yaklaşıma göre, toplumsal olgular karmaşık ve çok boyutludur. Yaklaşım, toplumsal olgular ile psikolojik olguların karşılıklı etkilerini ve tamamlayıcılığını göstermektedir. Psişik boyutu toplumsal boyuttan ve toplumsal boyutu psişeden ayırmak imkansızdır.⁹ Klinik yaklaşıma göre, toplumsal olguların çoğu sosyo-psişik olgulardır. Bu yönüyle sosyal bilimlere getirilen klinik yaklaşım, epistemolojik bir kopuşa yol açar (Gaulejac, 2007, s. 54). Bilgiyle ilişkide, düşünme ve eylem, teori ve pratik, bilimsel bilgi ve varoluşsal bilgi, zihinsel kayıt ve deneyimlenen kayıt arasındaki ilişkide farklı bir duruşa yol açar (Gaulejac vd., 2013, s. 314).¹⁰

Klinik sosyolojinin, yönetim bilimleri disiplinine ve bu disiplin içerisinde yer alan tartışmalara uygulanması iki açıdan önem taşımaktadır: Birincisi, belirli

8 Klinik sosyoloji, kuruluşlara (şirketler, dernekler, kurumlar) uygulandığında, bunu *müdahale* perspektifinden yapar. Karşı karşıya kaldıkları iktisadî, toplumsal ve kültürel değişimlerin karmaşıklığıyla başa çıkabilmek için kuruluşlar -ve onları oluşturan insanlar- birkaç yıldır geniş bir beceri yelpazesi gerektiren destek talep etmektedir. Bu yaklaşım, uygulayıcıları bireysel, kolektif ve kurumsal düzeylerde değişim dinamiklerini desteklemeye, hedeflerin ve yöntemlerin her durumunu kendine özgü doğasına uyarlanmasını sağlamaya yönlendirebilir. Ayrıca, bireysel ve kolektif psikolojik süreçler, toplumsal gelişmeler ve kuruluşlarda meydana gelen değişiklikler arasındaki bağlantıları ve gerilimleri analiz etmeye yönlendirebilir (Hanique, 2009, s. 37).

9 Gaillard, psişik ve toplumsal düzeylerin birleşiminin insan bilimlerinde uzun bir geçmişe sahip olduğunu belirtmektedir. Yazar, tarih disiplininin örnek göstererek F. Braudel'i (1902-1985) ve G. Duby'yi (1919-1996) işaret ederek farklı zamansallıkları göz önüne aldıklarını belirtmektedir (Gaillard, 2007, s. 116).

Sosyolojide ise *derinlemesine sosyoloji* yapan ve bütün toplumsal fenomenleri çok-katlı dikey ve yatay yapılar olduğunu ve her bir katmanın farklı zamansallıklara sahip olduğunu belirten Georges Gurvitch'tir (Kavuncuoğlu, 2022).

10 *La Recherche Clinique en Sciences Sociales* adlı kaynağa erişmemi mümkün kılan Zeynep İclâl İncioğlu'na teşekkürü borç bilirim.

tarihsel dönemler ile kayıtlı şekilde ortaya çıkan yönetim bilimleri ve kamu yönetimi disiplini tartışma konuları, (örneğin; fordizm, post-fordizm, küreselleşme, neo-liberalizm, yeni kamu işletmeciliği, prekaryalaşma, kısmî-yurttaşlık, yönetişim vd. gibi) klinik yaklaşım aracılığıyla toplumsal ve psişik boyutlarıyla beraber analiz edilebilir. İkincisi, yönetim bilimleri ve kamu yönetimi disiplini alanında yapılan mikro, mezo ve makro düzey¹¹ tartışma konularını, birbirleriyle etkileşim halinde incelemeye olanak tanıyabilir.

2. Klinik Sosyoloji ve Yönetim Bilimleri

Bu bölümde, tarihsel olarak yönetim bilimleri disiplininde görülen dönüşümler, klinik yaklaşım ile açıklanmaktadır. Klinik yaklaşım aracılığıyla devlet ve idari aygıtta ortaya çıkan dönüşümlerin, toplumsal ilişkilere ve psişik hallere etkileri incelenmektedir. Bu etkiler, karşılıklılık özelliğine sahiptir. Bir diğer deyişle, devlet, toplum ve birey arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerde görülen karşılıklı etkileşim ele alınmaktadır. Bu bağlamda, 1980’li yıllardan itibaren başlayan dönüşümler incelenmektedir. Bu dönüşümler, üç düzeyde incelenebilir: Makro-düzy, neo-liberalizm; mezo-düzy, yeni kamu işletmeciliği yaklaşımı ve mikro düzey post-endüstriyel toplum anlayışıdır. Bu bölümde, iki düzey ele alınmaktadır: Makro düzey olan “neoliberalizm” ve mezo düzey olan “yeni kamu işletmeciliği”. Ayrıca düzeyler tek tek incelenmekten ziyade klinik yaklaşım doğrultusunda bu düzeylerde meydana gelen dönüşümler birbiriyle etkileşim halinde ele alınmaktadır.

Klinik yaklaşım aracılığıyla yönetsel iktidara odaklanan önemli bir çalışma, Vincent de Gaulejac tarafından *La Société Malade de la Gestion: Idéologie Gestionnaire, Pouvoir Managérial et Harcèlement Social* başlığı ile 2005 yılında yayımlanmıştır. Bu kitap, 2013 yılında, Özge Erbek’in çevirisiyle *İşletme İdeolojisine Tutulmuş Toplum: İşletme İdeolojisi, Yönetsel İktidar ve Toplumsal Taciz* adıyla 2013 yılında Türkçeye tercüme edilmiştir (cf. Gaulejac, 2013). Gaulejac, “işletme hastalığı”nın gerçek bir salgın haline geldiğini ifade ederek başlıyor (Gaulejac, 2009, s. 9; Gaulejac, 2013, s. 9). Yazar, tüm Devlet aygıtına “işletme” salgınının bulaştığını ve Polis’ten Ordu’ya, Kültür ve Eğitim de dahil olmak üzere tüm bakanlıklarda sayısal sonuçlara olan saplantının bunun göstergelerinden biri olduğunu belirtmektedir (Gaulejac, 2009, s. 9; Gaulejac,

11 Bu çalışmanın yazarı, 26-27 Eylül 2024 tarihinde gerçekleşen II. Ulusal Sosyolojinin Geleceği, Geleceğin Sosyolojisi Kongresi’nde üç düzeyli analiz ile ilgili bir bildiri sunmuştur (Kavuncuoğlu, 2024). Bu bildiride, çalışmanın yazarı, mikro düzeyi emeğin örgütlenme biçimi ve toplumsal ilişkilerde görülen dönüşümler; mezo düzeyi yönetim yapı, işleyiş ve tekniklerinde görülen dönüşümler ve makro düzeyi devlet alanında görülen dönüşümlere ayırmıştır.

2013, s.10). Gaulejac, “işletme hastalığının” semptomlarını şu şekilde sıralamaktadır:

- a- İşletme ideolojisi, kamu hizmetini sağlamak bir yana, kullanıcıları müşteriye, görevlileri ticari temsilciye ve kurumları işletmeye dönüştürüyor. Performans, artık herkese sunulan hizmet kalitesine göre değil, maliyetine ve finansal sonuçlarına göre ölçülüyor.
- b- İşletme ideolojisi, işlevleri ve faaliyetleri şablonlara tercüme etmekten ibaret bir yönerge hastalığına, reçeteciliğe (prescriptophrenie) yol açıyor.
- c- İşletme ideolojisi, proje bazlı yönetim modeline destek oluyor.
- d- Proje bazlı yönetim, “yönetişim” modeli haline geldi. Eski “Hükümet Etme” (gouvernement) teriminin yerine “İşletme” (gestionnaire) bakış açısı geçti (Gaulejac, 2009, ss. 9-11; Gaulejac, 2013, ss. 10-11).

Gaulejac’ın tarifini yaptığı “işletme ideolojisi” ya da “işletme hastalığı”, Neo-Liberal yaklaşım ve Yeni Kamu İşletmeciliği (New Public Management) anlayışı ile ortak yönleri sahiptir: Neoliberalizm, hem ilk zamanlardaki liberalizme dönüşü savunan bir ideolojiyi hem de devletten alıp piyasaya daha fazlasını vermeyi içeren bir ekonomi politikasını ifade etmektedir (Dardot & Laval, 2010, s. 35). Neoliberalizm, politikaların tanımlanmasında genel çıkarın merkeziliğine, kamusal eylemin örgütlenmesinde kamu hukukunun yaygınlığına, piyasa mal ve hizmetlerinin üretimi de dahil olmak üzere en çeşitli sektörlerde bürokratik tip standartların ve örgütsel biçimlerin yayılmasına, verimlilik artışının dağıtımında toplumsal sınıflar arasındaki ücret uzlaşmasına dayalı düzenleme tarzının altını oymak istiyordu (Dardot & Laval, 2010, s. 35). Dolayısıyla piyasa mantığına göre idarî ve bürokratik yapıyı yeniden örgütlemek ve işlevsel hale getirmek istiyordu.

Yeni Kamu İşletmeciliği (YKİ) ise 1980’lerden itibaren neoliberalizmin, yönetim yapı ve işleyişindeki ana yaklaşımı haline geldi. Hood, YKİ’nin kamu hizmetlerinin daha iyi sunulması için çok amaçlı bir anahtar olduğunu belirtiyordu (Hood, 1991, s. 3). Hood’a göre, YKİ’nin yükselişi dört mega trend ile bağlantılıdır:

- a- Kamu harcamaları ve personel açısından devletin büyümesini yavaşlatma veya tersine çevirme girişimleri,
- b- Özelleştirme ve yarı-özelleştirmeye doğru kayma ve hizmet sunumunda yerellik vurgusunu yenileyerek çekirdek devlet kurumlarından uzaklaşma,

- c- Kamu hizmetlerinin üretim ve dağıtımında, özellikle bilgi teknolojilerinde otomasyonun gelişmesi,
- d- Kamu yönetiminde politika tasarımı, karar tarzları ve hükümetler arası iş birliği gibi genel konulara giderek daha fazla odaklanan daha uluslararası bir gündemin geliştirilmesi (Hood, 1991, s. 3).

Hood'un YKİ'yi oluşturan doktrinler ve bu doktrinlerin anlamları ile ilgili yaptığı açıklamaların üzerinde durmakta yarar vardır. Örneğin, YKİ'nin bir doktrini, standartların ve performans ölçümlerinin açıklanmasıdır. Özellikle profesyonel hizmet için tercihen "nicel" terimlerle ifade edilen amaçların, hedeflerin ve başarı göstergelerinin tanımlanması önem taşımaktadır. Verimlilik temel amaçtır. Bir başka doktrin, çıktı kontrollerine yapılan vurgudur. Ölçülen performansla bağlantılı kaynak tahsisinin ve ödüllerin verilmesi önerilirken, merkezi bürokrasi çapında personel yönetiminin parçalanması tavsiye edilir. Bu doktrin, prosedürlerden ziyade sonuçların vurgulanmasını beraberinde getirir. Bir diğer doktrin, kamu sektöründe daha fazla rekabete geçilmesidir. Bu doktrinin anlamı, daha düşük maliyetle, esnek ve güvencesiz çalışmanın önünün açılmasıdır (Hood, 1991, ss. 4-5).

YKİ'nin temel argümanları ve doktrinleri dikkate alındığında devletin ve idari aygıtın piyasa mantığına göre örgütlendirilmesi görülmektedir. Bu durum, neoliberalizmi devletin piyasa karşısında geri çekilmesi ya da devlet müdahalesinin sınırlandırılması olarak okumanın eksikliğini göstermesi bakımından anlamlıdır. Dardot ve Laval, neoliberalizmi, klasik devlet müdahalesini sınırlama terimleriyle düşünmeye çalışmanın beceriksiz bir yaklaşım olduğunu belirtir. Yazarlara göre, bu bir sınırlama meselesi değil, piyasa mantığını genişletmek için Devlet'i dönüştürme meselesidir (Dardot & Laval, 2010, s. 36, 2018; cf Kaya 2011). Audier de benzer bir biçimde, neoliberalizmin devletin geri çekilmesi anlamına gelmediğini, aksine her yerde ve gönüllülük temelinde genelleştirilmiş bir rekabet toplumunu teşvik etmeyi amaçlayan yeni bir eylem biçimini ifade ettiğini belirtmektedir (Audier, 2013, s. 22; cf. Foucault, 2004). Görüldüğü gibi neoliberalizmin varsaydığı argümanlar ile YKİ'nin doktrin bileşenleri birbirleriyle uyum içindedir.

Bu birbirini besleyen ortak yaklaşım, yalnızca Devlette ve idarî aygıtta görülen dönüşümü etkilememektedir. Dardot ve Laval tarafından haklı olarak vurgulandığı üzere neoliberalizm yalnızca bir ideoloji ya da ekonomi politikası değildir. Neoliberalizm daha çok uygulamalar ve davranışlar üzerinde işleyen bir normlar sistemidir. Kapitalizm, klasik kapitalist birikim yollarından farklı olarak bir eylem normları sisteminin toplumsal yayılımı aracılığıyla da büyür (Dardot & Laval, 2010, ss. 36-37). İşte, bu yeni normlar sistemi bireylerin davranışları, psikolojileri ve psikik halleri üzerinde etkiye sahiptir. Gaulejac, YKİ'nin

“kapitalizmin yeni zihniyeti” (Boltansk & Chiapello, 1999)’yle aynı semptomları gösterdiğini belirtmektedir: Sürekli kriz haline yol açan örgütsüzlük, iyi performans göstermeyenlerin ayıklanması, “hep daha fazla” yarışı, paradoksal yönetim, taciz, stres, anlam kaybı hissi (Gaulejac, 2009, s. 12; Gaulejac, 2013, ss. 12-13).

Bu tarihsel gelişmeler, istihdamda görülen dönüşümler ve bu dönüşümlerin toplumsal ilişkilere ve bireylerin psikik hallerine etkileri ile daha da belirgin hale geliyordu. Castel, 1970’li yıllardan başından beri toplumu etkileyen sarsıntının, istihdam sorunsalında yattığını belirtmektedir. Yazar, işsizlik oranının verilerini paylaşmakta (faal nüfusun %12’sinden fazlası-3,5 milyon işsiz) ve özel istihdam biçimlerinin (belirli süreli çalışma sözleşmeleri, geçici işler, yarı zamanlı işler ve desteklenen istihdam biçimleri gibi) ortaya çıktığını ifade etmektedir. Castel, bu yeni özel istihdam biçimleriyle istihdamda prekaryalaşmanın ortaya çıkması ve bu yeni istihdam biçimlerinin rekabet gücü adına verilen mücadele lehine birçok noktayı karanlıkta bırakmasına yol açtığına vurgu yapmaktadır (Castel, 2017, ss. 364-366). Karanlıkta bırakılan şey, ücretlilik ilişkisinin yapısıdır. Eski ücretlilik ilişkisinde ücret, bir kişinin uzun vadede hizmet verebilme becerisine ve yeteneklerine giderek daha fazla bağlı kalmasıyla ilgili iken, istihdamda esneklik emekçiyi işe / göreve uydurma zorunluluğunun adı haline gelmiştir (Castel, 2017, s. 366).

Emeğin prekaryalaşması sürecini inceleyen Standing ise 1970’li yıllarda ideolojik olarak koşullanmış bir kısım iktisatçının, siyasetçilerin zihinlerini ele geçirdiğini ifade etmektedir. Bu iktisatçıların inandığı neo-liberal modelin temelinde, büyüme ve kalkınmanın rekabet gücüne dayandığı, her şeyin rekabeti ve rekabet potansiyelini artırmak için yapılması ve piyasa kurallarının hayatın her alanına nüfuz etmesi gerektiği düşüncesinin yattığını belirtmektedir (Standing, 2017, s. 11).

Yazar, emek istihdamında görülen prekaryalaşma sürecinin bireyin ruhsal durumunda bazı olumsuz etkiler yarattığını da belirtmektedir: Prekaryalaşmış zihin, uzun dönemli düşünme yetersizliğine sahiptir. Çünkü, prekaryalaşma her şeyin zamansal açıdan kısa dönem üzerine kurulmasıdır. Odaklanma becerisi bozulmaktadır. Prekarya, kendisine faydalı olanı faydasız olandan ayırmaya dair kontrol kapasitesini haiz hayat tarzından yoksun ve yoğun bir bilgi yüklemesine maruz kalmaktadır. Prekaryalaşmış emek, anlamlı bir hayat kurmanın önünde görünen engeller ve görel bir yoksunluk duygusuna sahiptir. Sürekli olarak maddi başarının tuzaklarına maruz kalmak ve gerek bu tuzaklar gerekse “ünlü kültürü” ile sürekli olarak kuşatılmak, bitmek tükenmek bilmez bir hınca neden olmaktadır. Prekaryalaşmış emek, anlamlı yapılar ve toplumsal ağlar içinde kurulmuş güvene dayalı ilişkilerden de yoksundur. Prekarya endişe içinde yaşar. Sinirlilik hali hâkimdir fakat bu sinirlilik hali pasif bir durum ile el ele gider

(Standing, 2017, ss. 41-42). Bu yönüyle Standing'in analizleri, emek istihdam biçiminde görülen dönüşüm ile bireyin psikik haline ve toplumla ilişkisine dair yorumları, klinik yaklaşımın en belirgin özelliklerini taşımaktadır.

Bu bağlamda, 1970-1980'li yıllarda Neoliberalizmin ve Yeni Kamu İşletmeciliği anlayışının toplumsal ve bireysel ilişkileri dizaynı belirli özelliklere sahiptir. Örneğin, Gaulejac'a göre, yüksek performans kültürü, sürekli rekabete yol açarak sonu olmayan bir yarıştaymış hissi uyandırır. Arzu sürekli seferber edilir: Başarı arzusu, meydan okuma hazzı, tanınma ihtiyacı, kişisel başarı ödülü. Bu durum, tatmin olmayan bir takdir arayışı ile birleştiğinde meslekî tükenmişlik, stres, ıstırap sıradanlaşır. Toplum, her bireyin kendine bir mevki edinmek ve bunu korumak için mücadeleye giriştiği geniş bir pazara dönüşür. Anlam kaybı, "anlamak ölçmektir" ilkesi ile derinleşir. Araçsal rasyonalite, verimlilik mecburiyetine cevap vermek üzere insan faaliyetini ölçme, göstergelere dönüştürme ve yönlendirme yöntem ve tekniklerinden oluşan etkileyici bir repertuvarı uygulamaya koyar. Nihayetinde piyasada sadece getirisi olanın anlamı olur. Faydalı olmayan her şey anlamsız kabul edilir (Gaulejac, 2013, ss. 24-93). Dolayısıyla neoliberalizmin ve yeni kamu işletmeciliği anlayışının devlette ve idari aygıtta talep ettiği dönüşümler, bireylerin kendini bu sistemin taleplerine göre yeniden kurmasına (kurgulamasına) yol açmaktadır.

Neoliberalizmin ve Yeni Kamu İşletmeciliği yaklaşımının varsaydığı verimlilik, rekabet, performans, ölçülebilirlik (sayısallaştırılabilen göstergeler) gibi unsurlar hem toplumsal ilişkilere hem de bireylerin ruhsal durumlarına derinden etki etmektedir. Salmon, nesnel (yani ölçülebilir) kriterlere göre sağlanan tekdüzeliğin, rekabeti bir eylem normu olarak tesis etme amacına hizmet ettiğini ifade etmektedir. Salmon'a göre, rekabet sistemi, her birinin diğerine karşı iktisadî bir savaş başlatarak dayanışmaya dayalı iş birliğinin altını oymaktadır. İş kolektiflerinin zayıflaması, mücadele kolektiflerinin zayıflamasına yol açar. Salmon, neoliberalizmin iki yönde işlediğini belirtmektedir: Bir yandan, kamusal kararları örgütlü çıkarların etkisinden çıkarmak için Devlette reform yapmayı amaçlarken; diğer yandan, muhalefeti bastırmak için kolektifleri parçalamayı amaçlamaktadır (Salmon, 2015, s. 24). Nicelleştirilen hedefler, iş yerindeki insanları idealleri olmadan, arzu duymadan, zevk almadan, sadece kuralları ve soyut sinyalleri takip etmelerini gerektiren soğuk bir hesaplama sisteminde hayatta kalmalarını sağlamak için hareket edebilecekleri varsayımı ile el ele gitmektedir (Salmon, 2015, ss. 30-31). Bu koşullar, halsizlik, yıpranma, stres, tükenmişlik ve anlam krizlerine yol açmaktadır.

Sonuç

Yönetim Bilimleri ve özellikle Kamu Yönetimi disiplini, tarihsel olarak “Devlet” ve “İdari Aygıtta” görülen dönüşümleri, kamu örgütlenmesinin yapısı ve işleyişinde ve mevzuatta ortaya çıkan dönüşümleri esas alarak analizler yapmaktadır. Bu analizler, birincil ve belirleyici olanın “kamu örgütlenmesinin yapısı ve işleyiş ve mevzuat” olduğu çıkarımını yapmaya olanak tanımaktadır. Bu durum, devlette ve idari aygıtta meydana gelen dönüşümlerin “dışında gibi görünen” toplumsal ilişkileri ve toplum-birey ilişkilerini genellikle sosyolojinin alanına terk etmesine sebep oldu. Bu terk etme eylemi, devlette ve idari mevzuatta ortaya çıkan dönüşümler ile toplumsal ilişkiler ve toplum-birey ilişkilerinde ortaya çıkan dönüşümler arasındaki bağlantıları yadsımaya sebep oldu. Hatta bağlar öyle koptu ki devlette ve idari aygıtta görülen dönüşümler ile psikoloji, sosyal psikoloji ve psikanaliz alanına terk edilen bireyin psikik hali arasındaki bağlantılara neredeyse hiç değinilmedi. İşte klinik sosyoloji, yönetim bilimleri ve kamu yönetimi disiplinine psikososyolojik bir yaklaşım önerisi olarak devlette ve idari aygıtta görülen dönüşümler ile toplumsal ilişkiler, toplum-birey ilişkileri ve bireyin psikik halinde görülen dönüşümler arasındaki bağları gösterme hedefini üstlendi.

Klinik sosyoloji, yönetim bilimleri ve özellikle kamu yönetimi disiplinine üç önemli katkı sağlamaktadır. Birincisi, tarihsel olarak devlette ve idari aygıtta görülen dönüşümler ile toplumsal ilişkiler, toplum-birey ilişkileri ve bireyin psikik hallerinde görülen dönüşümler arasında bağlar kurulabilir. Bağlantılar kurma noktasında önemli bir noktanın altını çizmekte yarar vardır: Her bir alanın kendine özgü zamansal ritmini dikkate almak gerekir. Bu zamansal ritim anlayışı, tarih alanında Braudel ve sosyoloji alanında toplumsal fenomenleri bir bütün olarak gören ve derinlemesine sosyoloji yapan Gurvitch tarafından kullanılmıştır. Örneğin, kamu örgütlenmesinin yapısı ve işleyiş ile mevzuatta görülen dönüşümlerin, toplumsal ilişkilere etkisi ve etkililiği aynı zamansal ritimde hareket etmeyebilir. Ya da kamu örgütlenmesinin yapısı ve işleyişinde görülen dönüşümlerin, bireylerin psikik hallerine etkisi arasında zamansal bir mesafe olabilir. Dolayısıyla her katmanın kendine özgü zamansal ritmini tespit etmek gereklidir.

Bireyler gündelik hayatlarında karşılaştıkları sorunları genellikle geniş bağlantı haritaları ile düşünmeyebilirler. Bir diğer deyişle, işsizlik, ücretlerin yetersizliği, fiyat pahalılığı, ev kiralalarının yüksekliği, gıda güvenliği, kadınlara ve çocuklara karşı şiddet vd. gibi sorunlarla karşılaşan bireyler, sorunların kaynaklarına dair ilk görüşte birbirleriyle bağlantılı analizler yapamayabilirler. Klinik yaklaşım, bireylerin gündelik hayatı deneyimleme biçimlerine olabildiğince yaklaşmayı öngörmesiyle bu sorunların toplumsal ilişkilere ve toplum-birey ilişkilerine yansıma biçimlerine dair bütünlüklü bir analiz sunma

imkânına sahiptir. Bu yönüyle klinik sosyolojinin, yönetim bilimi ve kamu yönetimi disiplinine ikinci katkısı, bireylerin gündelik hayatı deneyimleme biçimlerinde karşılaştıkları sorunları devlette ve idari aygıtta görülen dönüşümlerle bağlantılı bir şekilde inceleme imkânına açmasıdır.

Bireylerin stres, depresyon, anlam kaybı, hissizlik, tükenmişlik gibi ruhsal halleri genellikle psikoloji ve psikanaliz alanına ait konular olarak ele alınmaktadır. Oysa, bireyin psişik hallerinde görülen değişimler, toplumsal olan ile yakından ilişkilidir. Bu ruhsal durumlar ile istihdam biçimleri, ücretlilik ilişkileri ve çalışma koşulları arasında bağlantılar vardır. Aynı biçimde, kamu örgütlenmesinin yapısı ve işleyişi ile istihdam biçimleri, ücretlilik ilişkileri ve çalışma koşulları arasında da bağlantılar vardır. İşte klinik sosyoloji, bireyin psişik durumunda görülen dalgalanmalar (ya da dönüşümler) ile toplum-birey ilişkileri, devlet-toplum ilişkileri bağlantısını kurarak analiz yapmaya imkân tanımaktadır.

Etik Bildirim: sbfdergi@politics.ankara.edu.tr

Benzerlik Denetimi: Tamamlandı.

Çıkar Çatışması Beyanı: Yazar(lar) bir çıkar çatışması beyanında bulunmamıştır.

Kaynakça

- Audier, S. (2013). Les paradigmes du « néolibéralisme ». *Cahiers Philosophiques*, 133(2), 21-40.
- Barus-Michel, J. (2006). Clinique et sens. In J. Barus-Michel, E. Enriquez, & A. Lévy (Eds.), *Vocabulaire de psychosociologie: Références et positions* (pp. 313-324). Érès.
- Bataille, G. (1967). *La part maudite*. Les Éditions de Minuit.
- Boltanski, L., & Chiapello, È. (1999). *Le nouvel esprit du capitalisme*. Gallimard.
- Castel, R. (2017). *Ücretli çalışmanın tarihçesi: Sosyal sorunun dönüşümü* (İ. Ergüden, Çev.). İletişim Yayınları.
- Dardot, P., & Laval, C. (2010). Néolibéralisme et subjectivation capitaliste. *Cités*, 41(1), 35-50.
- Dardot, P., & Laval, C. (2018). *Dünyanın yeni aklı: Neoliberal toplum üzerine deneme* (İ. Ergüden, Çev., 2. baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Durkheim, É. (1895). *Les règles de la méthode sociologique*. Félix Alcan.
- Durkheim, É. (2010). *Sosyolojik yöntemin kuralları* (C. B. Akal, Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Enriquez, E. (1993). L'approche clinique: Genèse et développement en France et en Europe de l'Ouest. In V. de Gaulejac & S. Roy (Eds.), *Sociologies cliniques* (pp. 19-35). Desclée de Brouwer.

- Enriquez, E. (1997). The clinical approach: Genesis and development in Western Europe. *International Sociology*, 12(2), 151-164.
- Gaillard, R. (2007). La sociologie face au psychisme. In V. de Gaulejac, F. Hanique, & P. Roche (Eds.), *La sociologie clinique: Enjeux théoriques et méthodologiques* (pp. 115-129). Érès.
- Gaulejac, V. de. (2007). Aux sources de la sociologie clinique. In V. de Gaulejac, F. Hanique, & P. Roche (Eds.), *La sociologie clinique: Enjeux théoriques et méthodologiques* (pp. 25-55). Érès.
- Gaulejac, V. de. (2009). *La société malade de la gestion: Idéologie gestionnaire, pouvoir managérial et harcèlement social*. Éditions du Seuil.
- Gaulejac, V. de, Giust-Desprairies, F., & Massa, A. (2013). *La recherche clinique en sciences sociales*. Érès.
- Gaulejac, V. de. (2013). *İşletme hastalığına tutulmuş toplum: İşletme ideolojisi, yönetsel iktidar ve toplumsal taciz* (Ö. Erbek, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Hanique, F. (2009). Enjeux théoriques et méthodologiques de la sociologie clinique. *Informations Sociales*, 156(6), 32-40.
- Hood, C. (1991). A public management for all seasons? *Public Administration*, 69(1), 3-19.
- Kavuncuoğlu, S. (2022). Georges Gurvitch: Determinizm ile özgürlük üzerine bir inceleme. In A. Öztürk & C. C. Çevik (Eds.), *Kavramlar tarihi: Özgürlük* (pp. 510-542). Doğu Batı Yayınları.
- Kavuncuoğlu, S. (2024). Dijital sosyoloji ve üç düzeyli tartışma eksenini (post-endüstriyel toplum, yeni kamu işletmeciliği ve neo-liberal devlet). In *Başkent Üniversitesi II. Ulusal Sosyolojinin Geleceği, Geleceğin Sosyolojisi Kongresi özet bildirisi kitapçığı* (pp. 49-50).
- Kaya, A. Y. (2011). Michel Foucault'nun ekonomi düşünce tarihi: Liberal ve neoliberal yönetim rasyonalitelerinde ekonomi politik. In E. Eren & M. Sarfatı (Eds.), *İktisatta yeni yaklaşımlar* (pp. 197-241). İletişim Yayınları.
- Lacan, J. (1966). *Écrits*. Éditions du Seuil.
- Monnerot, J. (1946). *Le fait sociaux ne sont pas des choses* (5th ed.). Gallimard.
- Pagès, M. (2007). Tisser la tresse de l'existence. *Changement Social*, 11, 145-191. L'Harmattan.
- Pagès, M. (2008). Le rôle précurseur de Guy Palmade et l'institutionnalisation de la psychosociologie. *Nouvelle Revue de Psychosociologie*, 5(1), 69-77.
- Salmon, A. (2015). Néolibéralisme, nouveau management et plaisir. *Connexions*, 103(1), 21-38.
- Standing, G. (2017). *Prekarya: Yeni tehlikeli sınıf* (E. Bulut, Çev.). İletişim Yayınları.
- Tarde, G. (1895). *La logique sociale*. Félix Alcan.
- Tarde, G. (1921). *Les lois de l'imitation: Essai sociologique* (7th ed.). Librairie Félix Alcan.
- Ülken, H. Z. (1947). Les faits ne sont pas des choses. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 2(4-5), 346-348.

KİTAP İNCELEMESİ

Thomas More, *Utopia* (İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (2024), Çev. Sabahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol, Mina Urgan, 244 s.)

Thomas More'un *Utopia* adlı eseri, 1516 yılında yazılmış, dönemin sosyal, siyasi ve ekonomik meselelerini eleştirel bir bakışla inceleyen önemli bir çalışmadır. More, eserinde ideal bir toplum düzenini kurgusal bir anlatımla ortaya koyarak, yaşadığı dönemdeki adaletsizliklere ve toplumsal eşitsizliklere dikkat çekmiştir. *Utopia*, 16. yüzyıl Avrupa'sında ve özellikle İngiltere'de gözlemlenen sosyal ve politik sorunlara yönelik eleştirilerle şekillenmiş ve alternatif bir düzenin mümkün olup olmadığını tartışmaya açmıştır. Kitabın ismi olan *Utopia*, Yunanca kökenli, "var olmayan" anlamındaki *ou*, "kusursuz" anlamındaki *eu* ve "yer/ülke" anlamına gelen *topos* kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. Bu ifade, başlangıçta var olmayan bir yeri tanımlamakla birlikte zaman içinde "ideal toplum" ya da "mükemmel devlet düzeni" anlamlarını kazanmıştır. Bu çerçevede, eser yalnızca bir edebiyat ürünü olarak değil, aynı zamanda ütopya türünün kurucu metni olarak da büyük bir öneme sahiptir.

Utopia, yalnızca edebiyat alanında değil, siyaset felsefesi, sosyoloji ve tarih gibi farklı disiplinlerde de önemli bir inceleme konusu olmuştur. Eser, kurgusal yapısı, akıcı üslubu ve içerdiği ideallerle hem yazıldığı döneme hem de günümüzün siyasi, toplumsal ve ekonomik sorunlarına ışık tutmaktadır. Aynı zamanda eser, toplumsal eşitlik, ortak mülkiyet, çalışma ahlakı ve yönetim gibi konulara dair bir bakış açısı sunmaktadır. More'un bu hayali toplumunda, adaletin ve düzenin nasıl sağlanabileceği, bireylerin mutluluğunun toplumsal düzenle nasıl ilişkilendirilebileceği tartışılmaktadır.

More'un eseri iki ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölüm, bir diyalog şeklinde başlar ve bu diyaloglarda Thomas More, Peter Giles ve dünya

* Makale geliş tarihi / Received date: 13.01.2025
Makale kabul tarihi / Accepted date: 17.05.2025

Yazar email: damlakasim@icloud.com

gezgini Raphael Hythloday arasındaki konuşmalar anlatılır. Bu bölümde Thomas More, arkadaşı Peter Giles ile birlikteyken, Giles'in yanında bulunan Raphael Hythloday ile tanışır. Hythloday, dünyanın pek çok yerini gezip görmüş, farklı yönetim sistemlerini incelemiş gezgin ve bilge bir filozoftur.

Hythloday, konuşmaları sırasında çeşitli ülkelerin yönetim sistemlerindeki aksaklıklar ve sorunlar hakkında derin bilgi sahibi olduğunu belirtir. Onun bu bilgisi Giles'in dikkatini çeker ve Hythloday'e bu kadar bilgili ve tecrübeli birinin neden bir kralın danışmanı olarak hizmet etmediğini sorar. Ancak, Hythloday bu teklife sıcak bakmadığını ve bir kralın danışmanı olma fikrine karşı çıktığını söyler. Ona göre, krallar genellikle dürüst ve bilge danışmanların önerilerini dikkate almazlar. Hükümdarların çevresinde çoğu zaman kendi çıkarlarını düşünen ve dalkavukluk yapan kişiler bulunur bu sebeple gerçekçi ve adil tavsiyelerin uygulanmasını engeller. Bu diyaloglar karakterlerin fikirlerini değil More'un çağının siyaset anlayışına yönelik eleştirilerini yansıtır. Özellikle Hythloday'in düşünceleri, eserin ilerleyen bölümlerinde tanıtılacak olan "*utopia*" fikrinin altyapısını hazırlamaktadır. Bu bağlamda, birinci bölüm eserin ana temasını tartışmaya açan bir giriş niteliğindedir.

Eserin ikinci bölümü, kitabın adını taşıyan *Utopia* adasını kapsamlı bir şekilde okuyucuya sunmaktadır. Bu bölümde Hythloday, adanın yalnızca fiziksel ve coğrafi özelliklerini değil aynı zamanda sosyal, ekonomik ve siyasi yapısını da ayrıntılı bir biçimde ele almaktadır. Ütopyalıların yaşayış tarzını, yönetim biçimlerini ve gündelik hayattaki düzenlerini derinlemesine incelemektedir. Hythloday'in anlatımı, didaktik bir üslupla, okuyucuyu hem bilgilendirmeyi hem de düşündürmeyi amaçlar. Adayı bütüncül bir bakış açısıyla ele alan bu bölümde *Utopia* halkının nasıl bir ahlak anlayışıyla hareket ettiğini, bireysel ve toplumsal yaşamlarını ne şekilde düzenlediklerini gözler önüne serer. Böylece eserin bu bölümü, *Utopia*'nın hayali bir ada olmanın ötesinde, ideal bir toplum modeli olarak şekillendiği yer haline gelir.

Thomas More'un *Utopia* adlı eserinin yayınevinden çıkan baskısında, eserin asıl iki bölümü dışında, okuyucuların eseri daha iyi anlayabilmesi amacıyla "*Thomas More'un Yaşamı ve Utopia'nın İncelenmesi*" adlı bir ek bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm, Mina Urgan tarafından kaleme alınmış ve hem More'un yaşamına dair detaylar hem de eserin içeriksel ve felsefi incelemesi açısından son derece değerli bir katkı olmuştur.

Urgan, bu bölümün birinci ve ikinci kısmında öncelikle Thomas More'un yaşamını, dönemin tarihsel ve siyasi koşulları çerçevesinde ele almıştır. More'un kişisel özelliklerini, düşünce yapısını ve Hristiyan hümanizmine olan bağlılığını açık bir dille aktaran Urgan, aynı zamanda More'un hayatında etkili olan olayları da ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. More'un İngiltere'de VIII. Henry

dönemindeki yükselişi, Kraliyet Mahkemesi'ndeki görevleri ve Katolik inancına olan sadakati nedeniyle yaşadığı zorluklar detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Özellikle, More'un İngiliz Kilisesi'nin Roma'dan ayrılmasına karşı çıkışı bu sebeple yargılanması ve idama giden sürecini, tarihi ve insani boyutlarıyla okuyucuya sunulmuştur.

Bölümün üçüncü ve dördüncü kısmında Urgan, *Utopia* kitabının içeriğini detaylı bir şekilde analiz etmiştir. Kitabın bölümlerine dair yaptığı çözümlemeler, eserin sadece bir ütopya örneği değil, aynı zamanda dönemin toplumsal ve siyasi eleştirisi olduğuna işaret etmektedir. Urgan, eserdeki karakterlerin temsil ettiği fikirleri ve ütopya kavramının o dönemdeki algısını anlaşılır bir üslupla açıklamıştır. Bununla birlikte, eserin okuyucuda uyandırabileceği muhtemel sorulara da yanıtlar sunmuştur.

Urgan'ın incelemeleri yalnızca *Utopia* ile sınırlı kalmamıştır. Bölümün beşinci kısmında Platon'un *Devlet* adlı eseri ile More'un *Utopiası* arasında bir karşılaştırma yapmıştır. Bu karşılaştırmada her iki eserin de ideal toplum kurgusuna dair benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koymuştur. Platon'un felsefi bir bakış açısıyla ortaya koyduğu ideal devlet tasarımı ile More'un daha pragmatik ve dönemin toplumsal sorunlarına yönelik çözüm önerileri arasında yapılan bu karşılaştırma, okuyucuya ütopya kavramının zaman içerisindeki gelişimini anlama fırsatı sunmaktadır.

Urgan, *Utopia*'nın yazılmasından sonra ortaya çıkan diğer *utopia* türlerine de yer vermiştir. Bu konu ise bölümün altıncı kısmında incelenmiştir. Urgan'ın burada ele aldığı eserlerden bazıları; Francis Bacon'un *Yeni Atlantis* adlı eseri, Samuel Hartlib'in *Ünlü Macaria Krallığının Tanımı*, James Harrington'un *Oceana Cumhuriyeti*, Tommaso Campanella'nın *Güneş Ülkesi* ve Aldous Huxley'in *Cesur Yeni Dünya* gibi önemli eserlerdir.

Son olarak Mina Urgan "*Utopia'nın Günümüzde Değerlendirmesi*" adlı kısmı yazarak kitabı tamamlamıştır. Bu kısımda Urgan, Thomas More'un hem *Utopia* eseri bağlamında hem de yaşamı bağlamında aldığı eleştirileri çeşitli alıntılar ve örnekler vererek okuyucuya sunmaktadır.

Urgan, Sidney Lee gibi eleştirmenlerin More'un *Utopia*'da hoşgörü ve düşünce özgürlüğünü savunurken, gerçek yaşamında Katolik Kilisesi'nin otoritesine büyük bir bağlılıkla hoşgörüsüz bir tutum sergilediğini iddia ettiğini okuyucuya aktarır. Buna karşılık Erasmus gibi eleştirmenlerin ise More'un fiziksel cezalara ve idamlara doğrudan karışmadığını ve onun vicdani bir tutarlılığı bulunduğunu belirttiğine dikkat çeker. Urgan'a göre, Karl Kautsky gibi düşünürler ise More'un çelişkili görünümünün aslında yaşadığı çağın ruhunu yansıttığını ifade eder. More'un hem Hristiyanlık ideallerine bağlı hem de toplumsal reform ihtiyacını fark eden bir düşünür olduğunu dile getirir.

Urgan, bazı eleştirmenlerin, eserin bir mizah ürünü olduğunu iddia ettiğini buna karşın Erasmus gibi isimlerin More'un dönemin bozuk düzenini ne denli ciddiyetle eleştirdiğini aktarır. William Nelson gibi eleştirmenlerin ise eserdeki diyalog yapısı nedeniyle More'un ciddiyetini ve ironisini ayırt etmenin zorluğuna dikkat çektiğine de yer verir.

Sonuç olarak Thomas More'un *Utopia* adlı eseri, yazıldığı dönemin toplumsal sorunlarına eleştirel bir bakış sunarken ideal bir toplum düzeninin nasıl olabileceğine dair düşünceler ortaya koymuştur. Eser; adalet, eşitlik ve yönetim gibi temel kavramları ele alarak, okuyucuyu hem dönemin koşulları hem de alternatif bir toplum düzeni üzerine düşünmeye yönlendirmiştir.

Mina Urgan'ın esere ve yazara dair sunduğu değerlendirmeler *Utopia*'nın yalnızca geçmişe yönelik bir eleştiri değil, aynı zamanda gelecek toplumlara da ışık tutan bir metin olduğunu ortaya koymaktadır. More'un hayal gücünün derinliği ve tartışmaya açtığı konular, günümüz dünyasında hâlâ geçerliliğini korumakta ve insanlık için ideal bir düzen arayışının sürdüğünü göstermektedir.

Bu bağlamda *Utopia*, sadece bir edebiyat klasiği değil aynı zamanda insanlık tarihinin vazgeçilmez bir parçası olan ütopya düşüncesinin temellerini atan bir başyapıt olarak değerlendirilmektedir.

Damla Kasım

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Yüksek Lisans Öğrencisi

BOOK REVIEW

Ryan Gingeras, *Ebedi Şafak (Atatürk Dönemi Türkiye Cumhuriyeti Tarihi)*,
Translated by Barış Bora Güç, İstanbul: Mitra, 2024.496 p.

In this study, the author of the work being reviewed, Ryan Scott Gingeras, is a researcher with works on the Ottoman period and post-Ottoman Middle East/Turkey. Gingeras's doctoral thesis deals with the ethnic elements during the collapse of the Ottoman Empire. His doctoral thesis is titled "Imperial Killing Fields: Revolution, Ethnicity and Islam in Western Anatolia, 1913-1938" (Gingeras, 2006).

Continuing his research at the Naval Postgraduate School, Ryan Scott Gingeras is known not only as an academician with studies on Modern Eastern Europe and the Middle East but also as a contributor to publications such as the New York Times, Washington Post, Foreign Affairs, and International Journal of Middle East Journal. However, Ryan Gingeras is especially recognized for his works on the late Ottoman Empire and Atatürk. Among these works are Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923 (2009), Heroin, Organized Crime and the Making of Modern Turkey (2014), Fall of the Sultanate: The Great War and the End of the Ottoman Empire (2016), and The Last Days of the Empire (2022).

The book, published with a paperback cover, consists of a total of 496 pages. It is divided into an introduction and six chapters, ending with an index section. The book does not include a conclusion or bibliography section. The author has limited references to footnotes. Furthermore, the book contains 14 photographs and 3 maps.

* Makale geliş tarihi / Received date: 11.02.2025
Makale kabul tarihi / Accepted date: 17.05.2025

Author email: fatma.tombak@adu.edu.tr

The author mentions that while naming his work, he was inspired by the line “*Be not afraid! The flying red banner is eternal in these dawns...It is the star of my nation, and it will forever shine.*” from Turkey’s national anthem written by Mehmet Akif Ersoy and thus titled the work “Eternal Dawn”.

In the “Giriş Dolmabahçe” (Introduction Covered Garden) section (pp. 23-40), the construction process of Dolmabahçe Palace and its significance for the state are discussed. The section also provides information on the state of the Ottoman Empire in its final period, Atatürk’s arrival at this palace, and its use for hosting foreign dignitaries. Through this approach, the author analyzes the transition from empire to republic by examining the relationship between Dolmabahçe Palace and Atatürk.

The author discusses the historical events leading to the establishment of the Republic of Turkey and its founding leader, Mustafa Kemal Atatürk, in this work. This book provides an assessment of the Atatürk era and Turkish history from the perspective of various communities, shedding light on the period from different angles. What sets this book apart from other works on the subject is its focus on the events and relationships between the Anatolian people and the state. However, despite covering a long and comprehensive period, the author’s sources are not equally extensive. The book does not include a bibliography and is primarily based on research works rather than firsthand and primary sources, except for some sections. In this regard, the book has the characteristics of a compilation. Several examples further illustrate the book’s nature as a compilation. For instance, on page 246, under the subheading “Politics and Personality in Gazi’s Assembly,” the first paragraph does not align with the title and other paragraphs, standing out as disconnected from the main text. Such instances where the transition between paragraphs lacks coherence and a consistent narrative structure are notable.

Indeed, the author sometimes contradicts himself. On page 112, the emphasis is on team effort in Mustafa Kemal’s success, while on page 118, a different profile of Mustafa Kemal Pasha as a natural leader who asserted his leadership is highlighted.

One significant error involves the photo labeled as “Atatürk in Bayburt” (Photo 3.1). The information provided is incorrect because Mustafa Kemal never visited Bayburt. The photo was taken in 1930 during a visit to Trabzon Türk Ocağı but was misrepresented in the book as being taken in Bayburt. As an academic, the author is expected to meticulously verify the accuracy of the photos and quotes included in his work. This aspect reveals serious academic and scientific errors in the book. The author has made similar mistakes in his book “Mustafa Kemal Atatürk: Heir to the Empire,” where he attributed a quote

to Atatürk without properly verifying the source's reliability or authenticity. This constitutes a breach of academic ethics for a historian.

Moreover, in another part of the book (p. 214), the author presents a historical event without providing a source. He discusses the clothing ban in Aydın in 1927 and mentions that this ban was lifted eight years later. He states that the public did not comply with this law, but no document or source is cited to support this information.

The author approaches the establishment of the Republic of Turkey and Atatürk with a biased perspective, constructing his work accordingly. It is a crucial principle in the discipline of history to critically evaluate historical events considering the international and national context and the conditions of the time. However, it is evident throughout the book that the author does not adhere to this principle and takes a partisan stance. For example, on page 230, the author states that the settlement policy was implemented as a tool for Turkification and assimilation. The author comments that *"implementing a settlement policy that excluded unwanted races and eliminated foreign terms was a task that required extreme caution"* (p. 230).

Another serious error is the author's assertion that the Balfour Declaration, announced in 1917, was declared in 1916 (p. 326). Another example can be found on page 377, where the author mentions a record concerning Circassian immigrants but fails to provide any reference, document, or source information. In response to the author's biased and misleading quotations and interpretations, the publisher's editor could not refrain from commenting and stated in a footnote: *"What the peasant in this story refers to is the elimination of reactionary forces by the Republic. This interpretation is entirely due to the author's own ill intentions or ignorance"* (p. 440). In this way, Gingeras presents a work that is far from scientific, misleading, biased, and deceptive to the reader by taking quotations out of their original context and placing them within his own fabricated structure, thus distancing himself from scholarly ethics and historical accuracy, resulting in a politically manipulative piece.

However, another crucial point to note is the publication of such a manipulative and historically misleading work by Oxford University. It is evident that a well-established and reputable scientific institution like Oxford University should critically review the works it publishes more meticulously with the help of expert editors in the field. If Oxford University is not demonstrating a biased stance on the history of the Republic of Turkey and its founder, and more importantly, if it is not producing scientific outputs that adhere to the principles and ethical standards of science, it risks losing its prestige and reputation.

References

- Gingeras, R. (2006). Imperial killing fields: Revolution, Islam and ethnicity in Western Anatolia (1913–1938). University of Toronto Press.
- Gingeras, R. (2023). İmparatorluk varisi Mustafa Kemal (D. Elhüseyni, Trans.). Fol Kitap.
- Gingeras, R. (2024). Ebedi şafak: Atatürk dönemi Türkiye Cumhuriyeti tarihi (B. B. Güç, Trans.). Mitra.

Dr. Öğr. Gör. Fatma Tombak
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi